

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická Fakulta

Ústav světových dějin
Seminář novověkých dějin

**K společenskému postavení židovské menšiny
v Německu v letech 1871-1890**

On the Social Position of the Jewish Minority in Germany, 1871-1890

RIGORÓZNÍ PRÁCE

Helena Plíčková

Praha 2011

vedoucí práce: doc. PhDr. František Stellner, Ph.D.

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala především svému vedoucímu práce panu docentu Františku Stellnerovi, Ph.D., za nekonečnou ochotu a trpělivost, s níž mi poskytoval odbornou pomoc, cenné připomínky, podnětné návrhy a rady. Rovněž bych chtěla vyjádřit své díky profesoru Heiko Haumannovi a dr. Tamar Lewinské (*Universität Basel*) a profesoru Michaelu Brennerovi (*LMU München*). V neposlední řadě patří dík mým přátelům a „last but not least“ skvělým rodičům, bez jejichž podpory a důvěry by tato práce vůbec nemohla vzniknout.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem rigorózní práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité prameny a literaturu.

V Praze, 29. září 2011

podpis

Abstrakt

Práce se zabývá společenským postavením židovské menšiny v Německu v prvních desetiletích císařství; je zamýšlena především jako příspěvek k sociálním dějinám s důrazem na dějiny každodennosti, jež se má mj. pokusit odpovědět na otázku, proč přes zdánlivě úspěšnou asimilaci, respektive akulturaci se židé koncem sedmdesátých a během osmdesátých let stali znovu terčem nenávistných útoků. Pomocí nejrůznějších metod je zkoumáno, jak vypadala a žila německo-židovská rodina, zda a jak se lišil její přístup ke vzdělání a struktura zaměstnání od přístupu a struktury majoritní společnosti. Je sledováno, jak společensko-hospodářské poměry ovlivňovaly pozici minority, její účast na životě sjednocené země a postoj k nově vzniklému státnímu útvaru; v neposlední řadě pak, jak vnímala sama sebe, východožidovské imigranty a antisemitismus většinové společnosti. Výsledkem práce je zjištění, že hodnoty a zvyklosti německo-židovské menšiny odpovídaly především zvyklostem a hodnotám měšťanské vrstvy, specifickým rysem snad byla jen endogamie. Přes zklamání a frustraci ze znovuobjeveného antisemitismu přetrvala u německých židů důvěra ve stát a optimismus, a i v čase všeobecného příklonu ke konzervatismu zůstávali liberály. Ovšem rozšířený diskurs rasových teorií ovlivnil i je svým vypjatým patriotismem, němectvím a negativním vztahem k slovanským obyvatelům Říše.

Klíčová slova: *Židé, společenské postavení, Německo, 19. století, Bismarck, ego-dokumenty, paměť, každodennost, Ostjuden, antisemitismus*

Abstract

The thesis deals with the social position of the Jewish minority in Germany during the first decades of the *Second Reich*; it is intended as a contribution to the social history with an emphasis on the history of everyday life. It attempts to answer a question, why despite (what seemed to be) a highly successful assimilation, or more precisely acculturation, the Jews became a target of hateful attacks again in the late 1870's and 1880's. Various methods have been applied to determine, firstly, how the German-Jewish family life looked, whether and how its education approach and job structure differed from those of the majority; secondly, in which way the social-economic situation affected the minority position, its participation in public life and its attitude to the recently established state; and last but not least, the way the German-Jews understood and perceived themselves, as well as the East European immigrants (so called *Ostjuden*) and the public's anti-Semitism. The result of the study shows that the German-Jewish values and customs were mainly identical to those of the *bourgeoisie*, probably with an endogamy being the only specific feature. At the time of rising Conservatism and in spite of experiencing bitter disappointment at the again appearing anti-Semitism, their optimism and trust in state prevailed as did their liberal political views. However, the rampant race theory discourse – with its over exaggerated patriotism, Germanism (*Deutschtum*) and negative attitude to the Slavic inhabitants within the *Reich* – influenced even them.

Key words: *Jews, social position, Germany, 19th century, Bismarck, ego-documents, memory, everyday life, Ostjuden, anti-Semitism*

OBSAH

Seznam použitých zkratk	7
Úvod.....	9
1. kapitola: Dlouhá cesta k emancipaci a sjednocení.....	27
2. kapitola: Rodina základ života.....	42
2.1 A na počátku byl sňatek.....	48
2.2 Tichá žena, rázný muž, poslušné děti	66
3. kapitola: Vzdělání a zaměstnání	85
3.1 „ <i>Die Chochme von Aristotles</i> “ aneb uč se, synu, chytrým býti	85
3.2 „ <i>Leben heißt arbeiten</i> “	102
4. kapitola: Lesk a bída života veřejného	117
4.1 Strasti a slasti reprezentace	117
4.2 Majorita, minorita a křehké hranice: My – Němci, Vy – židé, Oni – <i>Ostjuden</i> ?.....	133
4.3 <i>Ostjuden</i> – (ne)existující fenomén	153
Závěr	164
Seznam použité literatury a pramenů.....	174

Seznam použitých zkratk

ad.	a další
an.	a následující
ang.	anglicky
apod.	a podobně
Aufl.	Auflage
AZJ	Allgemeine Zeitung des Judenthums
Bd./Bde.	Band/Bände
BIOS	Bios: Zeitschrift für Biographieforschung, oral history und Lebensverlaufs- analysen
Bl.	Blatt
C.V.	Central-Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens
č.	číslo
DaS	Dějiny a současnost
DTK	Dějiny-teorie-kritika
ed.	editor/edition
Frankfurt a. M.	Frankfurt am Main (Frankfurt nad Mohanem)
franc.	francouzsky
HO	Historický obzor
Hrsg.	Herausgeber
Illin.	Illinois
LBIA	Leo Baeck Institute Archive, New York
LBIYB	Leo Baeck Institute Yearbook
Mass.	Massachusetts
mil.	milion
mj.	mimojiné
něm.	německy
no.	number
Nr./nr.	Nummer/numer
p.	page
pol.	polsky
resp.	respektive

s.	strana/strona
S.	Seite
srv.	srovnej
sv.	svazek
T.	Tom (svazek)
tj.	to je
tzn.	to znamená
tzv.	tak zvaný
vol.	volume
Wisc.	Wisconsin
ZDSJ	Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden

Úvod

Když se po francouzsko-pruské válce vracela vítězná německá vojska domů, čekalo je nadšené přivítání. Obyvatelstvo je radostně zdravilo a příslušníci německo-židovské menšiny byli zastoupeni na obou stranách – mezi vítanými i vítajícími, přeživšími i padlými. „(...) *Krev mého strýce krvavou zanechala stopu / u Alsu na přívozu, / můj bratranec padl u Mars la Tour / v boji za německou čest (...)*“, básnil patnáctiletý Franz Oppenheimer (1864-1943), budoucí lékař, sociolog, ekonom a sionista.¹ Jenže jeho báseň z roku 1879 nebyla jen jásavým výlevem, ale nesla v sobě hořký podtext: „*Mého otce děd žil u Rýna / a před ním snad deset pokolení / a tu prý nejsem Němcem, / ne rodilým, ne pravým? / (...) Viděl jsem, jak do očí hrnuly se slzy, / když zvěst o Sedanu zněla, / mému otci, a on plakal zřídka, / a vy chcete do cizích nám spílat?*“² Pouhých osm let od slavného sjednocení, osm let od naprostého právního zrovnoprávnění – osm let, jedna vleklá hospodářská krize a znovuobjevený antisemitismus – stačilo, aby se sen o bezproblémovém přijetí a začlenění do německé společnosti ocitl v troskách. A bylo nešťastnou chybou, že většina německo-židovské menšiny klam svého postojе buď neprohlédla vůbec nebo až ve chvíli, kdy už bylo pozdě. Naivní slepota s tragickým koncem. Dialog, který nebyl, poněvadž k rozhovoru jsou potřeba dva, jak prohlásil Gershom Scholem (1897-1982).³ Jenže byli němečtí židé skutečně zaslepení a naivní? Byla jejich cesta akulturace slepou uličkou? Vedla od ní a antisemitismu 19. století jednosměrná a nevyhnutelná cesta k událostem druhé světové války? Je náhoda, že zrovna tento výrok vyšel z úst německého žida, narozeného koncem 19. století, který se v prvním desetiletí století nového stal sionistou, mimochodem k velké nelibosti a odporu svého (asimilovaného) otce? Není tento náhled jen pokračováním jednoho ze dvou pojetí německo-židovských dějin, který po válce získal vrch? A konečně, byla situace Německa opravdu specifická, existovala vůbec „německá zvláštní cesta“ (*Deutsche Sonderweg*), jak se objevuje (nejen) u historika Hanse-Ulricha Wehlera? Neposuzujeme 19. století příliš prizmatem toho, co ve 20. století následovalo? Nevolíme si pro nás pohodlnější a shovívavější

¹ Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes. Lebenserinnerungen*. 2. Auflage. Düsseldorf 1964, S. 35. Oppenheimer odkazuje na bitvu o dánský ostrov Als během dánsko-pruské války roku 1864 a bitvu u Mars la Tour (nebo také u Vionville) během francouzsko-pruské války v roce 1870.

² Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 35. Bitva u Sedanu proběhla ve dnech 1.-2. 9. 1870 a skončila drtivým vítězstvím spojených pruských vojsk.

³ Scholem, Gershom: *Offener Brief an Manfred Schlösser*, in: *Judaica* 2 (1970), Frankfurt a. Main 1970, S. 7-12. Scholem, Gershom: *Juden und Deutsche*, in: *Judaica* 2 (1970), Frankfurt a. Main 1970, S. 20-46. Srv. Scholem, Gershom: *Wider den Mythos vom deutsch-jüdischen Gespräch*, in: *Bulletin des Leo Baeck Instituts*, Nr. 27 (1964), S. 278-281.

pojetí? A konečně, nesoudíme podle dnešních měřítek a norem, nepasujeme se mnohdy, ať už vědomě či nevědomě, do role vševědoucích soudců, kteří jen nechápavě vrtí hlavou nad slepotou a nepoučeností svých předků, více, než bychom si chtěli přiznat?

To je jen několik z mnoha otázek, na něž narazí každý, kdo přijde do bližšího styku s dějinami židovské menšiny v Německu. Přesto bych na sociální situaci židovské menšiny během prvních desetiletí existence císařství chtěla analyzovat, jak společensko-hospodářské poměry ovlivňovaly její pozici a případnou účast na životě sjednocené země, ale také její postoj k nově utvořenému státnímu útvaru. Vycházím hlavně ze zkušeností jednotlivce a rodiny: Jak vypadala a žila německo-židovská rodina, odlišovala se nějak od rodiny majoritní společnosti? Co postavení ženy, přístup ke vzdělání, struktura zaměstnání? Ptám se po „autobiografickém vědění“ (*autobiographisches Wissen*) slovy Gebhardtové. Nejde tak o práci věnující se problematice paměti jako takové, identitě, antisemitismu, politické situaci, nejde ani o komparativní studii, i když žádnému z vyjmenovaných se nelze úplně vyhnout. Práci jsem zamýšlela především jako příspěvek k sociálním dějinám s důrazem na dějiny každodennosti, jež se má v neposlední řadě pokusit odpovědět na otázku, proč přes zdánlivě úspěšnou asimilaci, respektive akulturaci se židé koncem sedmdesátých a během osmdesátých let stali znovu terčem nenávistných útoků.

Co se časového rozdělení týče, práci vymezuje rok 1871, vznik císařství a právní zrovnoprávnění židovské menšiny na straně jedné a Bismarckova demise na straně druhé. Odchodem „železného kancléře“ spíše než nástupem Viléma II. na trůn začíná nová éra, jež se od předchozího období v mnohém odlišuje, ať už se jedná o tak banální věc, jakou byl nástup nové generace, poznamenané rostoucím nacionalismem a antisemitismem. Ačkoli na postavení císaře Viléma II. panují různé názory a otázka jeho vlivu podléhá v dnešní době revizi, stejně jako po léta negativní pohled na zahraniční politiku Bismarckových nástupců, především Capriviho, domnívám se, že vymezení období před a po odvolání Bismarcka, má svou logiku.⁴ Teprve s ním mohl začít tzv. „nový kurz“, jeho odchod nesl vedle skutečného i symbolický význam. V neposlední řadě pro časové rozdělení hovořila i Peukertova teorie

⁴ Je také rozdíl mezi dobou do roku 1900 a poté, kdy nastoupil Bülow, resp. Bethman Hollweg, oba byli silnějšími osobnostmi než Caprivi či Hohenlohe Schillingfürst, i když ani je nelze chápat jako pouhé loutky. Císař se také začal více než o domácí záležitosti zajímat o zahraniční politiku. Jeho činy na tomto poli navíc schvalovala politická elita, jak ukázal např. Wolfgang Mommsen. Viz Mommsen, Wolfgang J.: *War der Kaiser an allem schuld? Wilhelm II. und die preußisch-deutschen Machteliten*. Berlin 2002. Srv. Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1866-1918, Bd. II: Machtstaat vor der Demokratie*. München 1998. Volker, Ullrich: *Die nervöse Großmacht. Aufstieg und Untergang des deutschen Kaiserreichs 1871-1918*, 2. Auflage. Frankfurt a. M. 2007. Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bd. 3: Von der „Deutschen Doppelrevolution“ bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges, 1849-1914*. München 1995. Stellner, František: *Na německém císařském dvoře (1871–1918)*, in: HO 10, 1999, č. 7/8, s. 146-152. Stellner, František: „Nový kurs“ a „světová politika“. *Zahraniční politika Německa v 90. letech 19. století*, in: HO, 1990, č. 7/8, s. 180-185. Stellner, František: *Poslední německý císař. Z německých dějin v epoše Viléma II.* Praha 1995.

o čtyřech generacích: vilémovské narozené ve 40. až 60. letech, „zakladatelské“ ze 70. let, „frontové“ let 80. a 90. a „přebytečné“ počátku 20. století. Mělo to být právě napětí mezi „sedmdesátníky“ a generací „frontovou“, co poznamenalo nejen dobu výmarské republiky, ale především období císařství.⁵ O slovo se hlásila mladá generace, která existenci sjednoceného Německa brala jako samozřejmost a toužila po odpovídajícím „místu na slunci“. V případě židovské menšiny pak znamenala devadesátá léta významný mezník, mladá generace se už nechtěla spokojit s výsledkem emancipace, za něž byla generace jejích rodičů vděčná. „Mladí“ požadovali víc, chtěli nejen zrovnoprávnění *de iure*, ale i *de facto*. Přetrvávající diskriminace a antisemitismus, který se v německé společnosti již plně etabloval, je donutily přehodnotit svůj postoj k židovství, jehož se buď zřekli úplně nebo se naopak přiklonili k nově vzniklému sionistickému hnutí, případně se snažili o jakousi „střední cestu“ mezi těmito dvěma extrémy. Období „vilémovského Německa“ se už každopádně nevyznačuje tím optimismem, vzestupem a úspěchem, jak tomu bylo v letech „bismarckovských“. Vlastní práce se zaměřuje především na první dvě generace, s mírným přesahem na obě strany časové osy.

Geograficky se omezují na území vlastního císařství, s občasnými exkurzy a porovnáním se sousedními zeměmi (Rakouskem-Uherskem, Ruskem, Francií), v ojedinělých případech i s Velkou Británií či USA. Pokračují tak v jevu, který se objevil po druhé světové válce, kdy použití výrazů „Německo“ a „německý“ zahrnovalo oblast „Druhé říše“, pokud se tak děllo v monografiích věnovaných vlastnímu císařství, nelze asi nic namítat, problematičtější se už jeví jejich užívání i pro období předcházející, tj. jako by hranice z roku 1871 měly význam i před sjednocením Německa. Pro zvláštní „židovskou geografii“ se vyslovil sice například Jacob Katz, ale příliš se v praxi neprosadila.⁶ Podle něj existoval přinejmenším do doby osvícenství poměrně jednotný židovský region mezi Polsko-litevskou unií na východě a Alsaskem na západě, který tedy kromě „vlastního Německa“ zahrnoval i území Uher a českých zemí. Pro tuto oblast typické aškenázské prostředí, jehož rozkvět spadá do 16.-18. století, se podle Katze vyznačovalo relativně jednotnou obcí, podobnými vnitřními ekonomickými vztahy, užíváním jidiš, náboženskou tradicí a duchovní kulturou, systémem norem a vzory chování obecně. Námitek vůči Katzově geografickému rozdělení se objevilo

⁵ Generace Viléma II. (1859-1941): Walther Rathenau (1867-1922), malíř Max Liebermann (1847-1935), Paul von Hindenburg (1847-1934); tzv. *Gründerzeitgeneration*: Friedrich Ebert (1871-1925), Gustav Stresemann (1878-1929), Rosa Luxemburgová (1870-1919), Konrad Adenauer (1876-1967), Thomas Mann (1875-1955) či Albert Einstein (1879-1955); „frontová generace“: Adolf Hitler (1889-1945), Walter Gropius (1883-1969), Carl von Ossietzky (1889-1938), Heinrich Brüning (1885-1970). Válečná: Heinrich Himmler (1900-1945), komunista Heinz Neumann (1902-1937), filozof Theodor W. Adorno (1903-1969). Peukert, Detlev J. K.: *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der Klassischen Moderne*. Frankfurt a. Main 1987, S. 30-31.

⁶ Katz, Jacob: *Tradition and Crisis. Jewish Society at the End of the Middle Ages*. New York 1971.

jen několik, a sice že oblast aškenázského židovstva by se měla přinejmenším rozšířit na některé obce v Holandsku a Anglii a že tato oblast vznikla již před 16. stoletím, jak ostatně ukázal například Jonathan I. Izrael.⁷ Šlo tedy zejména o rozdíl mezi středoevropským a východoevropským okruhem, což v nepřesné formě uvidíme i na střetu mezi německými židy a *Ostjuden*. Domnívám se ovšem, že pro potřeby této práce i přesto zůstává vhodnější „tradiční“, tj. užší, vnímání pojmu „německý“, omezující se na oblast Německa v jeho hranicích z roku 1871.⁸

Problém nepředstavuje jen pojem „Německo a německý“, ale také „židé“, konkrétně „kteří a jací židé tam patří?“ Do konce 18. století byly hranice mezi židovskou minoritou a (křesťanskou) majoritou naprosto jasné, to se ovšem s příchodem a postupem emancipace změnilo. Sám reformní judaismus zná několik stupňů dodržování náboženských zákonů, také relativní otevřenost okolí způsobila, že se vytvořila skupina židů, jejichž přináležitost k židovství byla, alespoň podle starých kritérií, pochybná. Situaci navíc zkomplikovaly pozdější antisemitské názory a rasové teorie. Mají být za židy považovány bohaté rodiny, které s obcí neměly už pranic společného? Mají k nim být přiřazováni zcela akulturovaní židé, kteří svému židovství nepřikládali žádný význam a zcela se od něj distancovali? A co konvertité? A antisemité? Má se jejich hlas zcela ignorovat, a to i v dobách, v nichž právě jejich definice a přístup rozhodoval? Problém se stane ještě zřetelnějším, budeme-li se zabývat židovským přínosem německé kultury a vědě, židovskou ekonomickou elitou nebo v politickém a veřejném životě aktivně působícím židům jako to činil například Ernest Hamburger, který ve své práci rozdíl mezi konvertity a nepokřtěnými židy zcela pominul; naopak Jacob Toury pojednával o obou skupinách, ale jasně je odděloval, Reinhard Rürup pak konvertity zcela vyloučil.⁹ Zatímco Werner Mosse se přimlouvá za „etnickou definici“, Avraham Barkai navrhuje jakýsi druh testu „uvědomění“, tj. zač se dotyční sami považovali.¹⁰ Ve skutečnosti zde stejně jako u otázky geografické neexistuje žádné pevné pravidlo – odpověď na to, kdo byl žid, koho za něj považovat a koho už ne, závisí na kontextu, době

⁷ Izrael, Jonathan I.: *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550-1750*. Oxford 1985. Srv. Kochan, Lionel: *The Making of Western Jewry, 1600-1819*. New York 2004.

⁸ Pruské provincie Východní a Západní Prusko uvádím i pro léta 1871 až 1878, nereflektuji tak administrativní změny, kdy v období 1829 až 1878 byly obě provincie sjednoceny do jedné pod názvem Prusko, aby v následujících letech byl obnoven dřívější stav.

⁹ Hamburger, Ernest: *Juden im öffentlichen Leben Deutschlands. Regierungsmitglieder, Beamte und Parlamentarier in der monarchischen Zeit 1848-1918*. Tübingen 1968. Toury, Jacob: *Die politischen Orientierungen der Juden in Deutschland: von Jena bis Weimar*. Tübingen 1966. Rürup, Reinhard: *The European Revolution of 1848 and Jewish Emancipation*, in Mosse, Werner E.; Paucker, Arnold; Rürup, Reinhard (ed.): *Revolution and Evolution 1848 in German-Jewish History*. Tübingen 1981, p. 1-54.

¹⁰ Mosse, Werner E.: *Jews in the German Economy. The German-Jewish Economic Élite 1820-1935*. Oxford 1987. Barkai, Avraham: *Jüdische Minderheit und Industrialisierung. Demographie, Berufe und Einkommen der Juden in Westdeutschland 1850-1914*. Tübingen 1988.

a jedinci. Osobně se přikláním k řešení Miriam Gebhardtové, kdy za židy jsou považováni všichni, kdo své židovství jakkoli řeší, tj. buď se k němu sami hlásí nebo naopak v případě konvertitů je pro ně zdrojem neustálých úvah a nutkání, zaujmout k němu jakýkoli (i negativní) postoj. V jejich případě však skutečnost, že židovského původu byl například jen jeden z rodičů, případně že sami přešli ke křesťanství, výslovně uvádím.

Stav bádání, problematika paměti

Až do nedávna, jak trefně ukázala Shulamit Volkovová, převládala, a v některých oblastech stále převládá, dvě navzájem protichůdná pojetí, jejichž původ spadá ještě do přelomu 19. a 20. století: pojetí asimilacionistické a sionistické. V závislosti na příslušnosti historika k tomu kterému táboru se pak odvozovalo jeho hodnocení, zda posuzoval reformní judaismus, akulturaci jako cosi pozitivního, ve své podstatě nového, protože přetvořeného, nebo naopak zdůrazňoval „odnárodnění a odcizení“, k němuž asimilace vedla, jako veskrze negativní a zhoubné.¹¹ Teprve postupem času, zejména v posledních letech, se v rámci německo-židovských dějin objevují komparativní práce a pomalu se upouští od „specificky německé cesty“, což samozřejmě souvisí i s vývojem na poli obecně německých dějin.¹² Vlastní proces sjednocení Německa byl, jak se ukazuje, problematický a na společenské úrovni k němu v mnohých ohledech vůbec nedošlo – hovoří se o společnosti minimálně dvou prostředí: kulturně-protestantské a katolické. Podle Volkovové existovalo i třetí, kulturně-židovské. U všech tří se jednalo o kulturní rozměr v tom nejširším slova smyslu, který obsáhl hodnoty, postoje, vpravdě celý životní styl, proto mohl také zahrnovat jak ateisty, agnostiky

¹¹ Srv. Volkov, Shulamit: *Erfolgreiche Assimilation oder Erfolg und Assimilation: Die deutsch-jüdische Familie im Kaiserreich*. In Wissenschaftskolleg zu Berlin, Jahrbuch 1982/1983, S. 373-387. Toury, Jacob: *The Revolution that Did Not Happen. A Reappraisal of Reform-Judaism*, in: Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte 36 (1984), 193-203. Meyer, Michael: *Response to Modernity. A History of the Reform Movement in Judaism*. Oxford, New York 1988. Breuer, Mordechai: *Jüdische Orthodoxie im Deutschen Reich 1871-1918. Sozialgeschichte einer religiösen Minderheit*. Frankfurt a. Main 1986. Tal, Uriel: *Christians and Jews in Germany. Religion, Politics and Ideology in the Second Reich, 1870-1914*. Ithaca, New York 1974. Tal, Uriel: *German-Jewish Social Thought in the Mid-Nineteenth Century*, in: Mosse, Werner. E., Paucker A., Rürup, J. (ed.): *Revolution and Evolution: 1848 in German-Jewish History*. Tübingen 1981.

¹² Bajohr, Frank: *„Unser Hotel ist judenfrei“ Bäder-Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt a. M. 2003. Schleicher, Regina: *Antisemitismus in der Karikatur. Zur Bildpublizistik in der französischen Dritten Republik und im deutschen Kaiserreich (1871-1914)*. Frankfurt a. Main (u.a.) 2009, S. 63. Srv. Gräfe, Thomas: *Antisemitismus in Gesellschaft und Karikatur des Kaiserreichs. Glöß Politische Bilderbogen 1892-1901*. Pro německé dějiny zejména práce bývalých nebo současných členů Evropské univerzity ve Florencii: Sebastiana Conrada, Svena O. Müllera a Cornelia Torpa. Viz Conrad, Sebastian; Osterhammel, Jürgen (Hrsg.): *Das Kaiserreich transnational. Deutschland in der Welt 1871-1914*. Göttingen 2004. Conrad, Sebastian: *Globalisierung und Nation im Deutschen Kaiserreich*. München 2006. Müller, Sven Oliver: *Die Nation als Waffe und die Vorstellung. Nationalismus in Deutschland und Großbritannien im Ersten Weltkrieg*. Göttingen 2002. Müller, Sven Oliver; Torp, Cornelius (Hrsg.): *Das Deutsche Kaiserreich in der Kontroverse*. Göttingen 2009.

či heretiky tak skutečně praktikující jedince, návštěva bohoslužeb nebo vlastní postoj k víře nemusel být a nebyl rozhodující.¹³

Od konce 70. let ve zvýšené míře pak od konce 90. let 20. století stoupá na poli německo-židovských dějin zájem o využití ego-dokumentů a je patrný příklon k sociálním dějinám, problematice každodennosti a mentalit. To s sebou spolu s vzestupem *oral history*, především v souvislosti s tematikou šoa a vzpomínek přeživších, samozřejmě neslo otázky po spolehlivosti těchto pramenů a paměti vůbec. Sociálně-historická práce zachází s ego-dokumenty jinak, klade jim jiné otázky než práce o identitách pisatelů, přesto, jak upozornila v roce 1999 Miriam Gebhardtová, si mnoho autorů rozdíl neuvědomovalo, a i v monografiích o identitě přistupovalo k pramenům snad s až přehnaným nekritickým nadšením. Gebhardtová poukazuje zejména na metodologické problémy a nevhodnou interpretaci pramenů a z nich vyplývající údajně pochybné závěry.¹⁴ Druhý přístup pak ve svém extrémním pojetí paměti jako historický pramen neuznává vůbec z důvodů jejich nespolehlivosti. „(...) *pamětníci jsou jedním z nejhorších historických pramenů, asi stejně nespolehlivou jako pro soudce očití svědci*,“ psal český medievista Dušan Třeštík.¹⁵ O „iluzi“ pamětí hovořil francouzský sociolog Pierre Bourdieu, kritická byla ve svém článku i Dagmar Güntherová.¹⁶ Güntherová i Gebhardtová volají po změně přístupu k ego-dokumentům, přimlouvají se za inspiraci literární vědou, která se neptá po tvrdých faktech, ale po formě. Je třeba klást důraz na „jak“ a „co“ vůbec pisatel vypráví, než na vlastní události, shodují se obě badatelky. Co považuje autor za důležité a „vzpomínek-hodné“, v jaké osobě píše a jak vůbec líčí svůj život – jako to, čeho dosáhl vlastními zásluhami nebo spíše zdůrazňuje okolnosti, respektive osud. „*Pro jednotlivce samotné jsou ale jejich pamatované příběhy jejich identitou, říkají jim, kým jsou*

¹³ Srv. Volkov, Shulamit: *Die Erfindung einer Tradition. Zur Entstehung des modernen Judentums in Deutschland* (online), in: Historische Zeitschrift, Bd. 253 (1991), S. 603-628 (cit. k 18. 1. 2011). Dostupné z WWW:<http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN331411849_0253> Původní dělení do čtyř „milieu“ viz Lepsius, Maria Rainer: *Parteiensystem und Sozialstruktur. Zum Problem der Demokratisierung der deutschen Gesellschaft*, in: Abel, Wilhelm (Hrsg.): *Wirtschaft, Geschichte und Wirtschaftsgeschichte. Festschrift zum 65. Geburtstag von Friedrich Lüdtké*. Stuttgart 1966, S. 371-393. O dvou kulturách viz Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1866-1918*. Bd. 1: *Arbeitswelt und Bürgergeist*. München 1990.

¹⁴ Kritika se týkala práce Yvonne Rieker, v menší míře i Marion Kaplan ad. Viz Gebhardt, Miriam: *Das Familiengedächtnis. Erinnerung im deutsch-jüdischen Bürgertum 1890 bis 1932*. Stuttgart 1999. Srv. Gebhardt, Miriam: *Der Fall Clara Geißmar, oder von der Verführungskunst weiblicher Autobiographik*, in: Heinsohn, Kirsten; Schüler-Springorum, Stefanie (Hrsg.): *Deutsch-jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen 2006, S. 233-249. Odpověď Marion Kaplan viz Kaplan, Marion: *Weaving Women's Worlds. Zur Bedeutung von Memoiren*, in: Heinsohn, Kirsten; Schüler-Springorum, Stefanie (Hrsg.): *Deutsch-jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen 2006, S. 250-275.

¹⁵ Třeštík, Dušan: *O dějinách a paměti*, in: DTK 1 (2004), č. 1, s. 107-113, zde s. 110-111. Srv. Fried, Johannes: *Der Schleier der Erinnerung. Grundzüge einer historischen Memorik*. München 2004.

¹⁶ Srv. Bourdieu, Pierre: *Die biographische Illusion*, in: BIOS 3 (1990), Heft 1, S. 75-81. Günther, Dagmar: *„And now for something completely different“. Prolegomena zur Autobiographie als Quelle der Geschichtswissenschaft*, in: Historische Zeitschrift 272 (2001), Heft 1 (Februar 2001), S. 25-61.

a kam jdou. Zapomínání jednoho a připomínání druhého jim umožňuje žít v nějakém snesitelném smyslu.(...),“ jak trefně vyjádřil již citovaný Dušan Třeštík.¹⁷

Všechny teorie a pojednání o paměti vycházejí tak či onak z prací francouzského sociologa Maurice Halbwachse (1877-1945), případně dalších, kteří jeho pojetí dále rozvinuli jako například Pierre Nora, manželé Jan a Aleida Assmanovi či Daniel a Isabelle Bertauxovi.¹⁸ Zásadní premisou je neexistence paměti sama o sobě, paměť je společensky podmíněná; navíc si pamatujeme jen to, co má vztah k přítomnosti, čemu přikládáme nějaký význam. Vzpomínání tak není jako sáhnout do hezky uspořádaného inventáře, je to kreativní a konstruktivní proces, aktivní činnost, při níž vždy musíme zaujmout stanovisko, nejedná se tedy o žádné automatické jednání.¹⁹ Z českých monografií je kromě Třeštíkových studií asi nejzajímavější kniha Eleonóry Hamarové o židovských identitách po druhé světové válce. Hamarová se inspirovala Ricoerovým konceptem narativní identity, teorií Anthonyho Giddense, Haydena Whitea a Jeromeho Brunera. Zjednodušeně řečeno tvrdí, že osobní identitu nelze myslet bez narativa, autobiografii chápe jako interpretativní historii sebe sama, kde upřednostnění určitých praktik a činností před jinými, není pouhým rozhodnutím jak jednat, ale také kým být, což trochu připomíná Bourdieuovo pojetí *habitusu*. Autobiografie není závislá jen na osobních záměrech pisatelů, ale také na kulturním prostředí. Rozhodující je tak věrnost sobě samému než věrnost faktům. Člověk je sám sobě historikem: nejprve vybírá prvky minulosti a chronologicky je řadí, čímž tvoří jakousi osobní kroniku, aby pak tyto prvky přetvořil do příběhu – tzn. že na ně nahlíží z určitého úhlu, panuje mezi nimi jistá hierarchie.²⁰ Pro paměť to ovšem znamená, že celistvost příběhu popisovaná v textu mimo

¹⁷ Třeštík, Dušan: *O dějinách a paměti*, s. 110-111. Do jaké míry se mohou lišit „oficiální“ veřejné dějiny a „privátní“ rodinná paměť, aniž by to dotyční vnímali jakkoli rušivě viz Welzer, Harald; Moller, Sabine; Tschuggnall, Karoline: *„Opa war kein Nazi“. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. 2. Auflage. Frankfurt a. Main 2002.

¹⁸ Především jeho dvě z celkem tří prací věnovaných problematice paměti: *Les cadres sociaux de la mémoire* (1925, něm. *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen* (poprvé 1925) a *La mémoire collective* (1950, kritické vydání 1997; něm. *Das kollektive Gedächtnis*, česky až v roce 2009.). Assmanem formulovaný termín „kulturní paměť“ (*kulturelles Gedächtnis*) jako pro každou společnost jedinečný soubor textů, obrazů, rituálů, jejichž prostřednictvím uchovává skupina své sebepojetí, kolektivně sdílené pojetí minulosti, o něž opírá své vědomí výlučnosti; přičemž trvá asi 80 let, cca 3 až 4 generace. Srv. Assmann, Jan; Hölscher, Tonio (Hrsg.): *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt a. M. 1988. Assmann, Aleida: *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München 2006. Assmann, Aleida: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen der kulturellen Gedächtnisses*. 4. Auflage. München 2009. Welzer, Harald: *Das soziale Gedächtnis*, in: tentýž (Hrsg.): *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*. Hamburg 2001, S. 9-24, S. 13. Z kritiků koncepce Assmanových viz Jureit, Ulrike; Schneider, Christian: *Gefühlte Opfer. Illusionen der Vergangenheitsbewältigung*. Stuttgart 2010.

¹⁹ Halbwachs, Maurice: *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Berlin 1966. Srv. např. Olšáková, Doubravka: *K diskuzi o paměti v českém kontextu „druhého života“*. In: DTK 1 (2004), č. 2, s. 269-280. Gebhardt, Miriam: *Das Familiengedächtnis*. Bertaux, Daniel; Bertaux-Wiame, Isabelle: *Autobiographische Erinnerungen und kollektives Gedächtnis*. S. 146-165, in Niethammer, Lutz (Hrsg.): *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der ‚Oral History‘*. Frankfurt am Main 1980, S. 146, 150-151, 153.

²⁰ Hamar, Eleonóra: *Vyprávěná židovství. O narativní konstrukci druhogeneračních židovských identit*. Praha 2008, s. 45-46, 49. Srv. Ricoer, Paul: *Čas a vyprávění I*. Praha 2000. Giddens, Anthony: *Modernity and Self-*

něj neexistuje: „(...) Protože se v autobiografii uměle vytváří smysl, stává se vypravěč ideologem vlastního života tím, že svůj život připodobňuje příběhu, jenž je propojen určitými příčinnými nebo cílovými vazbami.“²¹ To je nepochybně zajímavé, ale až postmodernistické pojetí. Podle francouzského historika Pierra Nory jsou všechny memoáry *de facto* bojem o moc, o ovládnutí minulosti, který je ale ve skutečnosti ztracený; jsou pokusem o „kontrahistorii“ (*Gegengeschichte*).²² Znamenalo by to tedy, že rozvoj memoárové literatury mezi německými židy byl zejména reakcí na mainstreamové dějiny plné antisemitismu, což ovšem nevylučovalo případný souhlas a přitakání dobovému pojetí historie tak, jak ji vykládala majorita.

Zmíněné teorie jsou, myslím, velmi podnětné a bylo by škoda je přejít mlčením, už jen pro přehled a inspiraci. Přesto se nedomnívám, že by si ego-dokumenty zasloužily zatracení. Jako každý historický pramen je nutné podrobit je pečlivé a důkladné kritice. K základní pětici kdo? co? kdy? kde a proč? se připojuje přinejmenším, i jak autor píše, nač vzpomíná, ale také co přechází mlčením, povědomí o soudobém literárním diskurzu a ostražitost před bezhlavými generalizacemi. Přínos Gebhardtové, ale i dalších autorů teorií a pojetí paměti je, že nás upozorňují a nutí zamyslet se nad (často automaticky při(e)jímanými) pojmy a postupy. Podle mě ale není žádný důvod, proč by se měla třeba sociální historie, respektive dějiny každodennosti, vzdát tak důležitého pramenu, jakými ego-dokumenty bezpochyby jsou.

Rozbor pramenů a literatury

Pro svou práci jsem čerpala z téměř čtyřiceti (39) nevydaných i vydaných ego-dokumentů – deníků, skutečně privátních, které nebyly určeny k uveřejnění, několika vydaných korespondencí, převažovaly však autobiografie, paměti, případně rodinné historie. Tradice pamětí sahá až do pozdní antiky k Augustinovým *Vyznání*, za autobiografii se obvykle považují „dokončené“ paměti, tj. formu, již pisatel dovedl svůj příběh až do své současnosti,

Identity. Self and Society in the Late Modern Age. Cambridge 1991, p. 54, 81. White, Hayden: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore 1973, 1975, p. 5-7. Bruner, Jerome: *The Auto-biographical Process*, in: *Current Sociology*, 43 (1995), no. 2/3, p. 161-177, zde p. 163.

²¹ Srv. Bourdieu, Pierre: *Teorie jednání*. Praha 1998, s. 57. Hamar, Eleonóra: *Vyprávěná židovství*, s. 53.

²² Norra, Pierre: *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Berlin 1990, S. 86. Nora problematiku kolektivní paměti významně rozpracoval, je autorem tzv. „míst paměti“ (franc. *un/le lieu de mémoire*, něm. *Erinnerungsort*). Viz zejména jeho práce *Les Lieux de mémoire* z roku 1984. Podle něj se kolektivní paměť sociální skupiny (zde konkrétně francouzského národa) utváří na určitých místech, přičemž ono „místo“ může mít podobu zeměpisnou, může se jednat o (mytickou) postavu, událost, instituci, ale také třeba o umělecké či literární dílo (např. pro (nejen) Německo to je Osvětim, frankfurtský kostel sv. Pavla jako místo zasedání Všeněmeckého parlamentu v roce 1848, vítěz bitvy v Teutoburském lese Arminius, ale také Bismarck a literární postava Fausta). Všechna místa mají silný symbolický význam, který spoluvytváří identitu oné skupiny. Srv. Havelka, Miloš: *Paměť a dějiny, soužití a vyhnání*, in: *DTK 1* (2004), č. 1, s. 85-93. Třeštík, Dušan: *O dějinách a paměti*. Třeštík, Dušan: *Odpověď: Malý seminář pro začátečníky a trocha komentářů*, in: *DTK 1* (2004), č. 2, s. 300-314.

do bodu, okamžiku, v němž své vzpomínky sepisoval. Domnívám se ale, že rozdíl mezi autobiografií a memoáry, stejně jako mezi autobiografií a rodinnou historií je velmi tenká. Pouze v případě deníku je vliv vzpomínek asi nejmenší – pisateli chyběl ještě ten pocit „celku“, a pro něj tak typické zpětné dodávání smyslu, významu minulým věcem.²³ Polovinu pramenů tvořily nevydané strojové přepisy i rukopisy z digitalizovaných sbírek Leo Baeck Institute v New Yorku, druhá polovina byla vydaná knižně. Dvě třetiny použitých ego-dokumentů byly sepsány před rokem 1932, z toho tři pětiny ještě během císařství. Snažila jsem se také o homogenitu a srovnatelnost autorů – dvacet jedna pisatelů se narodilo ještě před rokem 1871, většina z nich v 50. a 60. letech; v absolutních číslech však vede generace narozená v letech 1870-1880. Generace pozdější, ač v archivních materiálech nejpočetněji zastoupené, už nebyly zahrnuty, respektive vybrané jednotlivé případy měly jen dokreslující hodnotu (jednalo se o dalších asi dvanáct ego-dokumentů). Přes dvacet autorů pocházelo z měst, druhou nejpočetnější skupinou pak byli židé z východních částí Pruska – především Poznaňska a Západního Pruska (12), nejméně zastoupeni byli židé z venkova (5). Paměti židů původem z Ruska nebo Haliče jsou dostupné spíše pro pozdější období, a i tak je lze spočítat na prstech jedné ruky. Ačkoli si nemyslím, že by mezi autory převládali hlavně vzdělanci, učitelé či političtí činitelé, jak se obvykle poukazuje, naopak v tomto případě převažovali spíše obchodníci, absence „neúspěšných“ a jiných než městských měšťanských kruhů je skutečně zarážející a problematická. Na druhou stranu by nás to vlastně nemělo překvapovat, když většina německo-židovské menšiny náležela ke střední třídě a byla to zase střední, respektive měšťanská vrstva, k níž literární činnost patřila či se dokonce předpokládala tak jako vhodné kulturní využití.²⁴

U sledovaných pamětí převažují názvy jako „Vzpomínky“ (*Lebenserinnerungen*), „Můj život“ (*Mein Leben*) nebo „Rodinná kronika“ (*Familienchronik*). Svůj život tedy pisatelé zasazují a odvozují od rodiny, které věnují často větší prostor než vlastní osobě a vlastním

²³ Srv. Rusinek, Bernd A.; Ackermann, Volker; Engelbrecht, Jörg (Hrsg.): *Einführung in die Interpretations historischer Quellen. Schwerpunkt: Neuzeit*. Paderborn 1992. Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Vom Lebenslauf zur Biographie. Geschichte, Quellen und Probleme der historischen Biographik und Autobiographik*. Waidhofen, Thaya 2000. Kłańska, Maria: *Aus dem Shtetl in die Welt 1772-1938. Ostjüdische Autobiographien in deutscher Sprache*. Wien 1994.

²⁴ Nutkání sepsat paměti muselo být velice silné, např. pro bankéře Wallichovy bez nadsázky platí, že „psala celá rodina“: otec Hermann (1833-1928) i syn Paul (1882-1938), navíc v rozmezí jen asi šesti let od sebe (1904, resp. 1910). Hermannovy paměti poprvé vyšly v roce 1929 pod názvem *Aus meinem Leben* (Z mého života), podruhé pak společně se vzpomínkami syna, snachy a dodatkem vnuka o dalších osudech rodiny v jednom svazku pojmenovaném *Zwei Generationen im deutschen Bankwesen 1833-1914* koncem 70. let 20. století. Takový fenomén „písmácké“ rodiny samozřejmě nezůstal historiky nepovšimnut, článek mu věnoval například i známý historik z neméně proslulé rodiny Mosseových, Werner E. Mosse. Srv. Wallich, Hermann: *Aus meinem Leben*; Wallich, Paul: *Lehr- und Wanderjahre eines Bankiers*; in *Zwei Generationen im deutschen Bankwesen 1833-1914*, Schriftenreihe des Instituts für bankhistorische Forschung e.V., Bd. 2., Frankfurt a. Main 1978. Mosse, Werner E.: *Problems and Limits of Assimilation Hermann and Paul Wallich 1833-1938*, in LBIYB 33 (1988), p. 43-65.

úspěchům. Je to rodina, v jejímž rámci a souvislosti posuzují svou životní úlohu, cíl a úspěch a již své dílo adresují – pro poučení a povzbuzení, jako malá rodinná obdoba „amerického snu“.²⁵ Jacob Epstein (1838-1919) začal psát své vzpomínky na sté výročí narození svého otce Hermanna Epsteina v roce 1909. Naopak paměti bankéře Carla Fürstenberga (1850-1933), syna gdaňského obchodníka, jsou vzpomínkami self-mademana, pro něhož rodina sloužila přinejlepším jako pozadí, na němž ještě více vynikly jeho osobní úspěchy, přinejhorším jako přítěž a brzda v cestě za štěstím.²⁶ Někteří ke svému úkolu přistoupili velmi vědecky, rozlišovali, co sami prožili, co slyšeli a od koho, co vyzkoumali z pramenů. Patrný je genealogický přístup, snaha ukázat svou zakotvenost v Německu. Ve většině pamětí existuje nějaký „slavný“ nebo aspoň „úspěšný“ předek, k němuž se rodina vztahuje, jakýsi patriarcha rodu, mytický praotec či pramatka. Většinou to bývá otec nebo dědeček, který je líčen ve velmi pozitivním světle jako širokou, i křesťanskou, veřejností respektovaný a vzdělaný jedinec, vyhledávaný pro svou moudrost a spravedlnost.²⁷ Jiní se omezují jen na dobu svého dětství a nevyhnou se silné stylizaci, například Hermann Robinow (1837-1920) vzpomíná, jak on a jeho sourozenci chodili v otrhaných šatech a živil se tvrdými chlebovými kůrkami, přitom Robinowové patřili k obchodnické elitě Hamburku, malý Hermann měl v dětství poníky a kočár tažený koňmi, dohlížela na něj vychovatelka a bral hodiny klavíru, mýtus chudých počátků byl však očividně silnější.²⁸ Výjimkou svým kritickým přístupem, respektive upřímností byly paměti socialisty Theodora Lessinga (1872-1933), který se tímto způsobem vymezoval vůči otci, a Clary Geißmarové, rozené Regensburgerové (1844-1911).²⁹

²⁵ Jako např. Isidor Hirschfeld (1868-1937) ač neuměl pořádně německy a dostalo se mu jen chabého vzdělání, dotáhl to z východopruského Kasparusu do Hamburku, kde založil podnik. Srv. LBIA, Isidor Hirschfeld: *Tagebuch (Memoirs), 1868-1921*. ME 320. LBIA, Rudolph Conitzer: *Mein Leben. Selbstbiographie von Rudolph Conitzer, 1851-1930*. ME 96. Pro venkov např. Nussbaum, Israel: *„Gut Schabbes!“ Jüdisches Leben auf dem Lande. Aufzeichnungen eines Lehrers (1869-1942)*. Berlin 2002.

²⁶ Jacobův dědeček přišel do německého Bockenheimu z Čech, přesněji z Nového Sedliště u Tachova (něm. Neu-Zedlisch), kde bývala početná židovská komunita, dnes z ní zbyl jen hřbitov a ze Sedliště se stala malá vesnice s 78 obyvateli. Dědeček byl zaměstnancem židovské obce a žil velmi nuzně. Hermann Epstein se vyučil a udělal se pro sebe – vyráběl bedničky na cigarety. Jacob se po zkušené v Anglii přestěhoval do Frankfurtu, založil obchod kožešinami a bohatě se oženil. Srv. LBIA, Jacob Epstein: *Erinnerungen*. ME 125. Srv. Hopp, Andrea: *Jüdisches Bürgertum in Frankfurt a. Main im 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1997, S. 60-65. Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg. Die Lebensgeschichte eines deutschen Bankiers, 1870-1914*. Berlin 1931.

²⁷ Srv. LBIA, Arthur Cohen: *Geschichte der Familie Cohen mit Berücksichtigung Marx and Pflaum 1558-1940*. ME 90. LBIA, Aron Benario: *Denn das Sterben des Menschen hört nie auf, 1830-1885*. ME 1042. Aronstein, Fritz: *Die Familie Aronstein*, in: *Jüdische Familienforschung* 7, Heft 25 (März 1931), S. 338-344.

²⁸ Srv. Tiggemann, Daniela: *Familiensolidarität, Leistung und Luxus. Familien der Hamburger jüdischen Oberschicht im 19. Jahrhundert*, in: Herzig, Arno (Hrsg.): *Die Juden in Hamburg 1590-1990*. Hamburg 1991, S. 419-430, zde S. 424. Srv. LBIA, Hermann Robinow: *Aus dem Leben eines Hamburger Kaufmanns, 1837-1920*. Nach seinen Tagebüchern geordnet von [seiner Tochter] Adele Jaffe. ME 518, S. 2.

²⁹ Autor knihy *Der jüdische Selbsthaß* z roku 1930 byl o tři roky později zavražděn nacistickými atentátníky v Mariánských Lázních. Srv. Lessing, Theodor: *Einmal und nie wieder*. Gütersloh 1969. LBIA, Clara Geißmar.

Edici, bohužel silně krácených ego-dokumentů, zpracovala i Monika Richarzová ve své třídílné práci ze 70. let.³⁰

Zvláštní místo mezi použitými ego-dokumenty náleží deníku Gertrud Bleichröderové (1865-1917), neteři známého bankéře Gersona Bleichrödera.³¹ Předtím bych se ale chtěla aspoň krátce zmínit o funkci ženského deníku 19. století. Jak ve své studii o francouzských denících Philippe Lejeuneová ukázala, podléhaly deníky vzorům: zpočátku v letech 1830-1850 byl žánr mladý a panovala relativní volnost, v následujícím období 1850-1880 pak psaní deníků sloužilo především náboženským a výchovným účelům a deník byl obvykle kontrolován, po roce 1880 přichází sekularizace a nárok pisatelek, že deník patří pouze jim, tj. vzpoura vůči kontrole matek nebo vychovatelek. I v denících však fungovala autocenzura, zejména v oblasti intimního života a sexuality vůbec.³² Deník Gertrud sice odpovídá době, po strojenosti nebo nápodobě nemůže však být řeč, začíná náhle a náhle i končí, je strohý, skutečně se jedná o zápisky, případně hnutí mysli a líčení politiky. Po tradičním „milý deníčku“ ani stopy. Vedla jej necelého půl roku od února zhruba do července 1888. Pro historika je skvělé, že se jedná právě o „rok tří císařů“, který byl na události politického rázu nabitý – smrt Viléma I. i jeho syna Fridricha III., nástup Viléma II., to vše se v deníku objeví, poněvadž třiatvacetiletá pisatelka se o politiku aktivně zajímala, což pro ženu tehdejší doby nebylo zvykem.

Z dalších pramenů jsem čerpala zejména z preskriptivní literatury obecně německé, ale i projevů rabínů ke státním výročím či aktuálním politickým událostem, učebnic židovských dějin určených židovským žákům v rámci výuky náboženství, z pojednání o slavných židovských ženách apod. Nenahraditelná jsou také německo-židovská periodika, jichž je nepřeberné množství, zaměřila jsem se na dva nejdůležitější; svůj význam mají

³⁰ Pro sledované období viz zejména první a druhý díl. Existuje i v roce 1989 vydaná jednodílná zkrácená verze, která je ovšem určená širší veřejnosti, pro odborné užití není příliš vhodná. Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland. Bd. II. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte im Kaiserreich*. Stuttgart 1979. Richarz, Monika (Hrsg.): *Bürger auf Widerruf: Lebenszeugnisse deutscher Juden 1780-1945*. München 1989.

³¹ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt. Das Tagebuch der Gertrud Bleichröder aus dem Jahr 1888*. Köln 2002. Srv. deník Anny Flato z let 1868-1872. Flato se narodila v roce 1853, ve dvaceti se provdala za Adalberta Brucka, který se později stal soudcem v Berlíně; měli spolu dvě dcery. LBIA, Anna Flato: *Tagebuch (1868-1872)*. ME 892.

³² Srv. Lejeune, Philippe: *French Girl's Diaries in the 19th century: Constitution and Transgression of a Genre*, in: Hämmerle, Christa (ed.): *Plurality and Individuality, Autobiographical Cultures in Europe*. Wien 1995, p. 42-50. Hämmerle, Christa: *Nebenpfade? Populäre Selbstzeugnisse des 19. und 20. Jahrhunderts in geschlechtervergleichender Perspektive*, in: Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Vom Lebenslauf zur Biographie. Geschichte, Quellen und Probleme der historischen Biographik und Autobiographik*. Waidhofen/Thaya 2000, S. 135-165, zejména S. 161. Hämmerlová popisuje deník z roku 1872, v němž autorka podrobně popisuje svatební přípravy nebo pořizování výbavičky pro prvorozené dítě, o první noci, manželském sexuálním životě nebo porodu v něm ale není ani zmínka, svou roli podle Hämmerlová mohly sehrát také obavy z uveřejnění, tj. že by deník mohl být někým cizím přečten.

i jejich inzertní přílohy.³³ Statistické údaje pocházejí z oficiálních ročenek nebo spisů *Bureau für Statistik der Juden* (Ústav pro statistiku židů). Zvláštní skupinu pak tvoří antisemitské spisy: veřejnou debatu dnes známou jako *Antisemitismusstreit* v edici Waltera Boehliche, spisy Adolfa Stoeckera, Wilhema Marra, Thomase Fritsche, ale i méně známá pojednání ze sporu o rituální porážku, šchitu.³⁴

Co se odborné literatury týče, práce se sice zabývá výlučně situací židovské menšiny, ale téma si samozřejmě žádá i znalost německých dějin a prostředí stejně jako znalost určitých sociologických pojmů (prestiž, sociální status apod.).³⁵ Kromě dnes už klasických prací Hanse-Ulricha Wehlera a Thomase Nipperdeye nelze opomenout ani studie Volkera Ullricha, Helmuta Böhmeho či autora teorie o „společensko-morálních milieu (vrstvách)“, Maria Rainera Lepsia.³⁶ V mnoha směrech podnětná i pro období císařství je monografie o výmarské republice už zmíněného Detleva Peukeurta s jeho generačním dělením, ale také odmítnutím „zvláštní cesty“ a jeho tezí „(...) o relativní normalitě německé společnosti během modernizačního procesu“, která „(...) varuje před mylným názorem, že normalita industriální společnosti je neškodná.“³⁷ V oblasti sociálních dějin pak monumentální díla Jürgena Kocky a Gerda Hohorsta ad. Z nejnovějších se pak prosazuje pohled internacionální, zajímavá je i monografie Joachima Radkaua o problematice nervozity a „neurastenie“.³⁸

³³ Nejvýznamnější bylo rozhodně od května 1837 vydávané *Allgemeine Zeitung des Judenthums* (Všeobecné noviny židovstva) z Lipska, týdeník zanikl až v roce 1922. Vydavatelem byl učitel a kazatel z Magdeburgu Ludwig Philippson, frekvence byla zprvu dvakrát, pak jednou týdně, šlo vlastně o nápodobu německých „všeobecných novin (*allgemeine Zeitungen*)“. Pro ortodoxní kruhy byl určen *Der Israelit* (Izraelita) stejně jako měsíčník *Jeschurun*, vydávané frankfurtským rabínem Samuelem Rafaelem Hirschem, jenž v roce 1889 splynul s *Der Israelit*.

³⁴ Srv. Boehlich, Walter (Hrsg.): *Der Berliner Antisemitismusstreit*. Frankfurt a. M. 1965. Marr, Wilhelm: *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum vom nicht confessionellen Standpunkt aus betrachtet*. Bern 1879 (online). Gerhard Hoffmann Verlag (cit. k 15. 1. 2011). Dostupné z WWW:

<http://www.gehove.de/antisem/texte/marr_sieg.pdf> Stoecker, Adolf: *Unsere Forderungen an das moderne Judenthum*. 4. Auflage. Berlin 1880 (online). Wikisource (cit. k 15. 1. 2011). Dostupné z WWW: <http://de.wikisource.org/wiki/Unsere_Forderungen_an_das_moderne_Judenthum> Fritsch, Thomas (pseud. Frey, Thomas): *Antisemiten-Katechismus. Eine Zusammenstellung des wichtigsten Materials zum Verständniss der Judenfrage*. 5. Auflage. Leipzig 1888. Bauwerker, C.: *Das rituelle Schächten der Israeliten im Lichte der Wissenschaft. Ein Vortrag, gehalten im Wissenschaftlich-Literarischen Verein zu Kaiserslautern am 5. Dezember 1881*. Kaiserslautern 1882. (online). Sächsische Landesbibliothek, Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (cit. k 25. 3. 2011). Dostupné z WWW <<http://digital.slub-dresden.de/id312776659>> Engelbert, Hermann: *Das Schächten und die Bouterole*. St. Gallen 1867.

³⁵ Především Kluth, Heinz: *Sozialprestige und sozialer Status*. Stuttgart 1957. Bourdieu, Pierre: *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. 8. Auflage. Frankfurt a. M. 1996. Bourdieu, Pierre: *Theorie jednání*. Jandourek, Jan: *Úvod do sociologie*. Praha 2003.

³⁶ Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Bd. 3. Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1866-1918*, Bd. II. Volker, Ullrich: *Die nervöse Großmacht*. Böhme, Helmut (Hrsg.): *Probleme der Reichsgründungszeit 1848-1879*. Köln 1969. Lepsius, Maria Rainer: *Parteiensystem und Sozialstruktur*, S. 371-393.

³⁷ Peukert, Detlev J. K.: *Die Weimarer Republik*, S. 11.

³⁸ Za všechny např. Hohorst, Gerd; Kocka, Jürgen; Ritter, Gerhard A.: *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch. Materialien zur Statistik des Kaiserreichs 1870-1914*. München 1975. Již zmíněný Sebastian Conrad, Sven Oliver Müller a Cornelius Torp. Srv. Radkau, Joachim: *Das Zeitalter der Nervosität. Deutschland zwischen Bismarck und Hitler*. München 1998. Z britských a českých historiků Richarda J. Evens a David Blackbourn,

Moderní (německo-)židovská historiografie začíná v 50. letech 19. století, kdy se objevily první díly několikasvazkové práce Heinricha Graetze. Především on je považován za vlastního zakladatele moderní židovské historiografie, přestože před ním už ve 20. letech vyšla devítidílná historie z pera Isaaka Marka Josta. Graetzovo všeobecně přijímané a velmi vlivné pojetí židovských dějin jako nekonečného řetězu utrpení, (a přesto) duchovní a intelektuální excelence stejně jako zvláštní význam a důraz na německou oblast kritizoval naopak z dnešního Běloruska pocházející Simon Dubnow, zástupce tzv. autonomní hlediska.³⁹ Zájem o historii přetrvával po celé 19. i 20. století, jak ze strany sionistů, tak i asimilacionistů. Počátkem 20. století se k němu navíc přidružil zájem o statistiku a demografii. V Berlíně roku 1904 založili sociolog Arthur Ruppín a statistik a lékař Jacob Segall *Bureau für Statistik der Juden*, který o rok později začal vydávat *Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden* (Časopis pro demografii a statistiku židů). Sílí i zájem o hospodářské dějiny, zde například práce Wenera Sombarta, v níž oponuje Weberovu tvrzení, že kapitalismus se zrodil v prostředí protestantismu a umisťuje ho naopak do judaismu a židovského okolí. Dílo význačného sociologa, který byl ve své době známější a uznávanější než jeho kolega Max Weber, je ovšem z metodologického i odborného hlediska velmi pochybné a v dnešních podmínkách kromě odstrašujícího příkladu prakticky nepoužitelné.⁴⁰ Do téhož období spadají i různé odborné a méně odborné spisy líčící údajně katastrofickou situaci německých židů, především jejich kritický úbytek, nízkou porodnost, vysokou míru odpadlictví, konverzí a smíšených sňatků. Jak ukáží na následujících stránkách, i tyto práce, respektive jejich závěry, přestože přinášejí rozhodně cenné statistické údaje, ale odkrývají i soudobé postoje, by se měly posuzovat a užívat s rezervou a po pečlivě kritickém zhodnocení. Jako ostatně všechno, s čím historik nakládá.⁴¹

resp. František Stellner. Viz např. Evans, Richard J. *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years 1830-1910*. London: Penguin, 1990. Blackbourn, David: *History of Germany, 1780-1918: The long nineteenth century*. 2nd ed. Malden 2003. Stellner, František: *Poslední německý císař*.

³⁹ Srv. Jost, Isaak Markus: *Geschichte der Israeliten seit der Zeit der Makkabäer bis auf unsere Tage*. 9 Bde, 1820-1829. Graetz, Heinrich: *Geschichte der Juden. Von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Aus den Quellen neu bearbeitet*. 11 Bde, 1853-1875. Dubnow, Simon: *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*. 10 Bde, Berlin 1925-1929.

⁴⁰ Sombart, Werner: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Leipzig 1911. Srv. Rehberg, Karl-Siegfried: *Das Bild des Judentums in der frühen deutschen Soziologie. ‚Fremdheit‘ und ‚Rationalität‘ als Typusmerkmale bei Werner Sombart, Max Weber und Georg Simmel*, in: Klingemann, Carsten (Hrsg.): *Rassenmythos und Sozialwissenschaften in Deutschland. Ein verdrängtes Kapitel sozialwissenschaftlicher Wirkungsgeschichte*. Opladen 1987, S. 80-127. Srv. Herf, Jeffrey: *Reactionary Modernism. Technology, culture, and politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge 1984. Backhaus, Jürgen G. (ed.): *Werner Sombart (1863-1941) – Social Scientist. Vol. I. His Life and Work*. Marburg 1996. Lenger, Friedrich: *Sozialwissenschaft um 1900. Studien zur Werner Sombart und einigen seiner Zeitgenossen*. Frankfurt a. Main 2009. Slezkine, Yuri: *The Jewish Century*. Princeton 2004, p. 55.

⁴¹ Patřily by sem např. Theilhaber, Felix A.: *Der Untergang der deutschen Juden*. München 1911. Thon, Jakob; Drey, Paul: *Die jüdischen Gemeinden und Vereine in Deutschland*. Berlin 1906. Tänzer, A.: *Die Mischehe in Religion, Geschichte und Statistik der Juden*. Berlin 1913. Silbergleit, Heinrich: *Die Bevölkerungs- und*

Po nástupu nacismu a v období po druhé světové válce hráli v německo-židovské historiografii významnou roli emigranti, respektive jejich potomci, kteří se usadili ve Velké Británii, USA či Izraeli. To se týče i současných historiků jako jsou Fritz Stern, Moshe Zimmermann či za druhou generaci Shulamit Volkovová. Z významných center nelze opominout v roce 1966 založený *Institut für die Geschichte der deutschen Juden* (Ústav pro dějiny německých židů) na univerzitě v Hamburku, který spojuje jména jako Arno Herzig, Monika Richarzová či Stefanie Schülerová-Springorumová. Naprosto klíčovou roli pro výzkum německo-židovských dějin však hraje v 50. letech založený *Leo Baeck Institute* (Ústav Leo Baecka) se sídlem v Londýně, Jeruzalémě, New Yorku a pobočkou v Berlíně, jehož londýnská centrála vydává od roku 1956 stejnojmennou ročenku (*Leo Baeck Institute Yearbook*, tj. Ročenka Ústavu Leo Baecka), v níž se objevují nejnovější studie.⁴²

Literatura věnující se historii německých židů netrpí rozhodně nedostatkem, ba právě naopak. Stručný přehled i o historiografii poskytuje práce Shulamit Volkovové z proslulé edice nakladatelství Oldenbourg – *Oldenbourg Grundriss der Geschichte*.⁴³ Naprostý základ ovšem představuje v letech 1996-1997 vydané čtyřdílné *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit* editované Michaellem A. Meyerem a Michaellem Brennerem, které pokrývají dějiny židů v Německu od roku 1600 do 1945.⁴⁴ Pojednávají nejen o politické, společenské a hospodářské situaci židovské menšiny, ale nevyhýbají se ani dějinám každodennosti či ženské otázce. Socio-ekonomickému vzestupu německých židů v 2. polovině 19. století se věnoval Werner E. Mosse, Avraham Barkai či Jacob Toury. Práce Mosseho pokrývají jen určité aspekty tehdejšího ekonomického vývoje, zabývá se pouze malou skupinou mužů, jejichž vztah k judaismu a židovské obci byl často pouze formální, za což byl také posledními dvěma ostře kritizován. Toury i Barkai se na rozdíl od něj zaměřili na židovskou menšinu

Berufsverhältnisse der Juden im Deutschen Reich. Bd. 1. Freistaat Preussen. Berlin 1930. Segall, Jakob: *Die beruflichen und sozialen Verhältnisse der Juden in Deutschland.* Berlin 1912. Segall, Jakob: *Die wirtschaftliche und soziale Lage der Juden in Deutschland*, in: ZDSJ 7 (1911), Heft 7/8, S. 102 (online). Compact Memory (cit. 28.2.2011). Dostupné z WWW:

<<http://www.compactmemory.de/>> Ruppín, Arthur: *Die Juden der Gegenwart. Eine sozialwirtschaftliche Studie.* 2. Auflage. Leipzig 1911. Ruppín, Arthur: *Die Juden im Grossherzogtum Hessen.* Berlin 1909. Nossig, Alfred: *Materialien zur Statistik des jüdischen Stammes.* Wien 1887 (online). Judaica Sammlung, Universitätsbibliothek Frankfurt a. Main (cit. 9. 2. 2011). Dostupné z WWW:

<<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:hebis:30-180013203003>> Behr, Stefan: *Der Bevölkerungsrückgang der deutschen Juden.* Frankfurt a. M. 1932.

⁴² Z dalších významných periodik jmenujme např. německý *Aschkenas*, *Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts*, stanfordský *Jewish Social Studies* či *East European Jewish Affairs*, vydávaný *University College London* a *oxfordskou univerzitou*.

⁴³ Volkov, Shulamit: *Die Juden in Deutschland 1780-1918.* 2. Auflage. München 2000. Srv. Reinke, Andreas: *Geschichte der Juden in Deutschland 1781-1933.* Darmstadt 2007.

⁴⁴ Série vyšla prakticky souběžně (1997-1998) v angličtině pod názvem *German-Jewish History in Modern Times* v Columbia University Press. Pro dobu císařství je zásadní zejména třetí díl, viz Lowenstein, Steven M.; Mendes-Flohr, Paul; Pulzer, Peter; Richarz, Monika: *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit* (Hrsg. von Michael A. Meyer, Michael Brenner). Bd. III. *Umstrittene Integration 1871-1918.* München 1997.

jako na hospodářskou skupinu a své práce založili na statistických údajích.⁴⁵ Tématu akulturace, tentokrát ovšem na poli judaismu a náboženské tradice, se věnují i práce Simone Lässigové, Mordechaie Breuera či Michaela Meyera.⁴⁶ Pravdou je, jak správně poukazuje Steven Lowenstein, že konečný výsledek procesu akulturace umíme popsat mnohem přesněji než samotný proces. Lowenstein se vyslovuje spíše pro pomalost modernizace, což dokládá například houževnatostí tradičních náboženských zvyků či užíváním jidiš, pro opak by zase hovořila, slovy Volkovové, židovská „intimní kultura“.⁴⁷ Z dějin lokálních židovských obcí stojí za pozornost určité práce Arno Herziga a Helgy Krohnové pro Hamburk, Andrey Hoppové pro Frankfurt nad Mohanem a Stefanie Schülerové-Springorumové pro Královec (Königsberg).⁴⁸ Z množství věnovaných jednotlivým německo-židovským rodinám pak například Sternovo monumentální dílo o Gersonu Bleichröderovi.⁴⁹ Na poli každodennosti nelze pominout Marion Kaplanovou, Miriam Gebhardtovou, Paulu Hymanovou, pro *Ostjuden* Desanku Schwarovou a Monicu Rüthersovou.⁵⁰ Samostatnou kapitolou je literatura věnující se antisemitismu. Obsáhnout ji snad ani není v lidských silách. Jmenovala bych proto jen několik autorů, především Petera Pulzera, Hanse Rosenberga, Olafa Blaschkeho a Norberta Kampeho.⁵¹ Zajímavou sondou je i kniha o situaci v rakouské metropoli z pera Brigitte

⁴⁵ Srv. Mosse, Werner E.: *Jews in the German Economy*. Mosse, Werner E.: *The German-Jewish Economic Elite 1820-1935: a Social-Cultural Profile*. Oxford 1989. Barkai, Avraham: *Jüdische Minderheit und Industrialisierung*. Prinz, Arthur: *Juden im deutschen Wirtschaftsleben. Soziale und wirtschaftliche Struktur im Wandel 1850-1914*. Hrsg. v. Avraham Barkai. Tübingen 1984.

⁴⁶ Mimochodem, Mordechai Breuer je pravnukem ortodoxního rabína Samsona Rafaele Hirsche. Breuer, Mordechai: *Modernity within Tradition*. Meyer, Michael: *Response to Modernity*. Lässig, Simone: *Jüdische Wege ins Bürgertum. Kulturelles Kapital und sozialer Aufstieg im 19. Jahrhundert*. Göttingen 2004.

⁴⁷ Lowenstein, Steven: *The Pace of Modernization of German Jewry in the Nineteenth Century*, in: LBIYB 21 (1976), p. 41-56. Volkov, Shulamit: *Assimilation und Eigenart*, in: tatáž: *Jüdisches Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*. München 1990, S. 131-146.

⁴⁸ Arno Herzig se jinak zabývá i dějinami Slezska. Herzig, Arno (Hrsg.): *Die Juden in Hamburg 1590 bis 1990*. Hamburg 1991. Krohn, Helga: *Die Juden in Hamburg. Die politische, soziale und kulturelle Entwicklung einer jüdischen Großstadtgemeinde nach der Emanzipation 1848-1918*. Hamburg 1970. Hopp, Andrea: *Jüdisches Bürgertum in Frankfurt a. Main im 19. Jahrhundert*. Schüler-Springorum, Stefanie: *Die jüdische Minderheit in Königsberg, Preußen 1871-1945*. Göttingen 1996.

⁴⁹ Stern, Fritz: *Gold und Eisen. Bismarck und sein Bankier Bleichröder*. Hamburg 2000. Poprvé vyšlo v angličtině v roce 1977. Srv. Fischer, Erica; Ladwig-Winters, Simone: *Die Wertheims. Geschichte einer Familie*. Berlin 2004. Ferguson, Niall: *The House of Rothschild*. New York 1999. Kraus, Elisabeth: *Die Familie Mosse. Deutsch-jüdisches Bürgertum im 19. und 20. Jahrhundert*. München 1999. Kraus ovšem začíná historii rodiny od „stařešiny rodu“, aniž by si uvědomila, že se jedná o mýtus, jehož autorem byl syn onoho „zakladatele“ Salomon Mosse.

⁵⁰ Gebhardt, Miriam: *Das Familiengedächtnis*. Kaplan, Marion A.: *Jüdisches Bürgertum. Frau, Familie und Identität im Kaiserreich*. Hamburg 1997. Hyman, Paula E.: *Gender and Assimilation in Modern Jewish History. The Roles and Representation of Women*. London 1995. Schwara, Desanka: *„Ojfn weg schejt a boj“ Jüdische Kindheit und Jugend in Galizien, Kongreßpolen, Litauen und Rußland 1881-1939*. Köln, Weimar, Wien 1999. Rüthers, Monica: *Tewjes Töchter. Lebensentwürfe ostjüdischer Frauen im 19. Jahrhundert*. Köln, Weimar, Wien 1996.

⁵¹ Pulzer, Peter: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*. Cambridge (Mass.) 1988. Rosenberg, Hans: *Grosse Depression und Bismarckzeit*. Berlin 1967. Blaschke, Olaf: *Katholizismus und Antisemitismus im deutschen Kaiserreich*. Göttingen 1997. Kampe, Norbert: *Studenten und ‚Judenfrage‘ im Deutschen Kaiserreich. Die Entstehung einer akademischen Trägerschicht des Antisemitismus*. Göttingen 1988. Hamannová, Brigitte: *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta*. Praha 1996. K imigrační politice viz

Hamannové, která je rozhodně inspirativní i pro císařské Německo. Zapomenout nelze ani na Roberta Wistricha a jeho studii o postoji socialistů k židovské menšině, pokud Wistrich vyvrátil mýtus o apriorním anti-antisemitismu socialistů, pak koncem 90. let Bajohr ve své objevené studii o lázeňském antisemitismu ukázal, že se neomezoval na Německo, ale vyskytoval se v USA či Velkou Británií stejně jako v Rakousku.⁵² Potřeba internacionalistického přístupu se tak konečně začala pomalu, ale, doufejme, že jistě nejen na poli německých dějin, ale i německo-židovských dějin a dějin antisemitismu.

První studie o *Ostjuden* vzešly z pera Shaloma Adler-Rudlera, později bylo téma zpracováno v rámci dizertací amerických autorů. Jako první se v roce 1978 objevila práce Jacka Wertheimera, obhájená na Columbia University. Wertheimer dodal potřebné statistické údaje, analýzu právního postavení imigrantů, popis institucí a sociálního složení imigrantů. Během doby, kdy se tato práce připravovala do tisku, vyšlo dílo Stevena Aschheima zaměřené na vztahy mezi *Deutschjuden* a *Ostjuden*. Obě práce se doplňují a patří k základní literatuře k tomuto tématu.⁵³

Struktura práce a formální aspekty

Kromě vlastního úvodu a závěru je práce rozdělena do čtyř kapitol, každá z nich se dále skládá z několika podkapitol. První kapitola objasňuje všeobecnou situaci německo-židovské menšiny, přibližuje historické souvislosti a podává základní statistický a strukturální přehled, stejně tak vyjasňuje určité (sociologické) pojmy a (sebe)definici německé židovské menšiny. Další kapitoly následují podle pomyslného klíče, kdy se postupuje od života, respektive sféry privátní k veřejné.

Nathans, Eli: *The Politics of Citizenship in Germany. Ethnicity, Utility and Nationalism*. Oxford 2004. Neubach, Helmut: *Die Ausweisungen von Polen und Juden aus Preussen 1885/1886. Ein Beitrag zu Bismarcks Polenpolitik und zur Geschichte des deutsch-polnischen Verhältnisses*. Wiesbaden 1967.

⁵² Wistrich, Robert: *Socialism and the Jews: The Dilemmas of Assimilation in Germany and Austria-Hungary*. New York 1982. Bajohr, Frank: *„Unser Hotel ist judenfrei“*.

⁵³ Adler-Rudler, Shalom: *Ostjuden in Deutschland 1880-1940*. Tübingen 1959. Wertheimer, Jack: *Unwelcome Strangers: East European Jews in Imperial Germany*. Oxford, New York 1987. Aschheim, Steven E.: *Brothers and Strangers. The East European Jew in German and German-Jewish Consciousness, 1800-1923*. Madison (Wis.) 1982. Pro širší německojazyčnou oblast viz např. Kury, Patrick: *„Man akzeptierte uns nicht, man tolerierte uns!“ Ostjudenmigration nach Basel 1890-1930*. Basel 1998. Huser Bugmann, Karin: *Shtetl an der Sihl: Einwanderung, Leben und Alltag der Ostjuden in Zürich 1880-1939*. Zürich 1998. V 80. letech vyšla i práce Trude Maurer pro období výmarské republiky. Srv. Maurer, Trude: *Ostjuden in Deutschland 1918-1933*. Hamburg 1986. Heid, Ludger: *Maloche – nicht Mildtätigkeit. Ostjüdische Arbeiter in Deutschland 1914-1923*. Hildesheim, Zürich, New York 1995. K tématu Ostjuden viz práce Heiko Haumanna, John Klier, François Guesnet, či Ezryho Mendelssohna. Guesnet, François: *Polnische Juden im 19. Jahrhundert. Lebensbedingungen, Rechtsnormen und Organisation im Wandel*. Köln, Weimar, Wien 1998. Klier, John: *Russia Gathers Her Jews. The Origins of the „Jewish Question“ in Russia 1772 – 1825*. Dekalb (Illin.) 1986. Mendelssohn, Ezra: *Class Struggle in the Pale. The Formative Years of the Jewish Workers' Movement in Tsarist Russia*. Cambridge 1970. Srv. Hoffman, Eva: *Shtetl: The Life and Death of a Small Town and the World of Polish Jews*. London 1998.

Druhá kapitola se tak věnuje rodině: hledání životního partnera, sňatečným zvyklostem, postavení jednotlivých členů a vztahům mezi nimi, ale i postoji a vnímání sexuality. Pozornost věnuji i její velikosti, počtu dětí, jejich výchově a povinnostem, zajímá mne také, zda a do jaké míry hrálo v tomto ohledu roli jejich pohlaví a jak se ve výchově, respektive v životě rodiny projevoval judaismus či židovské tradice vůbec.

Třetí kapitola je jakýmsi přechodem od striktně soukromého prostředí rodiny a výlučně veřejnou sférou poslední kapitoly. Věnuje se otázce vzdělání a zaměstnání. V prvním oddílu se nejprve zaměřuji na školní docházku na základních (obecních) i středních školách a s tím související problematiku židovských a nežidovských škol, početního zastoupení židovských žáků, vzájemný vztah mezi spolužáky, respektive učiteli a žáky, vztah židovské menšiny ke vzdělání obecně a vzdělání žen a dívek vůbec. Druhý oddíl o zaměstnání pak na první plynule navazuje, probírám zde strukturu židovské menšiny, její podíl na různých profesích a případné odlišnosti; náleží sem i studia na univerzitě a téma svobodných povolání.

V poslední, čtvrté, kapitole se zaměřuji nejprve na otázku reprezentace v užším i širším slova smyslu – od sídelních zvyklostí přes zařízení bytu, trávení volného času (kulturní, sportovní vyžití), cestování, přístup a s tím související péče o vlastní zdraví (pobyty v lázních apod.) po spolkový a politický život a postoj ke státu, respektive jeho představitelům. Odtud logicky pokračuji k otázce vztahu mezi židovskou menšinou a majoritou, respektive minoritou a imigranty, abych konečně ve třetím oddílu podrobněji popsala problematiku východoevropských židovských přistěhovalců, kterou jsem poprvé zmínila v kapitole první. Tentokrát se však pokusím rekonstruovat jejich pohled na německé židy a ne naopak.

Následuje závěr spolu se seznamem použité literatury. Po zralé úvaze jsem se z důvodů lepší přehlednosti a snazší orientace rozhodla pro pouhé základní členění na vydané a nevydané prameny, periodika, pomůcky, odbornou a populárně-naučnou literaturu a beletrii, tj. bez dalšího dělení těchto na edice a ego-dokumenty, respektive monografie a odborné studie, články. Seznam literatury obsahuje až na několik výjimek jen díla v práci výslovně citovaná, u periodik nejsou vypisované vlastní články, ale jen ročník, případně číslo. Texty, existující i v českém překladu, jsou uvedeny jen v jazyku díla, použitého v práci (většinou originální nebo německý překlad). Veškeré citáty uvádím v českém znění s případným originálem v poznámkovém aparátu; není-li uvedeno jinak, jedná se o vlastní překlad. Použité prameny a literaturu cituji vždy v plném znění, jde-li o první citaci, v dalších případech užívám zkrácené verze – jméno autora, název (omezen na úvodní slova) a číslo strany, u nevydaných pramenů jen zkratka archivu, jméno autora pamětí a strana.

Závěrem ještě poznámka k formální stránce. Vlastní jména zachovávám v německém formátu s minimálním počesťováním, kdy menší výjimku představují jména panovníků (takže Fridrich Vilém namísto Bedřich Vilém, ale už Wilhelm, Ludwig místo Ludvík, nesklonná Gertrud místo Gertruda, Moritz apod.). Ženská jména přechyluji v samotném textu, v citacích a bibliografii pro lepší dohledatelnost zachovávám původní znění bez české koncovky. Názvy periodik, spolků jsou uváděny v originálním znění s českým překladem v závorce, dále je uváděn jen jejich originální název. U zeměpisných názvů užívám vžitého českého (Berlín, Mnichov, Hamburk), případně českého s německým v závorce, většinou pro místa na území dnešního Polska [takže například Gdaňsk (Danzig), Vratislav (Breslau) apod.], u méně známých míst volím opačný postup s tím, že do závorky navíc uvádím i dnešní, opět většinou polské, pojmenování [například Marienweder (Kwidzyn, dnes Pomořské vojvodství) apod.].⁵⁴ V bibliografických citacích ponechávám originální, cizojazyčný název (Wien místo Vídeň, London namísto Londýn apod.).

Termín *Ostjuden* (doslova „východní židé“), původně hanlivé označení židovských přistěhovalců, které se rozšířilo zejména během 1. světové války, jsem se rozhodla nepřekládat. Chápu ho ovšem vždy „v uvozovkách“ a rozhodně bez jakékoli negativní konotace. Nakonec k psaní jména Žid, respektive žid, které bývá velmi často tématem vzrušených debat. Podle pravidel českého pravopisu by se měl Žid psát s velkým písmenem, pokud jde o národnost, malým, jde-li o vyznání. Po pečlivém uvážení a s přihlédnutím k faktu, že většina německých židů se v tomto období považovala především za Němce mojžíšského vyznání a národnostní pojetí odsuzovala, rozhodla jsem se nerozlišovat, kdy by případně šlo o etnickou a kdy o náboženskou příslušnost, a v celé práci užívám pouze variantu s malým písmenem.

⁵⁴ Chci tím upozornit na skutečnost, že daná města nejen patřila, ale byla pisateli pamětí i vnímána jako výlučně německá. Užil-li ve sledovaném období pisatel polského názvu, znamenalo to nejen distancování se od tehdejší pruské politiky, ale především zpochybnění jejich příslušnosti k Německu, resp. Prusku, a tím propolskou (protipruskou a protistátní) orientaci dotyčného. V ideologickém boji obou národností hrály důležitou roli i takto zdánlivé maličkosti.

1. kapitola: Dlouhá cesta k emancipaci a sjednocení

Ve středu 18. ledna 1871, na výročí 170 let od korunovace prvního pruského krále Fridricha I., se německá knížata a armádní činitelé shromáždili v Zrcadlové síni ve Versailles a povolali Fridrichova potomka, pruského panovníka Viléma, německým císařem. Přítomen byl i rodák z Frankfurtu nad Odrou, Anton von Werner, který událost zachytil a zvěčnil na svém stejnojmenném obraze.⁵⁵ Sen několika generací o sjednoceném Německu se tak stal skutečností. Ne všichni byli sice spokojeni s formou, jakou k němu došlo, ale samotný fakt jednotného státu umlčel i ty největší kritiky.

Rok 1871 byl přelomem nejen pro německé obyvatele, ale také pro německé židy. Vyhlášením císařství a sjednocením Německa totiž vešel na celém území Říše v platnost zákon Severoněmeckého spolku z 3. července 1869, který občanům zaručoval stejná práva a povinnosti bez ohledu na jejich náboženské vyznání, znamenalo to úplné zrovnoprávnění židovské menšiny. Na veřejném životě se však židé podíleli již zhruba dvacet let, podobně i počátek jejich společenského vzestupu sahá do doby před vznikem císařství. Proces, během něhož židé v různých evropských zemích vstoupili do měšťanské společnosti a obdrželi občanská práva, označujeme slovem „emancipace“. Ta se ovšem datuje už do druhé poloviny 18. století, teprve ve 20. letech následujícího století se ale stala politickým heslem.⁵⁶ Původně se diskuze soustředila na „bürgerliche Verbesserung der Juden“, tj. na občanské zlepšení, zdokonalení Židů, jejich užitečnost pro stát, jak hlásal ve svém stejnojmenném spisu například pruský právník a diplomat Christian Konrad Wilhelm Dohm.⁵⁷ Během 19. století se však do popředí dostával pojem „emancipace“. Rotteckův a Welckerův *Staats-lexikon* z roku 1837 ji uvádí jako samostatné heslo a v 50. letech ji označuje za nejspolehlivější ukazatel kulturní vyspělosti doby a země.⁵⁸ Naopak Blüntschiho slovník z 60. let je jasně ovlivněn

⁵⁵ První verzi dokončil po šesti letech práce až v roce 1877. Jednalo se o dárek bádenského velkovévody Fridricha I. a dalších německých knížat a svobodných měst císaři Vilémovi k jeho 80. narozeninám. Všeobecně známější je až třetí verze z roku 1885, která se jako jediná dochovala až do dneška a kde je nepřehlédnutelnou figurou Otto von Bismarck v jasně bílé uniformě kyrysníků. Ostatně „železnému kancléři“ byla také určena – jako dárek k jeho 70. narozeninám.

⁵⁶ Katz, Jacob: *Aus dem Ghetto in die bürgerliche Gesellschaft: jüdische Emanzipation 1770-1870*. Frankfurt a Main 1986, S. 211-214.

⁵⁷ Christian Konrad Wilhelm Dohm (1751-1820) od roku 1786 s přídomkem von. Dohm, Christian Konrad Wilhelm von: *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*. Berlin, Stettin 1781 (online). Universitätsbibliothek Bielefeld, Digitale Sammlungen (cit. k 2. 2. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/dohm/ueber/>>

⁵⁸ „Emanzipation der Juden“, in: Rotteck, Carl von; Welcker, Karl Theodor: *Staats-lexikon oder Encyclopädie der Staatswissenschaften*. 1. Auflage, 15 Bde. Altona 1834–1843. Zde Bd. 5 (1837), S. 22-52 (online). Internet Archive (cit. 7. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.archive.org/details/staatslexikonod07welcgoog>> Srv. doplněk k sedmému vydání Brockhausu, *Conversations-Lexikon der neuesten Zeit und Literatur in vier Bänden*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1832-1834. Bd. 1 (1832), S. 769–775.. Dále „Emanzipation der Juden“, in: *Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände (Conversations-Lexicon)*, 9. Auflage, 15 Bde .

rasovými teoriemi, slova „rasa, krev a národ“ se v pojednáních o židech vyskytují velmi často a jeho postoj vůči židům je třeba právě ve srovnání se *Staatslexikonem* citelně zdrženlivější.⁵⁹ Zrovnoprávněním se židé mají polepšit, přístupem k nyní zapovězeným povoláním se, jak autor doufá, zmírní jejich ziskuchtivost; o jejich odlišnosti nemůže být pochyb, přesto se vyslovuje pro rovnoprávnost: „*Semitská rasa Židů je dnes stejně jako před tisíci a dvěma tisíci lety jasně rozpoznatelná na jejich těle a chování a árijští Germáni a Rómáni při společenském styku s Židy vnímají tuto rasovou odlišnost stále ještě jako cosi velmi cizorodého. Zároveň je tato (odlišnost, HP) na překážku bližším vztahům a pospolitosti a všelijaký odstup a nevraživost mají své vysvětlení v této odlišnosti krve a rasy. Nicméně je naprosto nevhodné, aby se kvůli ní udržoval právní rozdíl v postavení Židů, který se nedá zdůvodnit jinak než touto odlišností.*“⁶⁰

Emancipační proces v Německu byl na rozdíl od francouzského, který měl spíše revoluční charakter, postupný a pomalý. Právě dlouhodobost, pozvolnost diskuzí podle Rürupa pozici židů znesnadňovala a jejich situaci dělala ještě nejistější. Výchovný charakter různých právních nařízení a věčné neshody o jejich úspěších, respektive neúspěších vedly k odcizení mezi majoritou a minoritou a ospravedlňovaly už hluboce zakořeněné nepřátelství vůči židům. Nakonec, tvrdí Rürup, stejně nebylo jiného východiska než následovat francouzského příkladu radikální legislativou.⁶¹ Podle jiné verze byl proces emancipace charakterizován určitým zlomem, zborcením komunikace mezi židovským a nežidovským obyvatelstvem. Křesťané včetně stoupenců emancipace jako Wilhelma von Humboldta nebo Theodora Mommsena totiž doufali, že židé nakonec přejdou ke křesťanství a zbaví se veškerých zvláštností.⁶²

Výraz emancipace se nepoužíval jen v kontextu židovské menšiny, ale i pro postavení žen, status rolníků a ostatních dosud neprivilegovaných skupin. Jak u žen tak u židů se objevovaly pochybné hlasy o jejich „vychovatelnosti“ (*Erziehbarkeit*), existoval také vnitřní odpor proti

Leipzig 1843-1848. Bd. 4 (1844) S. 687-689. Pro 50. léta viz Rotteck, Carl von; Welcker, Karl Theodor: *Staatslexikon oder Encyklopädie der Staatswissenschaften*. 3. Auflage, 14 Bde. Leipzig 1856-1866. Bd. 8 (1863), S. 643, 670-675 (online). Universitätsbibliothek Freiburg i. Breisgau (cit. 7. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://digilib.ub.uni-freiburg.de/document/255555350/>>

⁵⁹ Heslo „Juden“, in: Bluntschli, Johann Caspar; Brater, Karl Ludwig Theodor (Hrsg.): *Deutsches Staats-Wörterbuch*. 11 Bde. Stuttgart, Leipzig 1857-1870. Bd. 5 (1860), S. 443 an (online). Internet Archive (cit. 19. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.archive.org/details/deutschesstaats17goog>>

⁶⁰ In Heslo „Juden“, in: Bluntschli, Johann Caspar; Brater, Karl Ludwig Theodor (Hrsg.): *Deutsches Staats-Wörterbuch*. Bd. 5 (1860), S. 443 an (online).

⁶¹ Rürup, Reinhard: *Emanzipation und Antisemitismus. Studien zur ‚Judenfrage‘ der bürgerlichen Gesellschaft*. Göttingen 1975. Srv. Efron, John M.: *Defenders of the Race: Jewish Doctors and Race Science in Fin-de Siècle Europe*. New Haven 1994.

⁶² Srv. Katz, Jacob: *Aus dem Ghetto in die bürgerliche Gesellschaft*, S. 211-241. Boehlich, Walter: *Der Berliner Antisemitismusstreit*, S. 210-225.

emancipaci.⁶³ Přesto byl postoj židů většinou pozitivní, první kritické tóny zazněly teprve od sionistických historiků. Jejich „protiheslem“ byla „autoemancipace“ a terčem kritiky nebyla právní rovnoprávnost, ale asimilace, která ji (emancipaci) údajně nevyhnutelně doprovázela. Mísení těchto dvou jevů bylo sionistickými historiky kritizováno již od konce 19. století. Emancipace byla ovšem součástí většího procesu a měla by být posuzována v jeho souvislostech – plné právní zrovnoprávnění spadalo ostatně do časů všeobecné liberalizace jako nevyhnutelný krok na cestě k modernímu právnímu státu.

Vedla k němu klikatá cesta – od již zmíněného Dohma, po reformy napoleonského období, kdy byli židé zrovnoprávněni ve Württembersku (1808), Bádensku (1809), Bavorsku (1813), ale i vlastním Prusku (1812 bez Poznaňska).⁶⁴ Jejich praktický přínos byl ale minimální, ponapoleonská doba je zase zrušila. Toto provolávání a rušení zákonů jen ukazovalo na ambivalentní přístup německé společnosti vůči „židovské otázce“ (*Judenfrage*). Výraz samotný se začal používat teprve koncem 30. let 19. století, byla to vlastně reakce na případné zrovnoprávnění židovské menšiny, proti němuž se postavili například berlínský historik Friedrich Rühs nebo heidelberský filozof Jacob Friedrich Fries. Ke kritice judaismu (tj. náboženství), jež už byla součástí intelektuálního diskurzu osvícenectví, se nyní přidala obvinění z údajně destruktivní role židů v hospodářství a společnosti. Na debatě se v rostoucí míře podíleli i samotní židovští autoři jako Gabriel Riesser (1806-1863) či Ludwig Philippson (1811-1889). Jen v letech 1843/1844 se objevilo více jak 80 odborných článků na téma *Judenfrage*.⁶⁵ Akulturace však nebyla jen pasivní proces, židovská menšina se na něm aktivně podílela. Volání po reformách v rámci židovství umožnilo vyprázdnění rabínské autority, jakož i celkový úpadek tradičních institucí židovské obce. K přizpůsobení bohoslužby v synagoze potřebám vzdělaného, kultivovaného německého občana (užívání němčiny místo hebrejštiny apod.) došlo poprvé v napoleonském Vestfálském království, v roce 1815 následoval Berlín a o tři roky později Hamburk. Zprvu zdrženlivá reakce ortodoxních se brzy změnila v rozhodný odpor. Tempo a intenzita reforem často, ať už vědomě či nevědomě, ovlivňovaly samotné státní úřady, například v Prusku byla zákonem z roku 1823 každá reforma náboženského nebo jen rituálního charakteru zakázána, naopak v Bavorsku se po rabínech k prokázání důkladného akademického, míněno světského, vzdělání vyžadovalo složení státní zkoušky, jinak nebyli oficiálně uznáni, ani jmenováni. Akademickým titulem se

⁶³ Carlebach, Julius: *The Forgotten Connection. Women and Jews in the Conflict between Enlightenment and Romanticism*, in: LBIYB 24 (1979), S. 107-138, zde p. 107-110.

⁶⁴ Tzv. *Emanzipationsedikt* (Emancipační edikt) viz *Juden in Berlin, 1671-1945. Ein Lesebuch*. Berlin 1988, S. 81-83.

⁶⁵ Volkov, Shulamit: *Die Juden in Deutschland 1780-1918*. Srv. Brenner, Michael; Jersch-Wenzel, Stefi; Meyer, Michael A. (Hrsg.): *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit* (Hrsg. von Michael A. Meyer, Michael Brenner). Bd. II. *Emanzipation und Akkulturation 1780-1871*. München 1996.

tak často honosili rabíni bavorských ortodoxních obcí než reformovaných obcí v Prusku, kde by se to dalo spíše očekávat. Snahy o reformu se tak neomezovaly na jeden region nebo určitou kategorii, typ obcí. V roce 1819 byl v Berlíně jako reakce na protižidovské *Hep-hep* nepokoje založen skupinou sedmi učenců *Verein für Cultur und Wissenschaft der Juden* (Spolek pro kulturu a vědu židů).⁶⁶ Jeho vůdčí silou byl Hegelův žák, Eduard Gans (1797-1839), a cílem zlepšení postavení židů v německých zemích a také snaha o vnitřní obnovu judaismu. Spolek organizoval učené diskuze, otevřel dokonce pobočku v Hamburku. Od poloviny roku 1823 však radikálně ubývalo členů i aktivit, nakonec Gans přešel ke křesťanství – z rozčarování i kvůli kariéře. Konvertoval i zklamaný básník Heinrich Heine, jenž se aktivně podílel na činnosti berlínské i hamburské buňky. Ač byli „gansovci“ odtrženi od ortodoxních, reformovaných i většinové společnosti, jejich vliv byl značný. Poprvé se zde objevil výraz *Wissenschaft des Judentums* (věda o židovství) a bylo to právě tady, kde začaly kariéru osobnosti formátu Leopolda Zunze (1794-1886) a jeho spolupracovníků, a později odpůrců, Abrahama Geigera (1810-1874) a pražského rodáka Zachariase Frankela (1801-1875). Zatímco Zunz s Geigerem jsou považováni za zakladatele reformního judaismu, Frankel byl představitel „konzervativního“ směru.⁶⁷ Jako vedoucí rabínského semináře ve Vratislavi (Breslau), jehož absolventi udávali v mnoha židovských obcích tón až hluboko do 20. století, se těšil velkému vlivu; jeho pokusy najít střední cestu mezi ortodoxií a reformou však vyšly naprázdno – pozice obou směrů byly už příliš vyhrčené. S pokusem o kompromis neuspěl ani Frankelův kolega a ideový protivník Samson Raphael Hirsch (1808-1888), zakladatel tzv. *Neo-Orthodoxie*, který obhajoval tradiční judaismus a tvrdil, že ortodoxie je slučitelná s moderním životem. Nakonec se z náboženství, z praktikujícího směru judaismu stala postupem času vnitřní záležitost rodiny, privátní, soukromá věc, a všechny směry spolu téměř smířlivě koexistovaly. Koncem 19. století pak spor mezi reformou a ortodoxií nahradilo nepřátelství mezi sionisty a asimilacionisty.

Zatímco židovská veřejnost se zabývala reformou judaismu, majoritní společnost stále debatovala o jejich potencionálním zrovnoprávnění. Tento požadavek se zdál být neoddělitelnou součástí boje liberálů proti celému „reakčnímu“ státnímu systému. Revoluční

⁶⁶ Nač ono „hep-hep“ odkazuje, se přesně neví a existují různá (něpříliš uspokojivá) vysvětlení (např. že se jednalo o citoslovce, kterým se volalo na dobytek, aby se zvedl a odtáhl apod.). Srv. Katz, Jacob: *Die Hep-Hep-Verfolgungen des Jahres 1819*. Berlin 1994. Erb, Rainer; Bergmann, Werner: *Die Nachtseite der Judenemanzipation. Der Widerstand gegen die Integration der Juden in Deutschland 1780-1860*. Berlin 1989. Jersch-Wenzel, Stefi: *Rechtslage und Emanzipation*, in: Brenner, Michael; Jersch-Wenzel, Stefi; Meyer, Michael A.: *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit. Bd. II. Emanzipation und Akkulturation 1780-1871*. München 1996, S. 15-57, zde S. 43 an.

⁶⁷ V roce 1851 založil Frankel *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* (Měsíčník pro dějiny a vědu o židovství), který jako jediný z různých odborných židovských časopisů vycházel až do roku 1938.

rok 1848/49 však v případě *Judenfrage* znamenal pouhé *intermezzo*. Židé obdrželi volební právo, do tzv. předparlamentu (*Vorparlament*) v frankfurtském kostele sv. Pavla bylo delegováno šest židovských „poslanců“. Některé země jako Hesensko-Kasselsko, Nasavsko, Hesensko-Darmstadtsko či Hannoversko své židovské obyvatelstvo zrovnoprávnily už v roce 1848. V případě Pruska poskytla formální zrovnoprávnění židů oktrojovaná ústava z prosince 1848, ale už v roce 1850 byl článkem 14 revidované ústavy znovu ustanoven křesťanský charakter státu, čímž se situace vrátila *status quo ante*. Zákony roku 1848 tak často následovaly ty napoleonské do propadliště dějin. V mnoha státech byla emancipace buď formálně odvolána, nebo byly dokonce znovu zavedeny protižidovské zákony a opatření.⁶⁸ „Jaro národů“ však mělo i svou temnější stránku, po celém Německu docházelo během revolučního roku k protižidovským nepokojům. Reakce židovské menšiny byla zdrženlivá, liberální rabín Ludwig Philippson dokonce volal po „produktivizaci“ (*Produktivisierung*) židovstva, tj. po jeho příklon k zemědělským povoláním. Mezi politicky aktivními židy neúspěch revoluce vyvolal samozřejmě zklamání, ústup z veřejného života a orientaci na vlastní postup; převládl důraz na akulturaci a společenskou integraci. Právního zrovnoprávnění se židé dočkali až v 60. letech – roku 1861 v Bavorsku, 1862 Bádensku, 1861, respektive 1864 Württembersku a konečně v roce 1869 v celém Severoněmeckém spolku, jehož zákon vešel sjednocením Německa v platnost po celém území říše.

Rok 1871 nebyl jen rokem sjednocení, zrovnoprávnění, ale někdy se udává, že také okamžikem, kdy došlo k prvnímu bipolárnímu rozdělení světa. To je možná přehnané tvrzení, ale neoddiskutovatelný je fakt, že prusko-francouzskou válkou začalo německo-francouzské nepřátelství, jenž se stalo konstantou, všudypřítomným a určujícím znakem zahraniční politiky snad až do vzniku Evropského společenství uhlí a oceli v roce 1952. Hrozba nového konfliktu se objevila už v roce 1875, kdy vyšel článek „Válka v dohledu?“ v novinách *Der Post*.⁶⁹ Bismarck vedl opatrnou politiku s důrazem na Evropu a evropské záležitosti. Orientoval se na „tradiční“ spojení Rusko a Rakousko-Uhersko. Vzniklou krizi v důsledku narůstajících rozepří na Balkáně a zejména v období po berlínském kongresu a vytvoření Dvojspolku se mu podařilo zažehnat obnovením Spolku tří císařů; následně pak uzavřel tříletou smlouvu s Ruskem, která už přes ruský zájem nebyla obnovena. Koloniální výboje chápal jako doplněk, to možná vyhovovalo veřejnosti v 70. letech, v 80. a 90. letech s rozvojem průmyslu však sílila touha po odpovídajícím „místě na slunci“. Ekonomický

⁶⁸ Toury, Jacob: *Deutschlands Stiefkinder. Ausgewählte Aufsätze zur deutschen und deutsch-jüdischen Geschichte*. Gerlinger 1997.

⁶⁹ „Ist der Krieg in Sicht?“ in: *der Post* (8.4.1875). In „Krieg- in- Sicht?“-Krise, April 1875. In *Dokumente der Deutschen Politik und Geschichte. Ein Quellenwerk für die politische Bildung und staatsbürgerliche Erziehung*. Bd. I.: *Die Reichsgründung und das Zeitalter Bismarcks, 1848-1890*. Berlin 1951, S. 343-350.

vzestup hlavně během 90. let, kdy Německo v mnoha ohledech předstihlo „továrnu Evropy“ Velkou Británii, s sebou logicky nesl i změnu v mezinárodních vztazích. Německo začalo investovat v zahraničí a sílila snaha po vlastním koloniálním panství. Ochlazení rusko-německých vztahů z důvodů ekonomických (nezájem německých finančních kruhů o ruské cenné papíry, ale také vliv protiruské a profrancouzské kliky na berlínském, respektive petrohradském dvoře) vedlo k neprodloužení německo-ruské smlouvy.⁷⁰ To bylo dlouho považováno za mnohem větší katastrofu než samotné Bismarckovo odstoupení, oproti dřívějším názorům se dnes má za to, že od rozhodnutí v roce 1890 nevedla přímá cesta k první světové válce, jak se také někdy vykládá.

Každopádně zahraniční i vnitropolitická situace bezpochyby ovlivňovala společnost jako celek a vztah k minoritám obecně. Kladný obrat v postavení židů v Německu byl totiž svázán se silou liberálů a naopak. Spojení Bismarcka s národními liberály se datovalo už od konce 60. let, krach na burze však znamenal pro liberály začátek konce. Iluze o věčném blahobytu „gründerského“ období dotovaného francouzskými reparacemi vzala za své, dostavilo se rozčarování, zklamání a začalo se pátrat po vinících. Problémy s hledáním vlastní německé identity způsobené politickým sjednocením a nedůvěrou vůči pruské dominanci, situaci ještě více vyostřily. *Kulturkampf* byl dezintegračním prvkem, navíc nebyl k vyhrání, to spolu s hospodářskou krizí vedlo k rozkolu mezi národními liberály a Bismarckem. Následovalo dlouhé vyjednávání Bismarcka s předsedou liberálů Benningsenem o jeho vstupu do vlády v únoru 1878, po rozpuštění Říšského sněmu utrpěli národní liberálové v nových volbách v červnu téhož roku vysoké ztráty. Bismarck také využil atentátu na císaře k tažení proti socialistům a v říjnu téhož roku byl schválen Zákon proti socialistům. Bismarck si našel spojence dále na pravici: liberální program (*Kulturkampf* a *laissez-faire*) byl nahrazen konzervativně-antiliberálním (zákon proti socialistům, ochranná cla). Obrat mu umožnil jak zrušení *Kulturkampfu* (nástup nového papeže Lva XIII.), tak volební ztráta liberálů a síla skupin, hájících zájem agrárních a průmyslových vrstev, jež se vytvořily během hospodářské krize (především konzervativně-zemědělsko-průmyslová lobby s podporou katolického Centra (*Zentrum*). Helmut Böhme tuto změnu nazývá Bismarkovým *Innere* (nebo také *Zweite*) *Reichsgründung* (vnitřní nebo druhý vznik sjednoceného Německa).⁷¹ Liberálové dlouho symbolizovali národní hnutí, jak ale ubíhala léta a rok založení císařství se vzdaloval, ztráceli svůj specifický pel a stávali se „normální“, běžnou stranou. Problém představovalo

⁷⁰ Srv. Stellner, František: *Na německém císařském dvoře (1871–1918)*. Stellner, František: „Nový kurs“ a „světová politika“. Stellner, František: *Poslední německý císař*, zejména s. 87 an.

⁷¹ Srv. Böhme, Helmut (Hrsg.): *Probleme der Reichsgründungszeit 1848–1879*. Blackbourn, David: *History of Germany, 1780–1918*.

také rozšíření jejich idejí mezi „lid“ – být liberálním znamenalo mít majetek, vzdělání a respekt, jenže sílu měšťanstva oslabilo všeobecné volební právo a „zmasovění“ politických stran.⁷² Po pádu vládní koalice, tzv. kartelu, kvůli sporu o prodloužení a zpřísnění Zákona proti socialistům získalo v nových volbách nejvíce hlasů katolické Centrum. Představa, že by Bismarck vládl spolu s ním, narazila u Viléma II. na odpor. Kritika a opozice vůči Bismarckovi existovaly i v předchozích letech, nyní však jeho protivníci získali na svou stranu monarchu. O moc šlo až v první řadě a proti suverénovi neměl ani „železný kancléř“ šanci.

Vraťme se ale zpět do 70. let a k židovské menšině. Podle statistických údajů žilo v roce 1871 na území císařství téměř 41 milionů obyvatel, o devět let později to už bylo 45 milionů a v 1890 pak 49 milionů.⁷³ Početně stoupala i židovská menšina, ale její procentuální podíl na celkovém počtu obyvatelstva klesal. Pokud v roce 1871 žilo v Německu asi 512 000 židů, z čehož asi 40 000 připadalo jen na samotné Alsasko-Lotrinsko, jejich počet o devět let později stoupl na 561 000, čímž se na celkovém počtu obyvatelstva podíleli zhruba 1,24 %. V roce 1890 to bylo již téměř 568 000, ale podíl pouhých 1,15 %.⁷⁴ Německo tak (snad spolu s Rakouskem, ale bez Haliče) tvořilo jakýsi přechod mezi západními zeměmi typu Francie a Velké Británie s procentuálně nevýznamnou židovskou menšinou a východní Evropou (Kongresovka, Rusko), kde naopak představovala početně nezanedbatelnou minoritu.⁷⁵ Blíže mělo rozhodně k zemím první skupiny.⁷⁶ V prvním desetiletí u německo-židovské menšiny došlo k přírůstku o minimálně 1 %, v ostatních letech byl buď menší nebo

⁷² Frie, Ewald: *Das Deutsche Kaiserreich*. Darmstadt 2004.

⁷³ Srv. Hohorst, Gerd; Kocka, Jürgen; Ritter, Gerhard A.: *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, S. 46-47. *Monatshefte zur Statistik des Deutschen Reichs* (1885, 1890). Berlin 1885, 1890. *Brockhaus' Konversations-Lexikon*. 14. Auflage, 16 Bde. Leipzig, Berlin und Wien 1892-1896. Zde Bd. 2 (1892), S. 928 (online). Retrobibliothek (cit. k 19. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.retrobibliothek.de/retrobib/stoebern.html?werkid=100150>>

⁷⁴ Schmelz, Uriel O.: *Die demographische Entwicklung der Juden in Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis 1933*, in: Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft 8 (1982), Heft 1, S. 31-72. Srv. Lestschinsky, Jakob: *Das wirtschaftliche Schicksal des deutschen Judentums. Aufstieg. Wandlung. Krise. Ausblick*. Berlin 1932. Blau, Bruno: *Die Entwicklung der jüdischen Bevölkerung in Deutschland*. Manuskript. New York 1950, S. 276 (online). LBI Archive New York MSF 1 (cit. k 1. 3. 2011). Dostupné z WWW: <<http://digital.cjh.org/R?RN=372727975>> Nossig, Alfred: *Materialien zur Statistik des jüdischen Stammes*, S. 21.

⁷⁵ Kongresovka, přesněji Povělský kraj (pol. *Kraj Nadwiślański*), neoficiálně také ruské Polsko.

⁷⁶ Pro srovnání ve Francii tvořili židé pouhých 0,13 % obyvatelstva (necelých 50 000), v evropské části Ruska 3,2 % (2,8 mil.), z toho v Polsku 11 % (815 000), v Rakousku 4,34 % (asi 1,6 mil.) a Uhrách 4,06 % (638 000). Viz *Meyers Konversations-Lexikon. Eine Encyclopädie des allgemeinen Wissens. Leipzig 1885-1892*. 4. Auflage, 16 Bde. Bd. 9, S. 281-292 (online). Retrobibliothek (cit. 18. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.retrobibliothek.de/retrobib/stoebern.html?werkid=100149>> Ehrenfreund udává pro Francii 75 000 a podíl necelé 1 %. Srv. Ehrenfreund, Jacques: *Citizenship and Acculturation: Some Reflections on German Jews during the Second Empire and French Jews during the Third Republic*, in: Brenner, Michael; Caron, Vicki; Kaufmann, Uri R. (ed.): *Jewish Emancipation Reconsidered: the French and German Models*. Tübingen 2003, p. 155-168, zde p. 156. Pro rok 1890 srv. *Brockhaus' Konversations-Lexikon*. 14. Auflage, 16 Bde. Leipzig, Berlin und Wien 1892-1896. Zde Bd. 9 (1896), S. 975-981 (online). Retrobibliothek (cit. k 19. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.retrobibliothek.de/retrobib/stoebern.html?werkid=100150>>

dokonce záporný. Až do 90. let se také vyznačovala nižším věkovým složením, tj. vyšším procentem dětí do 15 let. Dvě třetiny německé židovské populace žily navíc v Prusku, zejména v jeho průmyslově rozvinutých oblastech. Bylo domovem pro téměř 69,2 % všech německých židů (325 000) a 62,3 % všeho obyvatelstva, rozdíl, jak vidno, nebyl příliš propastný. Podíl židů na pruském obyvatelstvu se pohyboval kolem 1,32 %.⁷⁷ Zatímco v roce 1871 se nejvíce pruských židů koncentrovalo v Poznaňsku (62 000) a Berlín (36 000) byl až na pomyslném pátém místě, v roce 1880 už obsadil druhou (stále za Poznaňskem) a v roce 1890 první příčku (79 000), zatímco Poznaňsko se propadlo až na páté místo (44 000). Berlín a Poznaňsko si tak vlastně jen vyměnily pozice z roku 1871. Mezi dalším provincie se silnou židovskou menšinou patřilo Slezsko, Rýnská provincie a Hesensko-Nasavsko.⁷⁸ Názornější důkaz migrace z východu na západ bychom hledali jen stěží. Na opačný konec žebříčku patřilo kromě zmíněného Poznaňska, ještě Západní Prusko a z mimopruských území oblast jižního Německa. V pozdějším období, zejména od 80. let, židovská menšina však přes všechn svůj nárůst nemohla konkurovat populační explozi většinové společnosti.⁷⁹ Většímu poklesu zabraňovali imigranti z řad *Ostjuden*. Tento pokles majoritní společnost prakticky nezaznamenala, její pozornost upoutalo zastoupení židů ve městech, určitých profesích a již zmínění židovští přistěhovalci. Židé ale nemířili jen do Německa, ale také z Německa. V letech 1800-1888 emigrovalo kolem 100 000 německých židů, kteří tak tvořili 3 % z celkového počtu emigrantů, tj. jasně nadproporcionální zastoupení. Rekordní byl v tomto ohledu především léta 1880-1895 v době hospodářské krize, v této vlně už ale byli židé zastoupeni proporcionálně, emigrovalo pouhých 20 000, důvodem byl mezitím „dokončený“ společenský vzestup. V této poslední vlně odcházeli židé hlavně z jižního Německa,

⁷⁷ Lestschinsky, Jakob: *Das wirtschaftliche Schicksal des deutschen Judentums*. Schmelz, Uriel O.: *Die demographische Entwicklung der Juden in Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis 1933*.

⁷⁸ Rýnská provincie nebo-li Rýnské Prusko (něm. *Rheinprovinz*), zahrnující např. města Kolín nad Rýnem, Düsseldorf, Cáchy, Trevír, Koblenz, Bonn. Hesensko-Nasavsko vzniklo po prusko-rakouské válce v roce 1866 spojením Kurhesenska, Nasavska, svobodného města Frankfurtu nad Mohanem a bavorského Gersfeldu. V roce 1880 čítal Berlín téměř 54 000 židovských obyvatel, kteří tak tvořili 4,81 %; v roce 1890 to bylo 79 000 a 5,02 %, v roce 1900 92 000 a 4,88 % a v roce 1910 téměř 144 000 a 3,86 %. Podíl tedy klesal už od roku 1900, ale stále si udržoval vyšší hodnotu než v roce 1880. Údaje viz Rothholz, Julius: *Die preußischen Juden als Stadtbewohner*, in: *Statistik der Juden. Eine Sammelschrift*. Berlin 1918, S. 61-66. Srv. Behr, Stefan: *Der Bevölkerungsrückgang der deutschen Juden*. Segall, Jakob: *Die beruflichen und sozialen Verhältnisse der Juden in Deutschland*. Pro Berlín viz Ruppín, Arthur: *Die Juden der Gegenwart*. Srv. Silbergleit, Heinrich: *Die Bevölkerungs- und Berufsverhältnisse der Juden im Deutschen Reich*, S. 25. Pro Mnichov viz Segall, Jakob: *Die Entwicklung der jüdischen Bevölkerung in München 1875-1905*. Berlin 1910.

⁷⁹ Do roku 1910 se počet obyvatel Německa zvětšil o 58 %, zatímco židovská populace jen o 20 %. Z 41 mil. v roce 1871 na 65 mil., resp. z 512 000 na 615 000. Tvořili tak 1,25 %, resp. 0,95 % obyvatelstva. Blau, Bruno: *Die Entwicklung der jüdischen Bevölkerung in Deutschland*.

Poznaňska a Alsaska-Lotrinska. V devadesátých letech pak židovská imigrace převýšila emigraci.⁸⁰

Dalším jevem, který se neomezoval výlučně na židovské obyvatelstvo, byla urbanizace, migrace do měst. Ještě v roce 1871 žily téměř dvě třetiny židovského obyvatelstva (a 90 % celkové populace) v maloměstech a vesnicích s méně jak 20 000 obyvatelstva, zároveň ale dalších skoro 15 % už žilo ve městech nad 100 000 obyvatel – oproti necelým 5 % celkové populace.⁸¹ O výjimečné pozici Berlína jsem už hovořila, k dalším městům s významnou židovskou menšinou patřil Frankfurt nad Mohanem, Vratislav (Breslau) či Hamburk, naopak mnichovská židovská menšina byla prakticky nevýznamná.⁸²

Němečtí židé se vnímali především jako „Němci židovského vyznání“ (*Deutsche jüdischen Glaubens*). V jejich sebepojetí sehráli významnou roli *Ostjuden*. Často je snazší říci, jací nejsme, než jací jsme. Sebedefinujeme se vymezením a vymezujeme se vůči někomu; a čeho jsme se sami relativně nedávno zbavili, nás obvykle na druhých rozčiluje nejvíce. Židé v Německu přijali za svůj cíl akulturaci, počátkem jejich moderních dějin je Mendelssohn, novodobý Mojžíš, který je vyvedl z temného věku středověkých pověr a ukázal jim cestu ke světlým zítřkům. Osvícenství, rozum, adaptace starého, modernizace judaismu tak, aby odpovídal potřebám novodobých občanů, jejichž symbolem byla spisovná němčina, vzdělání, kulturnost, patriotismus (souhrnně *Bildung*). Přejímali zvyklosti většinové společnosti, a uzpůsobovali je. Německý žid to byl dobře situovaný pán v obleku, se zastřiženým vousem či knírem, akademicky vzdělaný, s kulturním rozhledem, angažující se ve prospěch svého německého národa, jenž namísto do kostela chodil na bohoslužbu do synagogy, aby si vyslechl kázání za sborového zpěvu a doprovodu varhan. Že ve skutečnosti tomuto obrazu neodpovídali zdaleka všichni, kdo se k němu hlásili, že se v mnohém rozcházel s realitou – tu měl něco navíc, tu mu zas cosi chybělo – nehrálo žádnou roli. Šlo o představu, „jací máme být“, ne jací skutečně jsme. *Deutschjuden* se vymezovali

⁸⁰ Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland*, S. 17. Srv. *Monatshefte zur Statistik des Deutschen Reichs* (1885, 1890). Berlin 1885, 1890.

⁸¹ Srv. Nossig, Alfred: *Materialen zur Statistik des jüdischen Stammes*, S. 30. Richarz, Monika: *Die Entwicklung der jüdischen Bevölkerung*, in Lowenstein, Steven M.; Mendes-Flohr, Paul; Pulzer, Peter; Richarz, Monika: *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*. Bd. III., S. 13-38, zde S. 31.

⁸² V roce 1871 žilo v Berlíně 7,66 % všech německých židů, ale jen 2,12 % obyvatel celého Německa; žilo zde 11,01 % všech pruských židů, oproti 3,4 % obyvatelům Pruska. Židovská menšina v Berlíně tvořila 4,3 % (v roce 1885 pak 4,9 %, 1895 už 5,1 %, v roce 1910 pokles na 4,3 %). Nejpočetnější byla však ve Frankfurtu (7,1 %), Vratislavi (Breslau, 6,4 %), následoval Hamburk (4 %, vs. 5,11 %), Kolín n. Rýnem (2,45 %), Mnichov (1,8 %, vs. 0,1 %) a Lipsko (0,51 %). Pro srovnání v roce 1890 měla Praha (9,67 %) procentuálně početnější židovskou populaci než Vídeň (8,69 %), ostatní rakouská města kolem 0,02-1% (výjimka Terst s cca 2%), Brno (7,5 %), Liberec (3,1 %). V roce 1900 Stanislawow, Drohobyc, Brody, Tarnopol – kolem 15 až 20% židovského obyvatelstva, Lvov a Krakov skoro 30%. Srv. Lestschinsky, Jakob: *Das wirtschaftliche Schicksal des deutschen Judentums*, S. 25, 61-63, 65. Blau, Bruno: *Die Entwicklung der jüdischen Bevölkerung in Deutschland*. Silbergleit, Heinrich: *Die Bevölkerungs- und Berufsverhältnisse der Juden im Deutschen Reich*, S. 24. Ruppín, Arthur: *Die Juden im Grossherzogtum Hessen*. N. N.: *Die Juden in Oesterreich*. Berlin 1908, S. 14 an.

vůči *Ostjuden*, které znali jen ze svých představ, letmých setkání a novinových zpráv. A díky nim se definovali – ve srovnání a porovnání s nimi, tak každý německý žid hned zcela přesně věděl, „jaký je“ (protože není – *Ostjude*).

„(...) *Náleželi k naprosto odlišné společenské vrstvě, nebyli z domova vůbec přivyklí poslušnosti a ještě dnes si pamatuju, jak mne jejich způsob mluvy a nadávky často pobuřovaly,*“⁸³ popisovala Rahel Strausová své zkušenosti s východožidovskými spolužáky z hebrejské školy. Jak neoblíbení *Ostjuden* byli, se ukazuje i u Israele Nussbauma (1869-1942), vyrůstajícího na hesenském venkově: „*Příšerným soužením byli zahraniční žebráci. Tito ve velkém množství zaplavovali Německo. Většinou pocházeli z východní Evropy. Často byli strašně odpudiví jak zvnějšku tak zevnitř. Většina považovala žebrání za svoje povolání. S almužnou se nespokojili. Musel se ukojit také jejich hlad a poskytnout jim na noc přístřeší. Někdy přicházely celé rodiny, které s sebou na kárce tažené psem vezly své věci. Když spaly v naší stodole, zanechaly za sebou obtížný hmyz. Přišli-li takoví hosté v pátek, zůstali až do neděle. Předseda obce se snažil ubytovat je v rodinách. Směli sedět u rodinného stolu. Někteří chtěli ukázat, že jsou „učenými lidmi“ a v jidiš pronášeli něco, čemu jsme nerozuměli. (...) Před křesťanskými spoluobčany jsme se za tyto souvěrce, kteří nám nedělali žádnou čest, styděli. Ale chválabohu se to zlepšilo. Vinu za tento stav neslo barbarské zacházení v jejich vlasti.*“⁸⁴ O jidiš Nussbaum tvrdil, že jí nerozuměl a vyjadřuje se o ní jako by „*Die Mauschelsprache*“, ohavné směsici (...) špatné němčiny a špatné hebrejštiny (...)“⁸⁵

Oppenheimer, který jí jako jediný neopovrhoval, ji dokonce považoval za dialekt němčiny a tvrdil, že kdyby se psala latinkou, Němci by jí bez problémů rozuměli.⁸⁶ Je proto značně nepravděpodobné, že by Nussbaum jidiš jako německý mluvčí, praktikující žid a navíc venkovan nerozuměl, spíše jí nechtěl rozumět.⁸⁷ Vztah k jidiš byl totiž podobně negativní jako k samotným *Ostjuden*. Odmítavý postoj k ní se datuje už do dob Mendelssohna. Nutno podotknout, že ani mezi východoevropskými židy, rodilými mluvčími, se netěšila přílišné úctě, ale alespoň o jejím používání nemůže být a není žádných pochyb.⁸⁸ U německých židů je situace složitější. Samuel Spiro (1885-1960) tak popisoval specifický průběh trhů v Hersfeldu a Fuldě – smlouvání, teatrální vystupování, přísahy apod. a zmiňoval zvláštní

⁸³ Straus, Rahel: *Wir lebten in Deutschland. Erinnerungen einer deutschen Jüdin, 1880-1933*. Hrsg. von Max Kreutzberger. Stuttgart 1961, S. 29, 34..

⁸⁴ Nussbaum, Israel: „*Gut Schabbes!*“, S. 66-67.

⁸⁵ Nussbaum, Israel: „*Gut Schabbes!*“, S. 208.

⁸⁶ Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 105-106.

⁸⁷ Srv. Ehrenfreund, Jacques: *Citizenship and Acculturation*, p. 155-168. Srv. Blömer, Ursula; Garz, Detlef (Hrsg.): „*Wir Kinder hatten ein herrliches Leben...*“ *Jüdische Kindheit und Jugend im Kaiserreich 1871-1918*. Oldenburg 2000, S. 95.

⁸⁸ Srv. Goldsmith, Emanuel S.: *Modern Yiddish Culture*. New York 1987. Fishman, David E.: *The Rise of Modern Yiddish Culture*. Pittsburg 2005.

jazyk tamějších židovských obchodníků dobyt看, což byla prý „(...) zvláštní směsice zkaženě němčiny a stejně špatných kousků hebrejštiny, ale ani trochu se nepodobala jidiš.“⁸⁹ Jak ale podotýká Richarzová, šlo přitom o západní formu jidiš a hesenského nářečí. Podle mého názoru toto zdůrazňování, že ji nepoužívali, že znali jen spisovnou němčinu, ukazuje zaprvé na reakci na antisemitismus a představu, že každý žid z podstaty nemůže ovládat němčinu, zadruhé že jidiš, aspoň její zbytky, stále přežívaly. Buď ji skutečně nepoužívali, zbyla z ní jen jednotlivá slova či fráze, anebo jí nechtěli mluvit, tj. zdůrazňování, že jí nerozuměli, neovládali, že rodiče vyžadovali spisovnou němčinu, by (k nelibosti jejích odpůrců) naopak ukazovalo na její tuhý kořínek a houževnatost. Pro to by hovořila i sbírka „z německo-židovského dávnověku“ Abrahama Tendlaua z roku 1860 míněná „jako příspěvek k lidové slovesnosti, jazyku a pořekadlům“, které autor rozdělil na ty, ovlivněné Talmudem a Biblí nebo z nich vycházející, a ty, co vyšly „ze života“ či mýtů; a naprostá většina z nich byla buď přímo v jidiš (psaná ovšem švabachem, ne hebrejskou abecedou) nebo jidiš silně ovlivněná.⁹⁰

Také považuji za zajímavé, že Nussbaum vůbec nezmínil, odkud ona žebrácká rodina pocházela, přitom takovýto údaj patří k prvním otázkám (a odpovědím), které si lidé při vzájemném setkání vymění, navíc v případě tak pravidelných a očividně komunikativních hostů pokládám za téměř vyloučené, aby Nussbaumovi tato informace unikla. To by ovšem musel přiznat nejen, že jim rozuměl, ale také že se s nimi zdvořile bavil – což bylo však v případě osob, jež vzbuzovaly jen pocity trapnosti, nepřípustné.⁹¹ Nussbaum měl pro *Ostjuden* jen slova pohrdání. A přesně shrnul, co si o nich němečtí židé mysleli, všechny ustálené předsudky, čím se „oni“ lišili. Jejich (*Ostjuden*) domácí kultura „(...) byla primitivní, poloasijská. Nepořádek, hašteření, často také nečistota se nás trapně dotýkala. Také jejich zaostalé setrvávání při východním stylu oblékání (kaftan), pejzy (lokny vlasů na skráních), dlouhé vousy, jejich středověká zbožnost – neostýchali se ve vlaku všem na očích nasadit tfilin, líbat cicit a během modlení se ohýbat jak při bouři – tohle všechno v nás vzbuzovalo pocit hanby. (...) byli smutnými, politováníhodnými oběťmi ruské nekulturnosti.“⁹² I když je litoval a uvědomoval si jejich tristní situaci, byli barbarští stejně jako země, z níž pocházeli: „Hospodářská situace východních židů je otřesná. Barbarská politika ruské vlády carů Alexandra III. a Mikuláše II. se snažila židy zničit. Jako prostředek používala pogromy a

⁸⁹ Samuel Spiro: *Jugenderinnerungen aus hessischen Judengemeinden*. In Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland*, zde S. 142.

⁹⁰ Tendlau, Abraham: *Sprichwörter und Redensarten der deutsch-jüdischen Vorzeit*. Frankfurt a. M. 1860.

⁹¹ „Bylo nám trapné, že to byli židé, tedy potomci naší rasy,“ in Nussbaum, Israel: *Gut Schabbes!*, S. 210.

⁹² Nussbaum, Israel: *Gut Schabbes!*, S. 209-210. Tfilin jsou modlitební řetízky, cicit zase rituální třásně na mužském oděvu, které připomínají Boží přikázání.

vyhladování.“⁹³ A teď si celý Nussbaumův výrok znegujeme a okamžitě dostaneme, zač se považovali a jací byli němečtí židé: civilizovaní, evropští, čistotní a pořádkumilovní, kulturní a pokrokoví občané civilizované a kulturní země (Německa) na úrovni.

Němečtí židé se vymezovali vůči chudým, tradičně oblečeným *Ostjuden* na ulici, *Ostjuden*-obchodníkům i zákazníkům, bohatým *Ostjuden*, kteří se chovali jako nabobové v lázních. Vždy hrálo roli něco jiného – odpor, stud, závist, pokaždé byla ale výsledná emoce negativní: V očích německých židů na sebe *Ostjuden* upozorňovali, porušovali nepsaná společenská pravidla, nechť se chovali jako slon v porcelánu, „burani“ ve městě. Navíc mnozí byli (pro *Deutschjuden* naprosto nepochopitelně) na svou „zaostalost“ ještě hrdí a naopak povýšenecky shlíželi na „židovské góje.“ *Ostjuden* to znamenalo zejména být ortodoxní, pověřčiví, nevzdělaní, zaostalí, pomalu se přejímal až antisemitský slovník: špinaví, rozšiřovali nemoci a zločinnost. Žili v temnotě, vypadali zaostale jak z ghetta. Často se píše, že připomínali německým židům to, jací ještě nedávno byli. Zdá se mi to až příliš jednoduché tvrzení. Do jisté míry to byla samozřejmě pravda, ale jejich postoj nelze zredukovat jen na to. Reakce německých židů byla podle mého názoru totiž stejná jako reakce jakéhokoli „Západoevropana“, reagovali na jinakost. Dědeček Martina Druckera (1869-1947) ve svém lipském obchodě milostivě obsloužil i zákazníky z řad *Ostjuden* a přes jejich „východní zvyklosti (*östlichen Gewonheiten*)“, jak to Drucker nazývá, se jim dostalo téže profesionální péče jako nejvýznamnějším zákazníkům, dodal hrdě Drucker.⁹⁴ Jak se měly tyto „zvyklosti“ projevovat, už nezmiňuje, ale paternalistický přístup k „východním bratřím“ nemůže být zřetelnější. Postoj německých židů k *Ostjuden* lze podle mě velmi dobře přirovnat k pohledu civilizovaného bílého Evropana na přírodní barbarská etnika, k misionářskému přístupu, v němž jsou lidé redukováni na pouhý pasivně přijímající objekt, který má být vděčný a mlčet. Byl stejně arogantně nadřazený; a německým židům bylo trapné, že tohle nekulturní etnikum jsou také židé, že je společnost bude házet do jednoho pytle. Domnívám se tedy, že vzhledem ke svému sociálnímu postavení, příslušnosti k „západnímu civilizovanému světu“ by reagovali odmítavě vždy, i kdyby se nejednalo o *Ostjuden*, ale třeba *Ostslawen*. Fakt, že přece jen šlo o židy, byl jen „bonusem“ (nebo spíše malusem), který činil celou situaci o to trapnější a o to zapeklitější, že těmito *Ostjuden* byli

⁹³ Nussbaum, Israel: ‚*Gut Schabbes!*‘, S. 209. Nussbaum snad naráží na rozšířenou domnětku, že pogromy byly organizovány vládou, což ovšem poslední výzkumy nepotvrdily. Viz Klier, John; Orbach, Alexander: *Perspectives on the 1881-1882 Pogroms in Russia*. Pittsburgh 1984. Klier, John; Lambroza, Shlomo (ed.): *Pogroms: anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Cambridge 1992. Klier, John: *Imperial Russia's Jewish question, 1855-1881*. Cambridge, New York 1995. Z českých např. Vydra, Zbyněk: *Židovská otázka v carském Rusku 1881-1906*. Vláda, Židé a antisemitismus. Pardubice 2006. Tentýž (ed.): *Protižidovské stereotypy a křesťanská společnost na přelomu 19. a 20. století*. Pardubice 2007.

⁹⁴ LBIA, Martin Drucker: *Memoiren, 1850-1880*. ME 230, S. 4.

často prarodiče, rodiče nebo samotný „kulturní“ německý žid, poněvadž nebylo snad vágnějšího pojmu, ve své podstatě stejně nesmyslného jako byla představa o „imigrační vlně“, jak podrobněji ukážu v poslední kapitole. Snad jen to *Ost* ukazovalo, že *Deutschjuden* jsou *West*, a tedy na „správné“, civilizované straně. Ostatně tohle dělení zažije po překročení pomyslné hranice západně od Labe ještě dnes každý našinec, který měl tu smůlu nebo štěstí a narodil se východně od Aše. Unie neunie.

Na závěr této úvodní kapitoly bych chtěla ještě stručně vyjasnit několik důležitých pojmů, jež v práci používám. Jedná se především o termíny spjaté s problematikou zaměstnání a sociální struktury jako je třída, status či prestiž. Společenské třídy chápu spíše ve weberovsko-bourdieovském smyslu než v marxistickém, tzn. že rozdělení na ekonomickém základě považuji sice za důležité, ale rozhodující je podle mě odměna, kterou lidé na trhu dostávají, tj. status. Pokud existuje třídní boj, pak leda tedy boj o podíl na odměně; stejně tak se lidé více identifikují s těmi, kdo mají tentýž životní styl, než s těmi, kdo s nimi sdílí tutéž ekonomickou pozici.⁹⁵ Uvědomuji si, že v tomto pojetí není zcela patrný rozdíl mezi třídami a statusovými skupinami, navíc rozdělení do tříd a některé pojmy (maloburžoazie, svobodná povolání, střední třída) jsou problematické a poněkud nepřesné. Přesto se domnívám, že pro potřeby práce je následující dělení postačující, a sice na měšťanstvo, střední třídu, kam spadají řemeslníci, živnostníci, drobní obchodníci (včetně obchodních cestujících), sedláci, ale i nižší státní zaměstnanci, úředníci, učitelé, soudci, advokáti, lékaři či akademičtí pracovníci, dále na velkoburžoazii, kam spadají továrníci, velkoobchodníci, bankéři, vysocí státní úředníci apod., a nižší třídu, do níž se řadí dělníci, nádeníci, služebnictvo, hauzírníci, učedníci obecně.

Odměnou „trhu“ je tedy status. Pojem zavedl americký kulturní antropolog Ralph Linton (1893-1953) ve 30. letech 20. století. Sociální status považoval za vyjádření souhrnné pozice člověka v určité společnosti, při čemž rozlišoval dva základní typy: 1. připsaný (askriptivní), který je člověku připsán bez jeho zásluh (například zděděný majetek, narození do určité společnosti); 2. získaný, dosažený vlastním úsilím (zaměstnání, vzdělání). Udává se ještě další status: 3. vrozený, jenž je biologicky přidělený a jedinec nad ním nemá žádnou nebo malou kontrolu (pohlaví, věk, rasa, etnický původ, genetické dispozice).⁹⁶ Podle německého sociologa Heinze Klutha (1922-1977) status nerozhoduje jen o místu, jenž jedinec, respektive

⁹⁵ Pierre Bourdieu společnost chápe jako sociální prostor, který vypadá jako celek pozic. Pozice jsou ve vzájemných vztazích. Právě charakter těchto vztahů je velmi důležitý. Jedná se o vztahy difference, odlišnosti, jež v moderní společnosti vznikají na základě dvou kritérií – diferenciace na základě ekonomického kapitálu a diferenciace na základě kulturního kapitálu. Habitus je vlastnost aktéra nebo skupiny aktérů, kteří k sobě mají v sociálním prostoru blízko. Jsou tak produkty sociálních podmínek. Aktéři podobných nebo stejných habitusů, žijí podobným životním stylem. Bourdieu, Pierre: *Teorie jednání*, s. 16. Bourdieu, Pierre: *Die feinen Unterschiede*.

⁹⁶ Kubátová, Helena; Znebežánek, František: *Základy sociologie*. Olomouc 2008, s.70 an.

skupina, ve společnosti zaujme, ale také o „roli“, kterou v ní bude hrát, tj. spolu se statutem přijímáme závazek a očekávání určitého způsobu chování.⁹⁷ Podle Bourdieua pak to, co dělník jí, způsob, jak to jí, sporty, které dělá, to vše se odlišuje od toho, co dělá, jí továrník, tzn. že *habitus* je plodem společenské pozice, stejně jako ona je diferencovaný, ale také diferencující. Odlišují se i klasifikační schémata, tj. rozlišování mezi tím, co je dobré a co je špatné (jedno a totéž chování může být vnímáno jedním jako elegantní, druhým jako vulgární, třetímu se zdá afektované). Ekonomický, kulturní, sociální i symbolický kapitál slouží jako zdroje moci. Podle toho, který převažuje, ovlivňuje vkus (například u akademických pracovníků převažuje kulturní, u továrníka zase ekonomický), ale také to, co považujeme za nezbytné a co už za luxus, co se nám líbí a co odsuzujeme jako kýč.

Zásadní je také rozdíl mezi sociálním statutem a sociální prestiží. Podle již zmíněného Klutha není sociální prestiž spojena s osobními kvalitami jedince, ale vyplývá z jeho příslušnosti k určité vrstvě a je demonstrována vnějšími znaky, které jsou nižším vrstvám nepřístupné. Tato nedostupnost ovšem buď zanikla v okamžiku, kdy se zrodila masová produkce, anebo se přeměnila – společenská vážnost se tak dnes ukazuje například velkým domem, luxusním oblečením, kultivovanou mluvou, velikostí kanceláře odvislé od výše postavení zaměstnance apod. Přístup k žebříčku společenské významnosti navíc jedinec dostává, jinými slovy, je kooptován, přijat do společnosti nikoli volbou, ale rozhodnutím ostatních členů skupiny. Sociální prestiž není podle Klutha totéž co společenské uznání; to je na rozdíl od prestiže založeno na osobních výkonech.

Kluth dále připomíná, že touha a potřeba uznání okolím, které jedinec považuje za relevantní, je základní lidskou potřebou. Odtud tedy v pamětech neustálá touha po začlenění, plnohodnotném uznání, akceptaci společností a frustrace z její absence.⁹⁸ Tento proces, kdy se ve své představivosti snažíme zaujmout místo druhých lidí a vidět se tak, jak nás – podle našich představ – posuzují, popsal počátkem 20. století další, tentokrát americký, sociolog Charles Horton Cooley (1864-1929).⁹⁹ Toto „sociální zrcadlo“ (ang. *looking glass self*), jak ho Cooley nazval, se skládá ze tří fází, které lze bez problému ukázat na příkladu zkoumaných pamětí: v první fázi si jedinec představuje, jaký se asi zdá druhým – v našem případě si pisatelé uvědomují svůj židovský původ; pak uvažuje, jak ho ostatní posuzují – názory majority byly v tomto ohledu průzračně jasné – židé jsou hrabiví, nečestní a tělesně nezdatní; v důsledku se pak objevuje nějaká forma sebeprožívání, pocit – tj. pisatelé cítí

⁹⁷ Kluth, Heinz: *Sozialprestige und sozialer Status*, S. 91. Srv. Bourdieu, Pierre: *Die feinen Unterschiede*.

⁹⁸ Kluth, Heinz: *Sozialprestige und sozialer Status*, S. 35-46, srv. tamtéž S. 58.

⁹⁹ Cooley, Charles H.: *Human Nature and the Social Order*. New York 1964, reprint 2009, p. 168, 184 an., první vydání v roce 1902.

potřebu zaujmout stanovisko, stydí se, odmítají svůj původ nebo ho naopak přijímají „natruc“ (tzv. *Trotzjudentum*), dávají ho ostentativně najevo (především v pozdější době sionismus).

Významnou roli v socializaci jedince, v jeho postavení i statusu hraje rodina jako první společenská jednotka, s níž přijde člověk po narození do styku a jež ho významně ovlivňuje. Právě rodině bude patřit následující kapitola.

2. kapitola: Rodina základ života

Rodina se definuje jako forma dlouhodobého solidárního soužití osob spojených příbuzenstvím a zahrnující přinejmenším rodiče a děti, která se navíc považuje za běžnou formu soužití nebo aspoň za jeho cíl. Ostatní už vyplývá z konkrétních sociokulturních podmínek. „*Všichni hrajeme divadlo*“ prohlásil významný americký sociolog a antropolog Erving Goffman, i v rodině, mohli bychom dodat. Nebo v ní především.¹⁰⁰ Nejde o přetvářku, poněvadž věříme, že právě tak má „správné chování“ vypadat, jak vlastně, to už souvisí a vyplývá z hodnot té které společnosti. Sociální role, to je vlastně očekávané jednání. Rodinné role měšťanské rodiny je tak především představa přísného otce, milující matky a poslušných dětí. Měšťanské podle střední vrstvy, v době jejíhož rozmachu v evropských městech 17. a 18. století vznikla, přestože svou typickou podobu získala především ve století devatenáctém a postupně se rozšířila i do dělnických vrstev. Model soudobé rodiny euroamerického kulturního prostoru navazuje právě na ni. Měšťanská rodina je výrazně patriarchální, živitelem je muž, zatímco ženě je vyhrazena soukromá sféra; partnerství je založeno na představě romantické lásky, i když praxe byla často jiná.¹⁰¹ Svůj vrchol zažila asi v druhé polovině předminulého století, na čemž se shoduje většina historiků věnujících se tomuto tématu; i když například nedávno zesnulý profesor moderních evropských dějin na Brandeisově univerzitě Rudolph Binion upozorňoval, že měšťanská rodina právě v té době procházela krizí. Poukazoval na fenomén v krásné literatuře konce 19. století, který nazýval „evropskou krizí domácnosti“. Všiml si totiž, že mezi léty 1879 až 1914 se objevilo velké množství literárních děl vystupujících proti měšťanskému konceptu manželství a rodiny (práce Ibsena, Tolstého, Čechova, Maupassanta, Strindberga, Zoly, Kafky, Schnitzlera ad.): rodina v nich byla prezentována jako místo potlačující přání a potřeby jednotlivých členů, byla „*hájemstvím starých zranění než starých radostí*“,¹⁰² kde synové nenáviděli své otce, otcové zneužívali své dcery a matky vystupovaly jako spolupachatelky svých manželů. Podle Biniona je zajímavé, že tento literární trend nastal v době, kdy měšťanská rodina zažívala svůj vrchol, byla vzývána jako základ státu hodný ochrany. Příčina podle Biniona byla přitom ve vlastní rodině – v její změně. Právě v té době, píše Binion, se prosazovala kontrola počětí, která vyvolávala pocity viny, zvětšoval se také věkový rozdíl mezi rodiči a dětmi – dříve matka rodila až do přechodu, tudíž její prvorozený mohl mít už vlastní děti ještě, než přestala

¹⁰⁰ Goffman, Erving: *Wir alle spielen Theater. Die Selbstdarstellung im Alltag*. 7. Auflage. München 1991.

¹⁰¹ Jandourek, Jan: *Úvod do sociologie*, s. 116 an.

¹⁰² Binion, Rudolph: *Fiction as Social Fantasy: Europe's Domestic Crisis of 1879-1914*, in: *Journal of Social History* 27, Summer 1994, p. 679-699, zde p. 685-686.

sama rodit, to nyní zmizelo.¹⁰³ Navíc sílil sociální stát, který pozici rodiny dále oslaboval, *de facto* ohrožoval to, co chtěl sám chránit. Najednou přežil člověk i bez záchranné sítě rodiny.¹⁰⁴ Binionovy argumenty jsou vysoce zajímavé, přestože pro sledované období a židovské prostředí celkem irelevantní. Náznaky mezigeneračních sporů a jakéhosi „vystřízlivění“ lze sice vystopovat už koncem 80. 90. let 19. století, ale skutečná generační krize v židovství přichází až počátkem 20. století a zejména v období výmarské republiky, tedy o více jak třicet let později.¹⁰⁵

Proč je vlastně rodina tak důležitá? Hraje totiž zásadní roli v socializaci jedince.¹⁰⁶ Právě v ní člověk získává pojetí, co je a má být cílem života a jaké prostředky je možné pro jeho dosažení použít, tedy „co chtít a jak to získat“. V případě německo-židovské menšiny to byla právě rodina, kdo zprostředkoval a vedl děti k německé kultuře, naopak škola, která by tuto úlohu měla plnit, v drtivé většině selhávala a posílala je „zpátky k židovství“.¹⁰⁷ Židovská rodina kombinovala elementy „své“ kulturní tradice s elementy moderní kultury většinové společnosti.¹⁰⁸ A nutno říct, že velmi úspěšně. „Rodina je základ státu“ a byla také základem židovské menšiny. Sice nukleární, ale s hustou sítí příbuzenských svazků a vztahů, takže tvořila jakousi „záchrannou síť“. Jak vyplývá z deníků Gertrud Bleichröderové, styky v rámci rodiny byly velmi čilé a četné, vlastně se navštěvovali výlučně rodinní příslušníci mezi sebou, občas doplnění o rodinné přátele. Jednalo se zejména o jedince podobně smýšlející. Člověk nemusel vůbec opustit okruh svých příbuzných, jejich známých a známých jejich příbuzných. Pohyboval se výlučně v „židovských kruzích“, aniž to znamenalo nudu a nedostatek pestrosti a možná, aniž by si to sám uvědomoval.¹⁰⁹

Svou roli sehrál jistě zcela jasný sklon k endogamii, kdy si téměř všichni židé, kteří figurovali ve sledovaných pamětech, provdaly/oženili opět za žida či židovku. Přitom židovství bylo vnímáno velmi rozličně – co rodina, to názor nebo i dva – některé rodiny byly

¹⁰³ Binion, Rudolph: *Fiction as Social Fantasy*, zde p. 691-692.

¹⁰⁴ Beck-Gernsheim, Elisabeth: *Auf dem Weg in die postfamiliale Familie – Von der Notgemeinschaft zur Wahlverwandtschaft*, in: Beck Ulrich; Beck-Gernsheim, Elisabeth (Hrsg.): *Riskante Freiheiten. Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Frankfurt a. Main 1994, S. 115-138. zde S. 122.

¹⁰⁵ Srv. Brenner, Michael: *The Renaissance of Jewish Culture in Weimar Germany*. New Haven 1996, p. 47.

¹⁰⁶ Sociologové hovoří v tomto případě o tzv. primární socializaci. Sekundární se odehrává v rámci širší společnosti. Má se za to, že odlišují-li se příliš hodnoty společnosti od hodnot propagovaných rodinou, člověk má sklon zvolit ta osvojená během primární socializace. Rodina je tedy rozhodujícím faktorem. Srv. Jandourek, Jan: *Úvod do sociologie*. Kubátová, Helena; Znebežánek, František: *Základy sociologie*. Olomouc 2008. Cuin, Charles-Henry; Gresle, Francois: *Dějiny sociologie*. Praha 2004. Petrusek, Miroslav: *Sociologické školy, směry, paradigmata*. Praha 2000.

¹⁰⁷ Srv. Schatzker, Chaim: *Jüdische Jugend im zweiten Kaiserreich. Sozialisations- und Erziehungsprozesse der jüdischen Jugend in Deutschland, 1870-1917*. Frankfurt a. M. 1988.

¹⁰⁸ Volkov, Shulamit: *Erfolgreiche Assimilation oder Erfolg und Assimilation*, S. 378.

¹⁰⁹ Například Charlotte Landau-Mühsam píše, že se v Lübecku stýkali prakticky jen s dalšími židovskými rodinami. Srv. Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*. Peter Guttkuhn (Hrsg.). Lübeck 2010, S. 20. Srv. Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*.

striktně ortodoxní, pro jiné nemělo náboženství či etnická příslušnost žádný význam, a přesto se „očekávalo“, že si i jejich děti vyberou židovské partnery.¹¹⁰ Dalším faktorem byla bezpochyby i historicky podmíněná silná příbuzenská provázanost, která ostatně vyplývala z výše zmíněné endogamie.¹¹¹ Pokud dotyční mezi sebou nebyli dosud spřízněni, ani se nepotkali u společných známých, zcela jistě se setkali buď na studiích nebo v zaměstnání. To byl případ fyzika Leo Aronse a politika Walthera Rathenaua, kolegů ze studií, později zaměstnance a zaměstnavatele.¹¹² Příbuzenským svazkem s filozofem Hermannem Cohenem, bankéřskou rodinou Oppenheimů a bankéřem Oscarem Wassermannem se zase chlubil Abraham Cohn.¹¹³ Sklon zůstat mezi svými podporoval i nevstřícný, často vyloženě nepřátelský postoj majoritní společnosti. „Bismarckův bankéř“ Gerson Bleichröder se svým souvěrcům vyhýbal, nezval je na proslulé plesy, večere apod., aby se nedotkl útlocitnosti šlechtických kruhů. Ty jeho takt vůbec neocenily a ostentativně jím pohrdaly, samozřejmě poté, co se pobavily na jím pořádaném plesu nebo hostině. Musím podotknout, že se podobně arogantně chovaly ke všem plebejcům a zbohatlíkům, Bleichröderův židovský původ znamenal jen další přítěžující okolnost.¹¹⁴

Německo-židovská menšina byla početně malá, ale přesto především díky svým zahraničním odnožím dostatečně velká a zajímavá. To platilo samozřejmě zejména pro „lépe situované“, kteří, byli-li spřízněni s nějakou rodinou z pomyslných TOP 10, mohli si gratulovat – případně pro ty z exponovaných pozic ve finančním či obchodním sektoru. Jistě, rodinné „historické“ dynastie typu Rothschildů či Oppenheimů nelze srovnávat s „obyčejnými“ měšťany, ale i ony vrstvy, dokonce i ty nejnižší, vykazovaly rysy „dobrovolně nedobrovolné uzavřenosti mezi svými“ a disponovaly četnými kontakty v zahraničí. S malou nadsázkou nebylo v Německu židovské rodiny, která by neměla přinejmenším jednoho člena v cizině. Aron Benario měl příbuzné v Uhrách, Herman Wallich zase v Paříži.¹¹⁵ Tři synové Arona Benaria působili v zahraničí – jeden střídavě v USA

¹¹⁰ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt. Das Tagebuch der Gertrud Bleichröder aus dem Jahr 1888*. Köln 2002, S. 112.

¹¹¹ Důraz na vzdělání a sklon k endogamii nebyly, zdá se, typické pouze pro židy v Německu 19. století, ale i židovskou menšinu v USA o století později, jak ukazuje průzkum Frances Kobrinové a Calvina Goldscheidera z konce 60. let 20. století, kteří se zaměřili na katolíky, protestanty a židy, resp. 4 etnické katolické skupiny (Italové, Irové, frankofonní Kanaďané a Portugalci) na Rhode Islandu v USA v letech 1967-1969; výzkum probíhal hlavně dotazníkovou metodou. Vyšlo najevo, že židé vstupují do manželství později než protestanté či katolíci, uzavírají méně smíšených sňatků a vedle protestantů a irských katolíků dosahovali nejvyššího vzdělání. Viz Kobrin, Frances E.; Goldscheider, Calvin: *The Ethnic Factor in Family Structure and Mobility*. Cambridge (Mass.) 1978, p. 228-239.

¹¹² Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*.

¹¹³ LBIA, Arthur Cohen, S. 1-2, 16.

¹¹⁴ Stern, Fritz: *Gold und Eisen*, S. 646. Srv. Bunsen, Marie von: *Die Welt in der ich lebte. Erinnerungen aus glücklichen Jahren 1860-1912*. Leipzig 1929, S. 49.

¹¹⁵ LBIA, Aron Benario, S. 26. Srv. Wallich, Hermann: *Aus meinem Leben*.

a Německu, druhý v USA, Egyptě a Austrálii, třetí v egyptské Alexandrii.¹¹⁶ V USA dlouhodobě pobývali sourozenci Tietzové, mezi nimi i Hermann Tietz, spoluzakladatel obchodů a obchodních domů Hertie. Někteří z nich se jako on vrátili zpátky do Německa, ale část se natrvalo usadila v Americe, odkud přijížděla ve více či méně pravidelných intervalech na návštěvu k „německým“ příbuzným.¹¹⁷ Když se hrabě Ito rozhodl pro reformy japonského systému podle prusko-německého vzoru jeho právním poradcem se nestal nikdo jiný než bratr vydavatele Berliner Tagblatt Rudolpha Mosseho, Albert Mosse (1846-1925).¹¹⁸ Z žen zkoumaných pamětí se za moře dostala pouze Regine Nussbaumová, sestra Israela Nussbauma (nar. 1869), která se provdala za řezníka z Alasky usazeného v New Yorku, ale bezpochyby nebyla jediná.¹¹⁹ Svět byl skutečně malý, a pro židovskou menšinu, zdálo se, ještě o něco menší.

Případná emigrace také, jak vidno, nebyla brána jako něco definitivního. Odjezd do ciziny „na zkušenou“, pendlování mezi státy a kontinenty není rozhodně výdobytkem dneška, jak máme – s namyšleností sobě vlastní – někdy sklon usuzovat. Dva z již zmíněných synů Arona Benaria byli do Spojených států „vysíláni“ opakovaně – když se nedařilo, vraceli se domů, od otce si vyprosili finanční hotovost a zase jeli zkusit štěstí za „Velkou louží“.¹²⁰ Tchán Rudolpha Conitzera působil dlouhá léta v USA, po návratu pak získané zkušenosti a kontakty využil v obchodě obilím.¹²¹ Také bratři Wertheimové, Abraham a Theodor, otec a strýc Georga Wertheima, byli ve 40. letech vysláni do ciziny na zkušenou, tentokrát byla cílem Anglie – možná ještě oblíbenější destinace než USA.¹²² Byl ovšem rozdíl mezi „emigrací“ středních vrstev jako byl Benario, Wertheim, Tietz ad., která měla spíše charakter spíše stáží, praxí, a mezi příslušníky venkovských židovských obcí, kteří odcházeli nadobro, což byl případ zejména oblastí Bavorska či Hesenska. Většina obcí na venkově během 19. století prakticky zanikla – část se odstěhovala do měst v okolí (nemuselo se tedy hned jednat o velkoměsta typu Berlína nebo Frankfurtu n. Mohanem), část emigrovala do USA nebo Velké Británie.¹²³ Imigranti z řad německých židů byli velmi úspěšní a mnozí se i proslavili (budoucí pruský „král železnic“ Henry Bethel Strousberg, o němž se v dopise dalšímu slavnému „emigrantovi“ Karlu Marxovi pochvalně zmiňoval i Friedrich Engels, bankéřské

¹¹⁶ LBIA, Aron Benario, S. 11, 22.

¹¹⁷ Tietz, Georg: *Hermann Tietz. Geschichte einer Familie und ihrer Warenhäuser*. Stuttgart 1965, S. 16 an.

¹¹⁸ Místo získal Mosse na doporučení svého učitele, významného právníka a reformátora Rudolfa Gneista (1816-1891). In Jaeger, Hans: „Mosse, Albert“, in: *Neue Deutsche Biographie* 18 (1997), S. 216-218 (online, cit. 8. 6. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.deutsche-biographie.de/pnd119317370.html>>

¹¹⁹ Nussbaum, Israel: „*Gut Schabbes!*“, S. 24.

¹²⁰ LBIA, Aron Benario, S. 11, 22.

¹²¹ LBIA, Rudolph Conitzer: *Mein Leben. Selbstbiographie von Rudolph Conitzer, 1851-1930*. ME 96, S. 18.

¹²² Fischer, Erica; Ladwig-Winters, Simone: *Die Wertheims*, S. 30 an.

¹²³ Srv. Barkai, Avraham: *Aus dem Dorf nach Amerika: Jüdische Auswanderung 1820-1914*, in: Richarz, Monika; Rürup, Reinhard (Hrsg.): *Jüdisches Leben auf dem Lande*. Tübingen 1997, S. 109-120, zejména S. 112.

dynastie Sternů, Speyerů ad.).¹²⁴ Pak je ovšem početně převýšila další vlna, tentokrát východoevropských přistěhovalců – z Kongresovky, Ruska, Haliče, Bukoviny, Uher.

Lákavá nemusela být jen cizina, úplně stačil prostor nově sjednoceného Německa. V roce 1872 směřoval Georg do Berlína ke strýci do učení a Berlín ho okouznil stejně jako jeho otce před lety Anglie.¹²⁵ Téměř všechny paměti potvrzují „tah na západ“ a do měst. Jacob Epstein se po několika letech v cizině nevrátil do rodného Bockenheimu, ale usadil se ve Frankfurtu nad Mohanem. Cílem číslo jedna byl však Berlín. Carl Fürstenberg miloval hlavní město od dětství a svůj sen uskutečnil – ze západopruského Gdaňsku (Danzig) se přes pochyby a pramalé nadšení otce vydal do pruské metropole.¹²⁶ Také rodák z Kasparussu (pol. Kasparus v dnešním Pomořském vojvodství) v provincii Západní Prusko, syn hospodského, Isidor Hirschfeld, se vydal na západ a zakotvil ještě západněji, po vyučení v Berlíně založil roku 1893 spolu se svým bratrem obchod textilem v Hamburku.¹²⁷ Siegfried Seligman Mühsam (1838-1915) se z Horního Slezska přesunul do Tylže, kde získal lékárnu, aby se nakonec i s rodinou usadil v severoněmeckém Lübecku.¹²⁸ V Poznaňsku, Východním nebo Západním Prusku málokdo zůstal. O bratru spisovatele Viktora Klemperera, berlínském lékaři Georgu Klempererovi (1865-1946) se tradovala následující historka: „(...) jednou se (Georg, HP) zeptal jednoho svého žáka, když se tento s ním loučil, co teď zamýšlí dělat. ‚Jedu do Poznaně (Poznaňska),‘ zněla odpověď. Načež Klemperer: ‚Do Poznaně (Poznaňska) se nejezdí, odtud se pochází.‘“¹²⁹ Výjimkou byl snad jedině Rudolph Conitzer, který se ale nakonec počátkem 20. století také přesunul do hlavního města. Do velkých měst, Porúří, obecně ze zemědělských oblastí do průmyslových, z venkova do měst směřovalo samozřejmě i nežidovské oby-

¹²⁴ Henry Bethel Strousberg (vlastně Baruch-Hirsch Straussberg). Engels doslova píše: „Největším mužem v Německu je rozhodně Strousberg. Ten chlap se co nevidět stane německým císařem. (...) Je to ostatně docela zajímavý chlapík. Můj bratr, který se s ním dostal do styku, vylíčil mi ho velmi živě. Má smysl pro humor, v leccems je geniální (...) Skupuje teď všechny možné průmyslové podniky a všude ihned snižuje pracovní dobu na 10 hodin, ale nesnižuje mzdy. Přitom si jasně uvědomuje, že skončí jako žebrák. Řídí se hlavně zásadou: brát na hůl jen akcionáře, ale s dodavateli a s ostatními průmyslníky jednat kulantně. (...)“ In Marx, Karl; Engels, Bedřich: *Spisy*, sv. 32. *Dopisy*, sv. 6. Praha 1970, dopis z 5. září 1869, S. 417. Srv. Murawski, Klaus-Eberhard: *Im Glauben, meiner speziellen Heimat einen großen Dienst zu leisten* Bethel Henry Strousberg und der Eisenbahn in Ostpreußen, in: Brocke, Michael; Heitmann, Margret; Lordick, Harald (Hrsg.): *Zur Geschichte und Kultur der Juden in Ost- und Westpreußen*. Hildesheim, Zürich, New York 2000, S. 397-404. O německo-židovských imigrantech ve Velké Británii viz např. Endelmann, Tod M.: *The Jews of Britain, 1656-2000*. Los Angeles 2002, p. 80 an.

¹²⁵ Fischer, Erica; Ladwig-Winters, Simone: *Die Wertheims*, S. 41.

¹²⁶ Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*.

¹²⁷ LBIA, Isidor Hirschfeld.

¹²⁸ Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*, S. 11-12.

¹²⁹ Cit. dle Zondek, Hermann: *Auf festem Fuße. Erinnerungen eines jüdischen Klinikers*. Stuttgart 1973, S. 33 an. zde 163-164. Bratři pocházeli z 8 dětí a z tehdy poznaňského Landsbergu an der Warthe (dnes Gorzów Wielkopolski, Lubušské vojvodství). Otec, Wilhelm Klemperer (1839-1912), byl kazatelem v berlínské reformní synagoze, bratr Felix (1866-1932) byl uznávaným plicním specialistou, oba působili jako profesori na univerzitě v Berlíně, oba se také nechali pokřtít.

vatelstvo, ale u židovské menšiny je vnitřní i vnější migrace skutečně výrazná, jako by byla ztělesněním flexibility a mobility vůbec.

Flexibilita a mobilita narazila na své hranice, nebo spíše na hranice majoritní společnosti? Pokud se židé stýkali s nežidovskou společností, byla to především doména mužů. Ti byli členy spolků, židovských i nežidovských, zastupovali rodinu na veřejnosti. Jejich povolání je přivedlo do křesťanské společnosti. Ženy maximálně prohodily pár slov se sousedkou, která ovšem byla často také židovského původu, vezmeme-li v úvahu tendence vybírat bydlení v blízkosti dalších židovských rodin. Případně navštěvovaly manželky a rodiny obchodních partnerů či známých svých mužů a otců. Jednalo se ale o vztahy vesměs povrchního charakteru, hluboká přátelství se opět většinou omezovala na židovskou menšinu.¹³⁰ Těsnější vztahy mezi křesťanskou majoritou a židovskou minoritou mohly panovat u ortodoxních židovských skupin na venkově, kde každá skupina zachovávala své „věkem“ a tradicí ustanovené místo. Žily odděleně, vedle sebe, ale musely spolu jednat, poněvadž se navzájem potřebovaly. Ironií osudu tak s křesťanskými spoluobčany přišli do styku více „venkované“, než židé ve městech, považovaní za „výkvět a předvoj asimilace a pokroku“. Bylo by však chybou si situaci na venkově jakkoli idealizovat a volat po „starých dobrých časech“, kdy „každý slušný člověk (rozuměj křesťan) rozeznal žida na první pohled“, jak to ostatně chápali i přívrženci antisemitismu, zmatení moderní dobou, novotami, které jim braly i takové zdánlivé jistoty. V osadách, kde každý každého znal, spolu židé a křesťané zkrátka museli nějak vyjít. Podle mého názoru se jednalo spíše o znouzectnost, než zárodek tolerantního multikulturalismu, jak by někdo mohl vyvodit z některých pamětí.¹³¹

Werner E. Mosse popsal na třech německo-židovských rodinách (Hirschové, Tietzové a Wallichové) typické znaky jejího vztahu k majoritě – „apartheid“, kdy rodina v soukromém životě zůstala v uzavřeném ortodoxním kruhu (Hirschové), „integrace“ židovské a křesťanské kultury (Tietzové) a „asimilace“ (Wallichové).¹³² Neúspěch poslední pak Mosse vidí ve dvou skutečnostech: zaprvé rodinám se nepodařilo zbavit se specificky židovské kultury a zadruhé křesťanská společnost nebyla připravena přijmout židovské měšťanstvo na neformální úrovni.¹³³ Přičemž pod termínem židovská kultura rozumí Mosse hlavně „intelektualitu“.

¹³⁰ Richarz, Monika: *Frauen in Familie und Öffentlichkeit*, in Lowenstein, Steven M.; Mendes-Flohr, Paul; Pulzer, Peter; Richarz, Monika: *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*. Bd. III., S. 69-100, zde S. 70-73.

¹³¹ Např. Silbermann, Eduard: *Erinnerungen 1871-1917*. München 1916.

¹³² Mosse, Werner E.: *Problems and Limits of Assimilation: Hermann and Paul Wallich 1833-1938*. Mosse, Werner E.: *Terms of Successful Integration: The Tietz Family, 1858-1923*, in: LBIYB 34 (1989), p. 131-161. Mosse, Werner E.: *Integration through Apartheid: The Hirschs of Halberstadt 1780-1930*, in: LBIYB 35 (1990), p. 133-150. Mosse, Werner E.: *Integration and Identity in Imperial Germany: Towards a Typology*, in: LBIYB 37 (1992), p. 83-93.

¹³³ Mosse, Werner E.: *Problems and Limits of Assimilation: Hermann and Paul Wallich 1833-1938*. Srv. „intimní kultura“ Shulamit Volkov, viz Volkov, Shulamit: *Erfolgreiche Assimilation oder Erfolg und*

Podle mého názoru se Mosseho klasifikace musí brát jako výhradně teoretický, typizovaný model, poněvadž v praxi s třemi skupinami naprosto nevystačíme. Navíc „apartheid“ měl ve skutečnosti zcela jistě znaky „integrace“, integrační typ se zase v mnohém podobal „apartheidu“, cestou totální asimilace se vydal málokdo, i kvůli postoji majority, jak ostatně podotýká sám Mosse, byla jen stěží uskutečnitelná. Leda tak pro rodiny, které by konvertovaly už v novověku, takže by se na jejich židovské kořeny zapomnělo. Vzhledem k dějinám *marranů* (pokřtěných španělských židů) velmi nepravděpodobná možnost. Většina německých židů se navíc nechtěla asimilovat, jak požadovala a představovala si majorita, ale akulturovat. Domnívám se, že v Mosseho terminologii by tak spadala pod jakýsi „integrační apartheid“ či „apartheidní integraci“.

Znakem židovských rodin tak byla především příslušnost k měšťanstvu, jedno zda malo- či velkoburžoazii. Znamenala především důraz na světské vzdělání, lásku k německému jazyku, literatuře a kultuře vůbec, patriotismus, případně politickou angažovanost, výchovu k tradičnímu rozdělení rolí podle pohlaví, ve vyšších vrstvách sekularizaci, respektive moderní formu židovské kultury, jak píše Volkovová. Samo o sobě se nejednalo o nic specificky židovského, tím byla teprve ona kombinace „starého“ a „nového“, co Volkovová nazývá „intimní kulturou“ a co podle ní činilo z německo-židovské menšiny – vedle protestantské a katolické – zvláštní „milieu“.¹³⁴

2.1 A na počátku byl sňatek

„Proč to nemůže zůstat tak, jak to je teď, myslím, že bych po ničem víc netoužila,“ povzdychla si ve svém deníku Gertrud Bleichröderová o svém vztahu s právníkem a bankéřem Paulem Aronsem.¹³⁵ Setrvat jen u přátelství však, jak sama dobře věděla, nemohlo, poněvadž jediným cílem měšťanské dcery byl sňatek – manželství a děti.¹³⁶ Vlastně byl cílem každého jednotlivce. Z pisatelů sledovaných pamětí byli prakticky všichni ženatí nebo vdané. Pouze minimum příbuzných zůstalo svobodných, takový osud stejně jako

Assimilation, S. 375. Srv. Tietz, Georg: *Hermann Tietz*. Wallich, Hermann: *Aus meinem Leben*. Wallich, Paul: *Lehr- und Wanderjahre eines Bankiers*.

¹³⁴ Srv. Volkov, Shulamit: *Die Erfindung einer Tradition. Zur Entstehung des modernen Judentums in Deutschland*. Lowenstein, Steven: *The Pace of Modernization of German Jewry in the Nineteenth Century*. S dělením společnosti vilémovského Německa do čtyř názorově i sociálně a politicky odlišných skupin, prostředí („milieu“) přišel poprvé německý sociolog Marius Rainer Lepsius v roce 1966. Viz Lepsius, Maria Rainer: *Parteiensystem und Sozialstruktur*, S. 371-393. Srv. Lepsius, Mario Reiner: *Demokratie in Deutschland. Soziologisch-historische Konstellationsanalysen. Ausgewählte Aufsätze*. Göttingen 1993.

¹³⁵ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 27-28.

¹³⁶ Srv. Schaser, Angelika: *Frauenbewegung in Deutschland 1848-1933*. Darmstadt 2006, S. 16 an.

bezdětnost byl považován za neštěstí a jistou formu životního selhání.¹³⁷ Zatímco však svobodný muž byl společností respektován, neprovdaná žena se dočkala jen opovržení, v lepším případě soucitu a lítosti. Klesla na společenském žebříčku, poněvadž vlastně selhala – nesplnila úkol ženy-matky. Tlak na dívky byl enormní. Je vidět například v deníku Gertrud Bleichröderové. Ve svých 23 letech byla považována prakticky za starou pannu, před rokem se jí sice dvořil generální konzul, ale jeho nabídku k sňatku odmítla. Nyní tedy se „předpokládalo“, že se provdá za Paula Aronse.¹³⁸ Šlo tak o sňatek „v rámci rodiny“, což v německo-židovském prostředí nebylo nic výjimečného.¹³⁹

Ideál manželství z lásky se v křesťanském, především měšťanském, prostředí objevil kolem roku 1800 jako protiváha aristokratickým zvykům, ve skutečnosti ještě dlouho převládaly dohodnuté sňatky, kde rozhodující roli hrály výše věna a společenské postavení. Nejinak tomu bylo i v německo-židovském prostředí, i zde patřila manželství mimo svou společenskou třídu k výjimkám a dohodnutá manželství byla pravidlem až do 20. století. Místa, kde k seznamování docházelo ovšem *de facto* znamenala uzavřenou měšťanskou společnost, a, jak ukazuje Marie Bahenská, silná příbuzenská provázanost nebyla výhradně židovským specifikem, ale týkala se i pražských měšťanských rodin.¹⁴⁰ To je velmi závažný důkaz, že by se vysvětlení pro důvody židovské endogamie neměla hledat pouze v historicko-etnických souvislostech, ale také v oblasti společenské. Podle mne lze hovořit přímo o sociální endogamii (tzv. isogamii), která je nakonec logická. Parafrázuji-li výrok Pierra Bourdieu, že se jen těžko potká dělník s vysokoškolačkou, pak příslušníci měšťanstva se pohybovali zase mezi příslušníky měšťanstva, setkávali se lidé stejných neb podobných zájmů, zaměstnání či postavení.¹⁴¹

Paměti také zcela jasně potvrzují tolikrát zmiňovanou endogamii, němečtí židé se brali prakticky pouze mezi sebou. Moritz Benario se v roce 1882 oženil sice v USA, ale jeho vyvolená Marie Zulzerová, respektive její otec pocházel z Vratislavi (Breslau). Max Benario si

¹³⁷ LBIA, Moritz Jacobsohn: *Mein Lebenslauf, 1831-1927*. ME 1003.

¹³⁸ Šlo o Felixe Eisenmanna (1855-1918). Paul Arons byl bratr Gertrudina švagra Lea, s nímž, Paulem a jejich rodiči se Bleichröderovi v roce 1888 stýkali prakticky denně. Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 27-28.

¹³⁹ Ať už šlo o švagra a švagrovou (Gertrud Bleichröderová (1865-1917) a Paul Arons (1861-1932), strýce s neteří (Wertheimberovi, Cohenovi) nebo mezi bratrancem a sestřenicí (Oscar Tietz, jeden ze synů Moritze Jacobsohna, sestra Carla Fürstenberga, strýc Abrahama Cohena, strýc Charlotte Landauové-Mühsamové Leopold Cohn, Hirsch Hildesheimer ad.). Srv. Tietz, Georg: *Hermann Tietz*, S. 21. LBIA, Moritz Jacobsohn, S. 8. Srv. Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 15. LBIA, Arthur Cohen, S. 11. Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*, S. 15. Hirsch, Henriette: *Erinnerungen an meine Jugend*, in: Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland*, S. 80 an.

¹⁴⁰ Bahenská, Marie: *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze 19. století*. Praha 2005, s. 22.

¹⁴¹ Bourdieu, Pierre: *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. 8. Auflage. Frankfurt a. M. 1996. Bourdieu, Pierre: *Theorie jednání*.

zase vzal jistou Fanny Frankenfelderovou z Würzburgu.¹⁴² Totéž v případě Emila Rathenaua a Mathildy Nachmannové, celé rodiny Wertheimů či nakladatelského mogula Rudolfa Mosse. Výjimkou nebyl ani Carl Fürstenberg, Hermann Wallich, Charlotte Landauová-Mühsamová, ani její sourozenci Elisabeth a Hans. Pouze jedna z dcer bankéře Julia Bleichrödera, Henriette, si prosadila sňatek s křesťanem, i ten však byl rodinným známým.¹⁴³ Vypukl kolem toho velký rozruch, rodiče byli silně proti. Nechuť ke smíšeným sňatkům se očividně neomezovala jen na křesťanské kruhy nebo na rabíny a praktikující židy, kteří zaujímali vůči smíšeným sňatkům postoj velice negativní a neuznávali je.¹⁴⁴

Pokud se tvrdí, že 19. století rozlišovalo v rámci předmanželských vztahů jen dva typy žen – madonu, nevhodnou pro sexuální život, a děvku – pak pro židovské muže byly křesťanské dívky z měšťanských rodin nedosažitelné hned dvojnásob – svým původem a vyznáním.¹⁴⁵ Přesto takové svazky existovaly, a i když byly dvakrát tak častější než svazek křesťana s židovkou, i ony si zachovávaly status čehosi nepřírodního a zvláštního.¹⁴⁶ S křesťankou se v roce 1883 oženil například významný rejdař Albert Ballin či otec Martina Druckera, který ale na rozdíl od něho konvertoval k protestantské víře.¹⁴⁷ Mimo židovské prostředí se oženil i Theodor Lessing (1872-1933), což vzhledem k jeho rodinné historii příliš nepřekvapí. Křesťanský původ měl takovou váhu, že vyvážil i případné značné bohatství židovského partnera; nebo naopak, židovský původ představoval natolik závažnou překážku, že nedovolil dotyčnému uzavřít sňatek s křesťankou stejné společenské úrovně, bankéř se musel spokojit s chudou dcerou válečného vysloužilce apod.¹⁴⁸ To vrhá na smíšené sňatky nové světlo – dosud byly totiž brány jen jako další důkaz úspěšné akulturace. Vedle konverzí a nízké porodnosti byly považovány za jednu z příčin klesající židovské populace.¹⁴⁹ Tyto

¹⁴² LBIA, Aron Benario.

¹⁴³ Zda bylo manželství šťastné, se mi bohužel nepodařilo zjistit. Franz Stenger, fyzik a kolega Lea Aronse, zemřel už roku 1893, tedy pouhé čtyři roky po svatbě, a zanechal po sobě dva syny – tříletého Konrada a ročního Rudolfa. Henriette se znovu nevdala a s dětmi žila ve Florencii. V roce 1911 podnikla se synem Konradem cestu kolem světa, navštívili Indonézii, Čínu, Japonsko, Severní Ameriku, pak u něj pobývala ve Frankfurtu, v roce 1934 emigrovala do Švýcarska. Svého muže přežila o dlouhých 54 let, zemřela v roce 1947 v pozhnaných 84 letech. Srv. Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 75-76.

¹⁴⁴ Proti smíšeným sňatkům např. spis rabína Tänzera, viz Tänzer, A.: *Die Mischehe in Religion...* Srv. Breuer, Mordechai: *Modernity within Tradition*.

¹⁴⁵ Gebhardt, Miriam: *Das Familiengedächtnis*, S. 43.

¹⁴⁶ Údaje pro Berlín let 1876-1880 (15,6 vs. 7,4 %) a Hamburg v roce 1890 (8,5 vs. 5,7 %). In Maurer, Trude: *Die Entwicklung der jüdischen Minderheit in Deutschland (1780-1933). Neuere Forschungen und offene Fragen*. Tübingen 1992, S. 155. Srv. Segall, Jakob: *Die Entwicklung der jüdischen Bevölkerung in München 1875-1905*.

Berlin 1910, S. 89 an.

¹⁴⁷ Srv. Schölzel, Christian: *Albert Ballin. Teetz 2004*, S. 11. Lamar, Cecil: *Albert Ballin. Business and Politics in Imperial Germany, 1888-1918*. Princeton 1967. Straub, Eberhard: *Albert Ballin. Der Reeder des Kaisers*. Berlin 2001. LBIA, Martin Drucker, S. 2-3, 6.

¹⁴⁸ Případ Paula Wallicha, viz Wallich, Paul: *Lehr- und Wanderjahre eines Bankiers*.

¹⁴⁹ Srv. Behr, Stefan: *Der Bevölkerungsrückgang der deutschen Juden*. Rothholz, Julius: *Die preußischen Juden als Stadtbewohner*. In *Statistik der Juden*, S. 61-66.

faktory byly však rozhodující hlavně pro období těsně před a po 1. světové válce. Náznaky se vyskytovaly samozřejmě dříve, ale například počet smíšených sňatků stejně jako konverzí nedosahoval v Bismarckově éře nikdy tak závratných čísel, jak by se podle vysoce negativního přístupu Theilhabera a dalších dalo usuzovat.¹⁵⁰

V Prusku mezi léty 1876-1880 uzavřelo pouze 4,4 % židů, kteří vstoupili do manželství, sňatek s nežidovským partnerem; pro období 1886-1890 se jednalo o 9,4 %, v letech 1896-1900 podíl o poklesl na 8,9 %, aby těsně před válkou stoupl na 13,2 %, respektive 20,8 % pro léta válečná a první období výmarské republiky.¹⁵¹ Údaje pro celé Německo bohužel nemáme k dispozici, lze se ovšem domnívat, že se od pruských příliš nelišily. Čísla od 5-10 % mi opravdu nepřipadají nijak závratná a už vůbec ne ohrožující. Je samozřejmě možné, že ve skutečnosti mohl být podíl o něco vyšší, jestliže židovský partner raději konvertoval nebo „vystoupil“ z příslušné obce, jak mu umožňoval zákon z roku 1876, respektive 1878, případně se stal zcela „bezkonfesním“; avšak ani počty konverzí ani „výstupů“ se nepohybovaly v nijak závratných výškách.¹⁵² Když hodně nadsadíme, mohlo se jednat maximálně o 15-20 %, stále to ale znamenalo, že čtyři pětiny židů zachovávalo endogamii. Navíc konverze se jak v křesťanském tak židovském prostředí chápaly jako výraz oportunismu.¹⁵³ Pochyby vzbuzují i argumenty odpůrců smíšených manželství poukazující na údajnou vyšší rozvodovost a bezdětnost nebo více mrtvě narozených dětí, zejména tam, kde byl oním nežidovským partnerem muž.¹⁵⁴

Jak se vlastně poznala vhodná partie? Kromě nepsaného pravidla židovského původu, platilo, že by snoubenci měli pocházet ze zhruba stejného nebo vyššího „niveau“. Především žena neměla sňatkem společensky poklesnout. Budoucí žena Rudolpha Conitzera se tak nejdříve ujistila, že v případě sňatku nebude osobně prodávat v obchodě, než vůbec dovolila adeptovi ženitby přijet na návštěvu. Zapojení se do výdělečné činnosti manžela chápala oči-

¹⁵⁰ Theilhaber, Felix A.: *Der Untergang der deutschen Juden*. Během celého císařství přestoupilo ke křesťanství asi 23 000 židů; údaje nezahrnují děti, které dali rodiče hned po narození pokřtít. Mezi konvertity převládali podle Ruppina akademici nad obchodníky, tvořili plných 36 %. Srv. Toury, Jacob: *Soziale und politische Geschichte der Juden in Deutschland 1847-1871. Zwischen Revolution, Reaktion und Emanzipation*. Düsseldorf 1977, S. 60. Ruppin, Arthur: *Die Juden der Gegenwart*, S. 190. Behr, Stefan: *Der Bevölkerungsrückgang der deutschen Juden*, S. 114.

¹⁵¹ Richarz, Monika: *Die Entwicklung der jüdischen Bevölkerung*, in Lowenstein, Steven M.; Mendes-Flohr, Paul; Pulzer, Peter; Richarz, Monika: *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*. Bd. III., S. 13-38, zde S. 19. Stefan Behr udává čísla pro Prusko trochu vyšší – kolem 5-6 %. Srv. Behr, Stefan: *Der Bevölkerungsrückgang der deutschen Juden*, S. 112.

¹⁵² Navíc od roku 1876 čili zavedení civilního sňatku nebyla konverze bezpodmínečně nutná, „společenské“ důvody, tlak okolí, křesťanského partnera ovšem zůstával.

¹⁵³ Srv. Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland*, S. 15-16. O konverzích dále Kisch, Guido: *Judentaufen. Eine historisch-biographisch-psychologisch-soziologische Studie besonders für Berlin und Königsberg*. Berlin 1973. Ze soudobých např. Le Roi, Johannes de: *Judentaufen im 19. Jahrhundert. Ein statistischer Versuch*. Leipzig 1899, který je však psán ze silně „misionářské“ pozice.

¹⁵⁴ Viz např. spis rabína Tänzera. Tänzer, A.: *Die Mischehe in Religion...*, S. 38-39.

vidně jako naprosto nepřipustitelný pokles na společenském žebříčku.¹⁵⁵ Sledované paměti žádného spojení, které by bylo „pod úroveň“, neudávají. Bleichröderovy dcery se vdaly za akademiky nebo bankéře, potomci Moritze Jacobsohna spojili svůj život s dcerou očního lékaře, soudního rady, respektive dvěma lékaři a jedním vládním radou.¹⁵⁶

Muž zajišťoval rodinu – očekávaly se od něj tedy úspěchy v zaměstnání, nejlépe se stabilním pravidelným příjmem. Oženit se mohl až po dosažení hmotného zajištění, to často znamenalo ve vyšším věku. Věkový rozdíl sedm a více let nebyl žádnou výjimkou. Rozhodující tedy nebyl na rozdíl od žen vzhled, ale hlavně vyhlídky do budoucna – kariéra v zaměstnání, schopnosti, majetkové poměry. Muž si na rozdíl od ženy mohl více vybírat, byl to on, kdo měl poslední slovo. Zrušil-li zasnoubení, jeho dopady nesla především žena, ona měla zničenou pověst, zatímco u muže se dalo přimhouřit oko; byl také mobilnější. Jaké tedy měli muži požadavky? Jak si představovali ideální partnerku? Podle čeho vybírali? Podle věna, společenského postavení – důležitý byl vzhled, ale krása se dala vynahradit bohatstvím. Zatímco však Aron Benario očividně preferoval schopnou hospodyni, pracovitou, co zastane co nejvíce práce a bude rozumět obchodu, tj. zajímaly ho především praktické dovednosti, bratři Aronové měli delikátnější požadavky – na straně jedné obdivovali u žen chytrost, kritické myšlení, bystré pozorovatelské schopnosti, volali po nutnosti vzdělání, na druhou stranu jim právě tyto vlastnosti vadily a své švagrové Gertrud vyčítali nedostatek ženskosti, jemnosti, soucitu a smyslu pro romantiku a koketerii.¹⁵⁷ „*Leo mi popřál štěstí, rozum a méně kritičnosti, a zároveň mi přitom daroval ‚Kritické dějiny filozofie,‘*“ komentovala to s neskryvanou ironií sama Gertrud.¹⁵⁸ Jeden by řekl, že bratři sami úplně nevěděli, co vlastně chtějí, ale obviňovali ženu, že jim to odmítá poskytnout. Snad by se spokojili s vtipnou intelektuálkou kombinovanou s koketní krasavicí, s křehkou nevinnou dívkou, která by se ovšem mávnutím kouzelného proutku proměnila v energickou hospodyni, jež by zároveň byla soucitnou utěšitelkou a oddanou obdivovatelkou svého muže. Kritiku vůči své osobě, koketerii určenou jinému, odlišný názor od jejich nesli velmi nelibě, zejména Paul Arons. Osvícení muži, za jaké se Paul i Leo Arons jistě považovali, tak uvízli v pasti mezi „moderním“, které hlásali, a „tradičním“, z něhož se nemohli nebo nechtěli vymanit. Rozdíl mezi Benariem a bratry Aronovými spočíval spíše v odlišném sociálním postavení než mezigeneračním rozdílu nebo osvícenějších názorech posledně jmenovaných. Benario byl živnostník, sice úspěšný ale stále příslušník nižší střední vrstvy, maloburžoazie, oba

¹⁵⁵ LBIA, Rudolph Conitzer: *Mein Leben. Selbstbiographie von Rudolph Conitzer, 1851-1930*. ME 96, S. 17-18.

¹⁵⁶ LBIA, Moritz Jacobsohn, S. 7-10.

¹⁵⁷ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 69.

¹⁵⁸ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 52-53.

vysokoškolsky vzdělaní Aronsové patřili naopak k velkoburžoazii, potomkům bankéřů, a rozhlíželi se po vhodné partii z řad *höhere Töchter*.¹⁵⁹

Samozřejmě, i na muže byl vyvíjen tlak – hon na ženichy byl nelítostný a stačilo, aby se dotyčný objevil dvakrát v téže domácnosti a už se čekalo, kdy se „vyjádří“. Mohlo jej sice dočasně chránit rodinné příbuzenství tak, jako Paula Aronse, ale ne nadlouho. Docházel-li k Bleichröderům s takovou pravidelností a čestností, bylo všem jasné, že zasnuby na sebe nedají dlouho čekat. Jedinou možností bylo požádat Paula, aby své návštěvy omezil a dal tak šanci jiným, což však Gertrud na výslovnou otázku otce odmítla. Jak asi bylo Paulovi, když věděl, že rodiče, bratr, celá rodina Bleichröderů i širší veřejnost od něj očekává nic menšího než sňatek s Gertrudou? Rozhodl se z pocitu povinnosti nebo by si ji zvolil i sám, dobrovolně? Nevíme, Paula známe je ze stránek jeho budoucí ženy.

Další obtíž mohl pro muže představovat společenský styk s ženami vůbec. Na mysli mám samozřejmě ženy „na úrovni“, potencionální partie. Hermann Wallich vzpomíná, jak byl v tomto ohledu nejistý a nemotorný. Právě jedna taková nešťastná láska ho zavedla až na daleký Reunion. Kvůli ostychu a nízkému sebevědomí se tak po jistý čas jeho styk s něžným pohlavím omezoval jen na číšnice a prostitutky, vůči nimž zábrany nepociťoval. Sebedůvěru a zběhlou v jednání se „slušnými“ dívkami mu ale neposkytly.¹⁶⁰ Možná i to byl důvod, proč se úspěšný finančník oženil v poměrně pokročilém věku 40 let.

Žena si příliš vybírat nemohla, hrozilo vždy nebezpečí, že přebere, a než najde toho pravého, bude příliš stará. Gertrud tušila, že si Paul dělá naděje a cítila, že by si s ním měla promluvit. Obavy, že by tak ztratila jeho přátelství, ji však od toho odradily: „(...) Vím, že si P(aul Arons, HP) dělá naděje, měla bych s ním vlastně promluvit a přece se toho bojím. Bylo by mi strašně, kdyby náš nynější přátelský vztah skončil.“¹⁶¹ Vsugerování si lásky je typickým jevem, který se v pamětech žen, ale i mužů vyskytuje. Gertrud byla vůči Paulovi značně kritická, vadilo jí, že nerespektoval její názory, byl velmi konzervativního založení.¹⁶²

¹⁵⁹ Termín „*höhere Tochter*“ označuje mladé dívky a ženy 19. století pocházející z velkoburžoazních vrstev a „poměšťanštělé“ šlechty. Na rozdíl od dcer živnostníků, drobných obchodníků, řemeslníků a sedláků (tj. maloburžoazie) se od nich neočekávala jakákoli „výdělečná“ činnost – výdělečná s uvozovkami, poněvadž dívky, které musely například pomáhat v rodinném obchodě, nedostávaly za tuto práci žádný plat. Jejich úkolem byla role manželky, matky a hospodyně. Životaběh takové „vyšší dcery“ měl stereotypní průběh – vyšší dívčí („*höhere Tochterschule*“, odtud i název „*höhere Tochter*“) nebo soukromý penzionát, výjimečně soukromá výchova v rodině, kolem 16 let byly uvedeny do společnosti, resp. na „sňatkový trh“, což obnášelo návštěvu plesů, dýchánek a večeří, kde se hledala vhodná partie. Srv. Richarz, Monika: *Frauen in Familie und Öffentlichkeit*, in Lowenstein, Steven M.; Mendes-Flohr, Paul; Pulzer, Peter; Richarz, Monika: *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*. Bd. III., S. 69-100. Srv. Kaplan, Marion: *Jüdisches Bürgertum. Frau, Familie und Identität im Kaiserreich*. Hamburg 1997.

¹⁶⁰ Wallich, Hermann: *Aus meinem Leben*, S. 7-8, 37. Srv. Goldstein, Moritz: *Berliner Jahre. Erinnerungen 1880-1933*. München 1977.

¹⁶¹ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 27-28.

¹⁶² Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 23.

Přes svou kritičnost a vysoké nároky na sebe i své okolí však Gertrud zůstala uvězněna v pozici *höhere Tochter* z bohaté rodiny. Snad i proto nakonec rezignovala a Paula si skutečně vzala, roli sehrály nároky okolí, vědomí společenského tlaku – Gertrud popisovala osud jisté čtyřiaadvacetileté přítelkyně, která se cítila provinile, že ve svém věku byla stále ještě svobodná a byla pevně rozhodnuta do roka se vdát.¹⁶³ Podobnost s Gertrud čistě náhodná? Nemyslím si. V deníku lze navíc vysledovat určitý posun od jisté formy odmítání sňatku, přes zabývání se už jen myšlenkou na vdavky, až po namlouvání si, že by se do Paula možná i mohla zamilovat.¹⁶⁴ Gertrud moc dobře věděla, co se od ní očekává, jako to ostatně tušily všechny mladé a dobře vychované dívky. Není náhoda, že jsem během celého svého bádání nenarazila na případ, kdy by dívka neuposlechla a nabízenou partii odmítla. Důvody byly asi stejné jako u křesťanských dívek: poslušnost vůči rodičům, touha po vlastní domácnosti a myšlenky na zaopatření.¹⁶⁵

Přesto bylo postavení sester Bleichröderových specifické – všechny trvaly, že si svého partnera vyberou samy. Mohly si takový luxus dovolit, poněvadž kromě výbavy dostala každá 600 000 marek věna v hotovosti. Zda měly skutečnou svobodu volby, je už otázka jiná.¹⁶⁶ Určitý nátlak na rodiče byl skutečně možný, jak dokázala Henriette, když pohrozila, že se buď provdá za evangelíka Strengera, nebo se nevdá vůbec. Měl ale své meze.¹⁶⁷ Vliv na uzavření sňatku mohlo mít i vzdělání ženy. Těžko říci, zda i pro vzdělané dcery z německo-židovského prostředí platilo to, co pro americké katoličky ve století dvacátém, a sice že zůstávaly častěji svobodné, případně si volily partnera mimo svou konfesi. Jinými slovy, buď měly menší chuť do vdavek, nebo byly pro muže méně atraktivní, případně obojí.¹⁶⁸ Na rozdíl od svých novo-světských protějšků dosahovaly německo-židovské ženy vyššího vzdělání, než byl dobový průměr, ale na jejich životní cíle (sňatek, rodina, děti) to nemělo žádný vliv; také případná preference nežidovských partnerů je podle mého více než sporná. Naopak neatraktivita „převzdělaných“ žen stejně jako nechť dotyčných se vázat mohly sehrát jistou roli. Rozhodující faktor pro „provdatelnost“ byl stejný jak u „modrých punčoch“ tak u jejich nestudovaných kolegyň, a to výše věna a připravenost chopit se „ženských povinností“, což ovšem znamenalo vzdát se jakýchkoli myšlenek na další studium či výkon povolání.

¹⁶³ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 63.

¹⁶⁴ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 23, 27-30, 75.

¹⁶⁵ Weber-Kellermann, Ingeborg: *Frauenleben im 19. Jahrhundert. Empire und Romantik, Biedermeier, Gründerzeit*. München 1991, S. 105.

¹⁶⁶ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 93-98.

¹⁶⁷ Svobodné naopak zůstaly dvě prostřední sestry Moritze Jacobsohna – Bertha (roč. 1837) a Sophie (roč. 1839), jen nejstarší v roce 1835 narozená Friederike se v 23 provdala za továrníka Jacoba Valentina. Viz LBIA, Moritz Jacobsohn, S. 1.

¹⁶⁸ Srv. Kobrin, Frances E.; Goldscheider, Calvin: *The Ethnic Factor in Family Structure and Mobility*, p. 241. Thompson, Paul: *Women, Men, and Transgenerational Family Influences in Social Mobility*, in: Bertaux, Daniel; Thompson, Paul: *Pathways to Social Class. A Qualitative Approach to Social Mobility*. Oxford 1997, p. 32-61.

Na studia šly ženy, které po něm skutečně toužily a musely si ho vybojovat, odtud také pramení případná zdráhavost ke sňatku, který by jim vše, co si vydobyly, zase vzal. To ale neznamená, že po sňatku netoužily nebo se svých „svobod“ kvůli možnosti mít rodinu nevzdaly.

Rozhodující pro výběr správného partnera zůstala i nadále výše věna a společenské postavení rodiny. Podle věna hledali muži své nevěsty a plat muže určoval, jaké může požadovat věno. Na konci seznamu se tísnily dívky bez věna a chudí vdovci s dětmi, přičemž šance vdovců byly o hodně vyšší.¹⁶⁹ Dvě neprovdané a osiřelé sestry Siegfrieda Mühsama se kvůli malému věnu musely spokojit s postaršími vdovci.¹⁷⁰ Také Benario se bez problémů podruhé oženil a rozhodně to nebylo kvůli dětem – spíše hledal ženu, která by se postarala o domácnost a pomohla s obchodem.¹⁷¹ Vdovci se vůbec ženili snadno a s novou chotí si většinou pořizovali další děti (výjimkou byl bankéř Carl Fürstenberg). Necelé dva roky po smrti své první ženy se oženil i Abraham Cohn (1816-1891), dědeček Charlotty Landauové-Mühsamové. Spolu měli ještě jednoho syna Felixe. Jeho o hodně mladší vyvolenou Floru neměla Charlotte ráda, prý se nepěkně chovala ke svému nevlastnímu synu Leopoldovi.¹⁷² Vztahy k novým manželkám, nevlastním matkám a babičkám nebyly, jak vidno, ani tehdy jednoduché.

Mimochodem, vdovy se stejně jako neprovdané ženy mnohdy ocitaly v neřešitelné situaci. Aby po smrti muže uživila sebe a své čtyři děti, dávala matka Rahel Strausové, Ida Goiteinová, kondice, jinak žila z věna a vdovského důchodu a šetřila, kde se dalo. Mohla se sice vrátit k příbuzným, ale hrdost a pocit, že musí děti vychovat tak, jak by si přál jejich otec, ortodoxní rabín, ji to nedovolila. Pro dceru z bohaté rodiny muselo být kruté vědomí, že svým dětem nemůže poskytnout to, nač byla ona sama v dětství zvyklá, třeba mléko a vejce najednou místo „buď jedno anebo druhé“.¹⁷³ Ne každá ale obdržela vdovský důchod, a ani ten často nevystačil. Většina žen také neměla, na rozdíl od paní Idy, která se před sňatkem živila jako učitelka, žádné vzdělání, které by jim umožnilo se o sebe a rodinu postarat, byly tak opět odkázány na příbuzné – rodiče, pokud ještě žili, či sourozence – většinou bratry, měly-li,

¹⁶⁹ Pro srovnání, v roce 1904 věno o výši 30 000 marek zajistilo dívce ženicha s ročním platem 10 000 marek, to odpovídalo úspěšnému obchodníkovi; pomýšlela-li na berlínského právníka nebo lékaře, musela disponovat aspoň 75 000 markami. Viz Kaplan, Marion A.: *Jüdisches Bürgertum*, S. 139.

¹⁷⁰ Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*, S. 11.

¹⁷¹ LBIA, Aron Benario, S. 14-19.

¹⁷² Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*, S. 15-16.

¹⁷³ Straus, Rahel: *Wir lebten in Deutschland*, S. 30-32.

případně na nejisté přivýdělký typu pronájmu pokojů, v nejhorším případě dobročinné spolky.¹⁷⁴

Platilo tedy, že věno a sociální status stály na prvním místě, mohly často vylepšit, co příroda na kráse či duchu zanedbala. Stereotyp ošklivé, ale bohaté nevěsty patřil k oblíbeným námětům vtipů.¹⁷⁵ O věnu se ve svých pamětech zmiňovali pouze muži a ještě ne všichni. Pro ženy bylo očividně vedle sexuality druhé tabu. Pro *höhere Tochter* se ani nehodilo, aby věděla o čemkoli „praktickém“, co se týkalo peněz, zaměstnání, finanční situace rodiny apod. Jediná zmínka z pera ženy pochází z deníkových záznamů Anny Flatové, a je silně negativní. Devatenáctiletá dívka si přála „*poznat někoho jen tak náhodou a ne s ním být nejdřív spojena dohromady prostřednictvím druhých.*“¹⁷⁶ Doufala, že nebude obětí zlovyku, „*(...) podle něhož se dívku provdá, když je muž spokojen s věnem. Na vzdělání, souznění se nikdo více neptá, má-li muž dobrý obchod, dívka obdrží odpovídající věno, pak je záležitost hotová (...).*“¹⁷⁷ Zda se její přání vyplnilo, bohužel nevíme, poněvadž deníkové zápisy končí dříve, než se provdala. Nedá se to však příliš předpokládat.¹⁷⁸

Mužům daný stav tolik nevadil, mnozí bez zábran popisují své výpravy za potřebnou hotovostí. Například Isidor Hirschfeld (1868-1937) líčí, jak se s bratrem vydali do lázní (už pobyt v lázních si mohli dovolit jen bohatí), aby „*obchodu přivedli kapitál*“, rozuměj, aby si sehnali nevěstu.¹⁷⁹ Doufali, že by se do nich mohla zamilovat dívka s 50 000 nebo dokonce 100 000 marek věna. Na „lov“ se řádně vyšvihli – zakoupili nový frak, zlaté hodinky a brilantové knoflíky. I přes tuto péči a snahu to dotáhli „jen“ na 25 000 věna.¹⁸⁰ Pro představu, průměrné roční výdaje středostavovské šestičlenné rodiny úředníka (rodiče, dva synové na studiích, dvě *höhere Töchter*) činily v 80. letech asi 18 408 marek.¹⁸¹

Rudolph Conitzer popisuje svůj sňatek v roce 1880. K myšlence ženitby ho přivedla také nutnost kapitálu: „*Poněvadž se obchod brzy zdvihl a muselo se najmout více zaměstnanců, kteří byli, jak bylo tenkrát běžné, v domě na stravu, zdála se mi ženitba nutná, tím víc, že díky dobrému věnu mohl být získán potřebný kapitál.*“¹⁸² Vydal se tedy obhlédnout terén – první adeptka „*měla v puse moc zlata*“, druhá se mu sice líbila víc, ale její dva zrzaví sourozenci Rudolpha odradili, s dcerou hoteliéra zasnoubení zrušil, poněvadž se mu zdála příliš „*lehko-*

¹⁷⁴ Srv. prostředí křesťanské společnosti např. Peters, Dietlinde: *Mütterlichkeit im Kaiserreich. Die bürgerliche Frauenbewegung und der soziale Beruf der Frau*. Bielefeld 1984, S. 31 an.

¹⁷⁵ Viz Landmann, Salcia: *Jüdische Witze*. München 2007.

¹⁷⁶ LBIA, Anna Flato, zde 8. 3. 1872.

¹⁷⁷ LBIA, Anna Flato, zde 8. 3. 1872.

¹⁷⁸ LBIA, Anna Flato, zde 8. 3. 1872.

¹⁷⁹ LBIA, Isidor Hirschfeld, S. 48.

¹⁸⁰ LBIA, Isidor Hirschfeld, S. 48.

¹⁸¹ Srv. Peters, Dietlinde: *Mütterlichkeit im Kaiserreich*.

¹⁸² LBIA, Isidor Hirschfeld, S. 48.

vážná“.¹⁸³ Známa ze západopruského Briesenu (dnes polské Wąbrzeźno v Kujavsko-pomořském vojvodství), co se dozvěděla o jeho zrušených zásnubách, mu dohodila Rosu Dobrzyńskou, dceru obchodníka obilím v Inowrazlawi (pol. Inowrocław, Kujavsko-pomořském vojvodství). Zájem projevoval zpočátku více Conitzer, teprve když slečnu ujistil, že u něho nebude muset „stát za pultem“, mohl přijet na obhlídku. Jak píše Conitzer, našli v sobě zalíbení a on navíc i 15 000 marek věna, což tehdy byl, jak spokojeně podotkl, „hezký kapitál“.¹⁸⁴

K seznamování sloužily plesy, večeře, taneční, návštěva lázní, salonních společností, rodinných dýchánek u příbuzných a přátel. Hermann Wallich poznal svou budoucí ženu Annu Jacobyovou na večeři u svého známého, Ernsta Jacobyho. Málem se ale vůbec nepotkali. Jacobyho hostiny totiž prosluly mizernou kvalitou podávaného vína. Velmi závažná překážka pro bonvivána Walliche. Pozvání dlouho odmítal, ale nakonec podlehl. Zda bylo víno skutečně tak odporné, nevíme, Wallich se o něm už nezmiňuje, více než Jacobyho patoky jej očividně zaujala jeho neteř, „milé děvče s příjemnými rysy a velmi zábavná,“ psal milovník révy – a také o dvacet let mladší a jediná dcera bohatého židovského rentiéra. Příliš mnoho kladů, které nemohl ani tak spokojený starý mládenec, jako byl Wallich, ignorovat.¹⁸⁵ Po krátkých zásnubách se slavila v únoru 1875 svatba.

Odstrašujícím případem byl otec Theodora Lessinga, který se oženil vyloženě jen pro peníze. Kvůli vyššímu věnu si vzal starší a ošklivější sestru své lásky. Když o věno spekulacemi a špatnými investicemi přišel a navíc se dozvěděl, že jeho vyvolená dostane stejně vysoké věno jako jeho manželka, neváhal ženu v sedmém měsíci těhotenství poslat zpátky k otci se zprávou, že se tímto uchází o její mladší sestru. Až příslib dalších 50 000 marek ho přiměl vzít zapuzenou ženu a dítě zpátky. Choval se k nim však ošklivě, oba dokonce bil jezdeckým bičíkem.¹⁸⁶

Vlastní zprostředkování sňatku profesionálním dohazovačem, jak bylo obvyklé ve východní Evropě, se v německém prostoru prakticky nevyskytovalo. Jinak tomu však bylo s dohodnutými sňatky – ať už prostřednictvím rodičů, příbuzných, rodinných známých či přátel. Často stačilo dát jen „echo“, decentně se před přáteli zmínit, že určitá osoba je na ženění/vdávání, a „informační síť“ se postaraly o zbytek. Za chvíli se sbíhaly nabídky a tipy vhodných partií samy.¹⁸⁷ Případně „se lovilo“ na plesech, zábavách, v lázních apod. Simon Presch dohodil svou sestru Malchen na zpáteční cestě z pobožností na Roš hašana (židovský

¹⁸³ LBIA, Rudolph Conitzer: *Mein Leben. Selbstbiographie von Rudolph Conitzer, 1851-1930*. ME 96, S. 17-18.

¹⁸⁴ LBIA, Rudolph Conitzer: *Mein Leben. Selbstbiographie von Rudolph Conitzer, 1851-1930*. ME 96, S. 17-18.

¹⁸⁵ Wallich, Hermann: *Aus meinem Leben*, S. 129.

¹⁸⁶ Lessing, Theodor: *Einmal und nie wieder*, S. 56-59, 136-137.

¹⁸⁷ Že tento způsob fungoval ještě na přelomu století, potvrzují i paměti Rudolpha Conitzera, který takto našel vhodného ženicha pro svou dceru. Viz LBIA, Rudolph Conitzer: *Mein Leben. Selbstbiographie von Rudolph Conitzer, 1851-1930*. ME 96, S. 20-21.

Nový rok).¹⁸⁸ Využívalo se i inzerce a seznamovacích agentur. V týdeníku *Der Israelit* tak zástupce jedné takové společnosti hledá pro své dva klienty vhodné, tj. dostatečně movité, nevěsty. Inzerát je to veskrze zajímavý, ocituji ho zde v plném znění: „*Nabídka sňatku. Mladým dámám s věnem od 80 000-100 000 zlatých marek v hotovosti nabízí se možnost provdat se za právníka (israelitského vyznání, HP) v Říšské zemi (tj. Alsasku-Lotrinsku, HP) nebo praktického lékaře ze severního Německa, oba s početnou praxí. Nabídky možno zasílat kanceláři J. Weinheimera v Karlsruhe (Bádensko).*“¹⁸⁹ Neinzerovaly jen agentury, pomocí anonce hledali ženichy pro své svobodné příbuzné i jednotlivci. Takto pátral po vhodné partii pro svou neprovdanou sedmadvacetiletou sestru „*příjemného zevnějšku*“ její bratr. Vzhledem k věku a nízkému věnu – pouhých 8 000 marek v hotovosti – mohla doufat leda tak ve svazek s vdovcem, čehož si byl očividně zadavatel vědom a uvedl svolnost s takovou možností přímo do inzerátu.¹⁹⁰

Ojedinělým byl případ rodičů Rahel Strausové, které k sobě dohodil profesionální žebrák. Ten byl v Poznani u Löwenfeldů pravidelným hostem a tolik opěvoval krásu a moudrost pětadvacetileté Idy Löwenfeldové uherskému ortodoxnímu rabínovi Gaboru Goiteinovi, že ten se sebral a zajel se na Idu osobně podívat. Setkání se málem nevydařilo, poněvadž Ida odmítla hrát divadlo a před ctitelem se nakrucovat a vůbec ukazovat z té lepší stránky; byla zamlklá a odměřená. Oba mladé zachránilo až žehlení – když se totiž v neděli těsně před odjezdem zpátky do Uher přišel Gábor formálně rozloučit, zastihl Idu samu doma nad žehlícím prknem, spousta práce a vědomí, že už má „námluvy“ za sebou ji zbavily stresu, přetvářky a zábran a konečně se rozpovídala, tedy vlastně rozpovídali, protože Ida a Gábor spolu prohovořili několik hodin. A když se večer vrátil Idin otec, našel pár prakticky zasnoubený.¹⁹¹ To ale nic neměnilo na tom, že hlavní slovo při dohazování hráli vždy a především rodiče.

Ať už však byl dohazovačem kdokoli, velmi se snažil o „diskrétnost“, tj. vzbudit v mladých lidech dojem „náhodného setkání“ (na koncertu, rodinné slavnosti, plese) a spontánního zalíbení. Pomocí rituálů (psaní milostných dopisů, vzájemné dávání dárků apod.) se měl vytvořit dojem zamilovanosti. Marion Kaplanová mluví o „ritualizované spontaneitě“

¹⁸⁸ Spolucestujícím a šťastným ženichem byl Josef Lange, viz LBIA, Josef Lange: *Mein Leben, 1855-1935*. ME 380. Srv. LBIA, Rudolph Conitzer: *Mein Leben. Selbstbiographie von Rudolph Conitzer, 1851-1930*. ME 96, S. 17-18.

¹⁸⁹ *Der Israelit* 28 (1887), Nr. 100-101, 28. 12. 1887, S. 1801 (online). Compact Memory (cit. 12. 6. 2011). Dostupné z WWW: < <http://www.compactmemory.de/>>. Označení „*Norddeutschland*“ se většinou vztahovalo na oblast Pruska, resp. bývalého Severoněmeckého spolku; z které přesně spolkové země dotýčný pocházel, se však můžeme jen dohadovat.

¹⁹⁰ *Der Israelit* 28 (1887), Nr. 100-101, 28. 12. 1887, S. 1802.

¹⁹¹ Straus, Rahel: *Wir lebten in Deutschland*, S. 20-21.

(*ritualisierte Spontaneität*).¹⁹² Deníky velmi dobře ukazují, že dotyční si byli této rozporuplnosti vědomi a ve vzpomínkách se snažili své setkání s budoucím partnerem vykládat v souladu s moderním ideálem, tedy jako lásku na první pohled. Flora Rotherová, budoucí paní Goldschmidtová, tak tvrdí, že svého manžela potkala díky jeho rodičům, s nimiž se prý zcela náhodně (!) seznámila ve vlaku cestou z lázní Kissingen, kde byla navštívit otce. Velmi si rozuměli. Dotyční dokonce vyjádřili přání, že takovou dívku by si přáli dostat za snachu. Zakrátko jeden ze strýců uvedl k Rotherovým syna dotyčných manželů, Siegfrieda Goldschmidta. Flora byla nadšena, rodiče spokojeni.¹⁹³ Dívka byla možná mladá, ale že by byla tak naivní, aby skutečně uvěřila takové souhře náhod, se mi nechce věřit, stejně jako, že by rodiče tak klidně přijali „náhodnou“ dceřinu známost. Diskrétní dohazovačství vzbuzující dojem romantické cesty osudu v praxi. Ovšem jinak se nadšení dívek nelze přliš divit. Doba „čekání na manžela“ byla vcelku nudná, a tak objevil-li se On, znamenala samotná změna situace vítané povyražení, nemluvě o dobrodružství, napětí, které s sebou nesly představy budoucího života a vědomí, že konečně dosáhly vytouženého cíle a splnily část svého „svatého“ poslání.

Vysněný muž se rekrutoval především z řad obchodních partnerů, kolegů otce nebo bratra, či známých vzdálenějších příbuzných, který jednoho dne přišel „na obhlídku“. „Dobré partie“ většinou hned uhodly, s jakými záměry návštěva přichází: „*Předchozího dne mi můj otec oznámil, že u nás vykoná návštěvu, a přes svých 18 let jsem byla dost chytrá, abych tušila, oč se jedná,*“ psala Flora Rotherová, budoucí paní továrníková Goldschmidtová.¹⁹⁴ Muž měl očividně právo „nezávazné předběžné prohlídky“, pokud zanechala příznivý dojem, obvykle požádal písemně nebo osobně otce o svolení k další návštěvě a další, interval mezi nimi se postupně zkracoval, až docházel do domácnosti denně a nastal správný okamžik opět poslat lístek otci s dotazem, zda se může ctěné slečně dceři vyznat ze svých citů. Doba od prvního setkání po žádost o ruku mohla být různá – od jednoho měsíce u Flory Goldschmidtové, po dva roky u Gertrud Bleichröderové. Formality se nelišily od majoritní společnosti.¹⁹⁵ Po zasnubách následovala nejlépe do půl roku až do roka svatba, první svatební noc a svatební cesta.

Zasnoubení trvalo obvykle rok, delší doba se nepovažovala za vhodnou. Za rok od zasnub se ženil Moritz Jacobsohn. Bylo mu 32, byl finančně zajištěn a mohl si sňatek dovolit. Věk

¹⁹² Kaplan, Marion A.: *Jüdisches Bürgertum*, S. 159. Srv. Veselská, Dana. *Mazal Tov - hodně štěstí - good luck: Židovské svatební obřady: Historie a současnost*. Praha 2006.

¹⁹³ LBIA, Flora Goldschmidt: *Jugenderinnerungen, 1853-1913*. ME 191, S. 18-19.

¹⁹⁴ LBIA, Flora Goldschmidt, S. 18-19.

¹⁹⁵ Pro české prostředí srv. Lenderová, Milena; Jiránek, Tomáš; Macková, Marie: *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*. Praha 2009, zejména s. 145-147.

jeho vyvolené bohužel neznáme.¹⁹⁶ Naopak krátké zasnuby měl Hermann Wallich. Flora Goldschmidtová se vdávala necelého půl roku od první návštěvy chotě, po pěti měsících od zasnub. Zásnubami však povinnosti a společenský dohled nad dobrými mravy mladých lidí nekončily. Snoubenka si zaprvé musela pilně došít a doplnit výbavu, do níž nepatřilo jen šatstvo a různý bytový textil (povlečení, přehozy, závěsy, utěrky, potahy apod.), ale také nábytek, vybavení kuchyně včetně nádobí a přístrojů.¹⁹⁷ Zadruhé, i když byl pár zasnouben, bylo naprosto vyloučeno, aby spolu zůstal o samotě. Flora Goldschmidtová popisuje, jak jim musela její osmiletá sestra Hanna pokaždé dělat společnost.¹⁹⁸

Průměrný věkový rozdíl manželů se pohyboval od sedmi do deseti let, kdy nejmenší byl jednoroční a nejvyšší dvacetiletý mezi manželi Wallichovými, patřil však k výjimkám. Většina mužů ze zpracovaných pamětí vstupovala do manželství kolem 28 až 30 let, ženy od 21 do 24 let, nejstarší nevěstě bylo 26. Statistický průměr se pohyboval okolo 30 u mužů a 25 let u žen.¹⁹⁹ Po zasnubách se konala svatba. Většinou v synagoze, někdy v luxusním hotelu. Zdá se, že do synagogy si odváděl nevěstu ženich, nedodržoval se tedy zvyk tradiční židovské svatby, kdy ji měla přivést matka s budoucí tchýní; křesťanská společnost uznávala tento způsob i ten dnes běžnější, kdy nevěstu přivádí otec.²⁰⁰ Role judaismu při hledání partnera nebyla velká, samozřejmě že ortodoxní rodina preferovala praktikujícího (ortodoxního) ženicha, ale nebylo to pravidlem. Někdy se střetly odlišné názory budoucích partnerů, kdy jeden z nich byl praktikující, druhý ne, otázka víry, dodržování předpisů, rituální stravy, výchova dětí byly často jablkem sváru. Ale většinou skutečně stačilo, že je partner židovského původu – míra nábožnosti nehrála velkou roli. Vlastní uzavření sňatku probíhalo ve znamení spíše měšťanská tradice, tj. brali se v synagoze, u reformních hrály varhany, zpíval sbor, nevěsta měla bílé šaty apod. Pamětníci se o vlastním obřadu příliš nerozepisují, v drtivé většině zmíní jen prostý fakt, že se vzali, o podrobnostech mlčí.

Po obřadu následovala hostina v oblíbené restauraci.²⁰¹ Ukazovaly se svatební dary, které se, jak už to tak se svatebními dary bývá, často opakovaly – několikero na chlup totožných

¹⁹⁶ LBIA, Moritz Jacobsohn, S. 7.

¹⁹⁷ Srv. Peters, Dietlinde: *Mütterlichkeit im Kaiserreich*, S. 26 an.

¹⁹⁸ LBIA, Flora Goldschmidt, S. 19.

¹⁹⁹ Srv. Wallich, Hermann: *Aus meinem Leben*. LBIA, Moritz Jacobsohn, S. 7. Richarz, Monika: *Die Entwicklung der jüdischen Bevölkerung*, in Lowenstein, Steven M.; Mendes-Flohr, Paul; Pulzer, Peter; Richarz, Monika: *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*. Bd. III., S. 13-38, zde S. 16. Údaje pro celou německou společnost se pohybovaly kolm 28 let pro muže a necelými 26 lety u žen. Pro české země se průměrný věk vstupu do manželství pohyboval u mužů kolem 30, u žen kolem 26 let, koncem století klesal na 28 u mužů, resp. 25 u žen. Srv. Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1866–1918. Bd. I: Arbeitswelt und Bürgergeist*. München 1998, S. 21 an. Lenderová, Milena; Jiránek, Tomáš; Macková, Marie: *Z dějin české každodennosti*, s. 156.

²⁰⁰ Veselská, Dana: *Mazal Tov*, s. 109.

²⁰¹ LBIA, Flora Goldschmidt, S. 19-20.

stříbrných talířů nebylo výjimkou. Co je zvláštní, že například Flora Goldschmidtová si prožila svatební noc s minimálně jednodenním zpožděním. Po obřadu a hostině ji totiž manžel odvedl zpátky k rodičům, kde si ji ráno zase vyzvedl, aby se vydali na svatební cestu. Goldschmidtová tvrdí, že takový postup byl tehdy v 70. letech 19. století považován za běžný.²⁰² Na svatební cestu do ciziny se vydali i manželé Fürstenbergovi, kteří zamířili do Konstantinopole.²⁰³ Rodiče Theodora Lessinga se zase vypravili do Itálie.²⁰⁴

„Zavři oči a mysl na Anglii,“ radily prý viktoriánské matky svým čerstvě provdaným dcerám těsně před svatební nocí. Nač měly myslet židovské nevěsty v Německu? Na vlast? Zbořený Chrám v Jeruzalémě? Nebo snad na pramatky Sáru, Rebeku a Ráchel, které se připomínají o svatebním obřadu?²⁰⁵ Sexuální výchova neexistovala – poučení také ne. Ženichům se neradilo. Předpokládalo se, že už vědí, co a jak.²⁰⁶ Na obeznámení se s praxí měli dostatek času a příležitostí před svatbou. Pokud novomanželovy zkušenosti byly přece jen více teoretického než praktického charakteru, mohl být před „akcí“ decentně poučen lékařem, případně rovnou poslán na zaučení k profesionálce. Doba rozlišovala dva typy žen – z dobrých měšťanských rodin, vhodné k uctívání – a ty ostatní, „použitelné“ k sexuálnímu životu. Ženy v otázkách sexuality prakticky nevědomé – dělnice, selky, děvečky, padlé ženy měly více znalostí než měšťanská dívka z tzv. slušné rodiny, kde se v tomto ohledu pěstovalo úmyslné tabu. Měšťanská dcera uměla ušít sukni, složit ubrusky na několikero způsobů, ale záležitosti intimního charakteru, informace o porodu jí zůstávaly zahaleny tajemstvím.²⁰⁷ Dívky nebyly poučeny ani o menstruaci, takže první měsíčky byly velkým traumatem. Zřejmě stejně velkým jako svatební noc. V pamětech na sexualitu nenarazíme vůbec. V tomto ohledu panuje u žen i u mužů hrobové ticho. Jedinou výjimkou je Hermann Wallich zmiňující se pokorně a odmítavě o své mladické náruživosti, kterou vybíjel u číšnic a jiných pochybných ženštin. Z žen je výjimkou Clara Geißmarová, o svatební noci sice také mlčí, ale popisuje aspoň den následující. Noc na Claru měla očividně zdrcující účinek, poněvadž utekla na nádraží a chtěla

²⁰² LBIA, Flora Goldschmidt, S. 21.

²⁰³ Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 236.

²⁰⁴ Lessing, Theodor: *Einmal und nie wieder*, S. 53.

²⁰⁵ Přesně zní formule následovně: „Necht' tě Bůh učiní takovou, jako byla Sára, Rebeka a Ráchel a Lea.“ Viz Veselská, Dana. *Mazal Tov*, s. 109.

²⁰⁶ Srv. Schmaußer, Beatrix: *Blaustrumpf und Kurtisane. Bilder der Frau im 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1991, S. 29.

²⁰⁷ Schaser, Angelika: *Frauenbewegung in Deutschland 1848-1933*. Srv. Gerhard, Ute: *Verhältnisse und Verhinderungen. Frauenarbeit, Familie und Rechte der Frauen im 19. Jahrhundert. Mit Dokumenten*. Frankfurt a. M. 1978. Frevert, Ute: *Bürgerinnen und Bürger Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert*. Göttingen 1988. Srv. Davidis, Henriette: *Die Hausfrau. Praktische Anleitung zur selbständigen und sparsamen Führung des Haushaltes*. Regensburg 1911. Na více jak 500 stranách se žena dozví vše o vedení domácnosti, vaření, šití, uklízení, výchově dětí, ošetřování nemocných, ale o porodu ani zmínka. Henriette Davidis (1800-1878), dcera evangelického pastora, autorka populárních kuchařek, rádců hospodyněk. „Die Hausfrau“ vyšla jen do roku 1902 v 17 vydáních.

odjet pryč, jen myšlenka na matku ji zadržela. Zůstala a čekala, dokud si ji nevyzvedl manžel, který jí slíbil poskytnout více času.²⁰⁸ Zase by ale bylo chybou myslet si, že manželský sexuální život byl v zásadě jen neuspokojivý – zkroušený, frustrovaný muž a hysterická frigidní žena, jak často zjednodušeně chápeme. Jak ukázal Peter Gay, existovalo mnoho v tomto ohledu spokojených svazků.²⁰⁹

Stav nevědomá a nevinná žena versus zkušený a poučený muž zcela odpovídal tzv. dvojí morálce – přísné pro ženy a shovívavější pro muže.²¹⁰ Už gymnazisté běžně navštěvovali veřejné domy nebo jednotlivé prostitutky, což bylo vnímáno jako menší zlo. Byli poučení, získali sexuální zkušenosti, takže pak mohli zaučit manželku, až přišel čas, a nakonec vybili své choutky, aniž by ohrozili nevinnost počestných dívek. Prostitutky často nahradily služebné, děvečky apod., které mladý pán svedl nebo ony naopak svedly jeho. Osud dívek, převážně z venkova, nikoho příliš nepobuřoval, byly mladé, na rozdíl od profesionálek zdravé, dokud je zaměstnavatel nenakazil, a také zadarmo. Nad vztahy se zavíraly obě oči, pokud dotyčná neotěhotněla. V takovém případě následovala rychlá výpověď. Nevalné pověsti se těšily šenkýřky, číšnice, obsluha vůbec, které platily prakticky za synonymum „kněžek lásky“. Muži také měli přístup k literatuře, nemuseli spoléhat na poznatky z praxe. To se týkalo zejména mediků. Theodor Lessing byl sice panic, ale díky svým službám na ženské klinice, kde pomáhal vyšetřovat prostitutky, poučený jako málokterý gynekolog.²¹¹

Měšťánská morálka navíc vyžadovala určitý typ, vzorec sexuální chování. Náruživost, neschopnost ovládat své pudy se chápala jako důkaz nedostatečné sebekontroly, tedy vady charakteru a znak rušitele pořádku a nepřítele společnosti.²¹² Navíc údajná sexuální náruživost a zvrhlost židovských mužů se stala oblíbeným tématem antisemitských výpadů, karikatur apod. Masturbace a onanie platily za hříšné a zdraví ohrožující. Lékaři důrazně varovali, zejména muže, před sebeukájením. Věřilo se, že muž má jen určité množství spermií, onanie tak byla bezbožným plýtváním, které navíc oslabovalo tělo, bylo příčinou různých chorob a v nejhorším případě vedlo až k demenci.²¹³ Ženská masturbace takový povyk nevzbuzovala. Děti obého pohlaví měla před nežádoucím chováním chránit fyzická námaha, pobyt na čerstvém vzduchu, případně přivazování rukou k hlavě postele – v mírnější formě spaní

²⁰⁸ LBIA, Clara Geißmar, S. 113, 121, 125. Sexualitu nezmiňovaly ani české pisatelky deníků, srv. Lenderová, Milena; Jiránek, Tomáš; Macková, Marie: *Z dějin české každodennosti*, s. 163 an.

²⁰⁹ Srv. Gay, Peter: *Erziehung der Sinne. Sexualität im bürgerlichen Zeitalter*. München 1986. Gay, Peter: *Die zarte Leidenschaft. Liebe im bürgerlichen Zeitalter*. München 1987.

²¹⁰ Srv. Schmaußer, Beatrix: *Blaustrumpf und Kurtisane*, S. 29.

²¹¹ Lessing, Theodor: *Einmal und nie wieder*, S. 331.

²¹² Mosse, George L.: *Nationalism and Sexuality. Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*. New York 1985, zde p. 191.

²¹³ Srv. Schmaußer, Beatrix: *Blaustrumpf und Kurtisane*, S. 39. Bagel-Bohlan, Anja; Salewski, Michael (Hrsg.): *Sexualmoral und Zeitgeist im 19. und 20. Jahrhundert*. Opladen 1990, S. 73 an. Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1866–1918*. Bd. I, S. 98 an.

s rukama na peřině. Pod všeobecný pojem (trestné) sodomie spadaly i homosexuální styk, pedofilie a obcování se zvířaty. Homosexualita se opět týkala více mužů, ženská pozornost příliš nevzbuzovala, každopádně obě byly zavrženímhodné a netřeba snad příliš zdůrazňovat, že se o ní žádná z pamětí nezmiňuje.

Žena neměla právo muži manželské povinnosti odepřít, iniciativa však měla být vždy na straně muže.²¹⁴ Muži mohli hledat naplnění svých sexuálních tužeb mimo manželství, stejně jako před ním, ale takové jednání bylo často spojeno s pocity viny.²¹⁵ Mimomanželský styk se však nepředpokládal s „počestnými ženami“, že realita byla poněkud odlišná ukazuje příklad otce Theodora Lessinga, který měl mít se svými (vdanými) pacientkami údajně několik nemanželských synů.²¹⁶ Obecně byl ale počet židovských nemanželských dětí jasně nižší než u majoritní křesťanské společnosti. Vyplývá zřejmě z větší sociální kontroly a sociálního postavení, kdy většina židů patřila do střední třídy. Ve Frankfurtu nad Mohanem pro léta 1880-1889 připadalo jen 2,2 % porodů na nemanželské děti. Číslo se ale počátkem 20. století zvyšovalo.²¹⁷

Co se případné regulace porodnosti a antikoncepčních prostředků vůbec týče, nejsou pamětníci o nic sdílnější. Podle Volkovové se měl každý ortodoxní pár dva týdny v měsíci zdržet pohlavního styku, ve výsledku měla být zaručena co nejvyšší plodnost, to ovšem znamenalo určité jistou přirozenou znalost ženského cyklu a racionální, plánovaný přístup k rodičovství. Tyto znalosti pak pár mohl podle Volkovové využít pro „své“, nenáboženské a třeba tradici odporující, záměry. Pro nějakou formu plánovaného rodičovství hovoří už jen zhruba od 80. let klesající porodnost německo-židovské menšiny. Přitom její porodnost byla tradičně vysoká. Judaismus podporuje pravidelný manželský styk a brzký sňatečný věk, kombinací obou vzniká početná židovská rodina. Nižší manželská porodnost nebyla výsledkem vyššího věku při vstupu do manželství, ale výsledkem moderních antikoncepčních prostředků, lépe řečeno smíšením starého a nového, jak jsem ukázala výše. Vedle statistik tomu podle Volkovové nasvědčovala velká urbanizace židovské menšiny, stupeň vzdělání samotných žen a vysoká důvěra v moderní lékařství.²¹⁸

Také věkové rozpětí mezi dětmi, respektive fakt, že poslední dítě žena často porodila dlouho před případnou menopauzou, ukazuje na jisté ovládání plánovaného rodičovství. První

²¹⁴ Srv. Schmaußer, Beatrix: *Blaustrumpf und Kurtisane*, S. 29.

²¹⁵ Srv. Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1866–1918*. Bd. I, zejména S. 95–112. Blosser, Ursi; Gerster, Franziska (Hrsg.): *Töchter der guten Gesellschaft. Frauenrolle und Mädchenerziehung im schweizerischen Grossbürgertum um 1900*. Zürich 1985, S. 282–292. Srv. Mosse, George L.: *Nationalism and Sexuality*.

²¹⁶ Lessing, Theodor: *Einmal und nie wieder*, S. 71.

²¹⁷ Richarz, Monika: *Die Entwicklung der jüdischen Bevölkerung*, in Lowenstein, Steven M.; Mendes-Flohr, Paul; Pulzer, Peter; Richarz, Monika: *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*. Bd. III., S. 13–38, zde S. 16.

²¹⁸ Volkov, Shulamit: *Erfolgreiche Assimilation oder Erfolg und Assimilation*, S. 384. Srv. Efron, John M.: *Medicine and the German Jews*. New Haven, London: Yale University Press 2001, p. 119 an.

dítě přišlo většinou do roka od sňatku, ale například Gertrud Bleichröderová porodila tři syny – prvního tři roky po svatbě, posledního v roce 1898, vždy s tříletým odstupem. Těžko předpokládat, že by spolu manželé dalších 19 let, tj. od svých 33 let do 52, respektive od 37 do 56, sexuálně nežili – i když ani to nelze vyloučit, poněvadž Paul onemocněl tuberkulózou a nemocným se sexuální život příliš nedoporučoval. Její sestry Johanna a Henriettě měly každá dva syny narozené dva, respektive rok po svatbě a s čtyřletým, respektive dvouletým odstupem mezi nimi. S výjimkou Henrietty, jejíž muž zemřel už v roce 1893, trvalo manželství kolem 20 let, aniž by měli další děti. Na užití antikoncepce ukazuje i počet dětí u Conitzerů – pouhé dvě, navíc s dvouletým rozdílem, od roku 1883 žádné, sexuální abstinence po dalších 36 let, co manželství trvalo, se mi zdá stěží uvěřitelná, ačkoli vzhledem k zmiňované „dvojí morálce“, uznávám, že ne nemožná.²¹⁹

Tendence omezující počet potomků se vnímá jako jeden z typických a specifických znaků židovské menšiny v Německu. Rodiny měly být méně početné než u křesťanského obyvatelstva. To však platí pro sledované období buď jen částečně anebo vůbec. Sedmdesátá a osmdesátá léta se vyznačují silnou porodností, pokles je evidentní spíše až od let devadesátých, zřetelný je pak zejména pro počátek 20. století a období meziválečné. Z průměrně 4,5 dětí v 2. polovině 70. let klesl na 3,9 koncem 80. let 19. století, aby v roce 1912 dosáhl průměrně 2,1 dítěte na židovskou rodinu.²²⁰ Behr pro Prusko let 1875-1900 uvádí, že na katolické páry připadalo v průměru 5 dětí oproti 4 u evangelíků a 3,8 u židovských párů; Schmelz udává u židovské menšiny vyšší procentuální zastoupení dětí do patnácti let než u majoritní společnosti.²²¹ Až do 70. let 19. století byl tedy počet dětí v židovských rodinách naopak vyšší než u křesťanských obyvatel. Během půl století tak došlo k otočení o 180 stupňů, z tradičně početných rodin se stala moderní rodina o několika dětech, a to o 20 až 40 let dříve než k téže změně došlo u křesťanských rodin. Jistý vliv mělo bezpochyby i tzv. novomalthusiánské hnutí druhé poloviny 19. století a vůbec prosazující se ideál rodiny s menším počtem dětí, které se rodiče snaží co nejlépe zajistit.²²² Klesající počet dětí v rodině se pokládá za jeden z projevů modernizace společnosti.

²¹⁹ Srv. Rudolph Conitzer: *Mein Leben. Selbstbiographie von Rudolph Conitzer, 1851-1930*. ME 96. Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*. Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*.

²²⁰ Rost, H.: *Geburtenrückgang und Konfession*. Köln 1913, S. 26/7. cit dle Volkov, Shulamit: *Erfolgreiche Assimilation oder Erfolg und Assimilation*, S. 384.

²²¹ Srv. Behr, Stefan: *Der Bevölkerungsrückgang der deutschen Juden*, S. 114. Schmelz, Uriel O.: *Die demographische Entwicklung der Juden in Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis 1933*, S. 55.

²²² Označení malthusiánství pochází od anglického demograf a ekonoma Thomase Roberta Malthuse (1766-1834), který ve svém spisu *Essay on the Principle of Population* (1798) vyjádřil přesvědčení, že populace přibývá geometrickou řadou oproti produkci pracovních prostředků a potravy, která stoupá pouze aritmetickou řadou, jako preventivní řešení viděl omezování sňatků. Tzv. novomalthusiánství pak požadovalo i omezování porodnosti, tj. užití antikoncepce. Srv. Jandourek, Jan: *Úvod do sociologie*, s. 195-196. Kubátová, Helena;

Pokud bychom vycházeli jen z pamětí, pak lze vysledovat pokles jen velice mírný, téměř nepatrný a to až v období pozdějším. Otec nakladatelského magnáta Rudlofa Mosseho, Marcus, měl dětí čtrnáct, zatímco samotný Rudolph Mosse jen jedno, a to ještě adoptované. Rudolph Conitzer měl děti dvě – syna Alfreda (1881-1951) a dceru Katharinu (nar. 1883). Také Anna Brucková (1853), rozená Flatoová, měla se svým mužem soudcem jen dvě dcery. Sestra Siegfrieda Mühsama, Tina porodila pouze jedno dítě, ale vyvdala další čtyři.²²³

Naopak typičtější jsou na děti početnější rodiny. Martin Drucker pocházel ze sedmi dětí, nedá se tedy říct, že by smíšené sňatky byly méně početné, jak tvrdil například Stefan Behr.²²⁴ Siegfried S. Mühsam (1838-1915), otec Charlotty Landauové-Mühsamové, pocházel sám z pěti dětí, jeho žena ze tří a spolu měli dětí pět. Otec Gertrudy, Julius Bleichröder (1828-1907), pocházel z osmi dětí, její matka Adelheid Salomonová z pěti, spolu měli celkem kromě Gertrud (1865-1917) dalších šest dětí, celkem tedy sedm. Teprve generace Gertrud měla dětí méně, od dvou do čtyř. Tři děti měl i Emil Rathenau (1838-1915) – rok po svatbě Walthera (1867-1922), pak Ericha (1871-1903) a Edith (1883-1952). I když výjimky existovaly, například takový Moritz Jacobsohn, sám ze čtyř dětí, měl dětí šest: tři dcery a tři syny, z nichž nejstarší se narodilo rok po svatbě a poslední v roce 1900.²²⁵ Ze sedmi dětí pocházel i Arthur Ruppín (1876-1943), a měl to otci velmi za zlé. V obtížné ekonomické situaci, v níž se rodina otcovou nerozvážností ocitla, měl hledět uživit své starší potomky a ne plodit další a další, kteří stejně do roka umřeli na podvýživu nebo podlehli nějaké nemoci.²²⁶ Naopak bezdětné zůstalo manželství druhé sestry Siegfrieda Mühsama, Rosel, s postarším vdovcem – rabínem z dolnorakouské Křemže.²²⁷

Pomalou také mizí kontinuita generací, kdy matka rodila prakticky až do přechodu a nejstarší děti tak, už dospělé a s vlastními potomky, „dostávali“ další mladší a mladší sourozence – ve věku svých synovců a neteří a nezřídka i mladších.²²⁸ Tento jev tedy již ustupuje a je vnímán jako cosi nepřírodního, což ale neznamená, že by naprosto vymizel.

Znebežánek, František: *Základy sociologie*. Olomouc 2008, s. 49 an. Petrusek, Miroslav: *Sociologické školy, směry, paradigmata*, s. 43.

²²³ Srv. LBIA, Anna Flato. Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*, S. 11. LBIA, Aron Benario, S. 18. LBIA, Rudolph Conitzer. *Mosse Family Collection*, AR 25184, Series 2: Mosse, Marcus, 1828-1976. Subseries B: Correspondence. Box 2, Folder 12.

²²⁴ LBIA, Martin Drucker, S. 6. Srv. Behr, Stefan: *Der Bevölkerungsrückgang der deutschen Juden*, S. 114. Behr pro Prusko období 1875-1880 uvádí průměrně 4,2 dítěte židovského páru oproti pouhým 1,7 dítěte u párů křesťansko-židovských a 3,1 dětí u evangelicko-katolických párů.

²²⁵ Srv. Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*. Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 9, 88, 115, 117, 119-122. LBIA, Moritz Jacobsohn, S. 7-10.

²²⁶ Ruppín, Arthur: *Briefe, Tagebücher, Erinnerungen*. Schlomo Krolik (Hrsg.). Königstein 1985, S. 60 an.

²²⁷ Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*, S. 11. Obtíže s počtem řešili i Hermann a Anna Wallichovi. Po pěti letech manželství Anna konečně přivedla na svět tolik očekávaného dědice, Paula. Syn i později narozená dcera byli oba pokřtěni.

²²⁸ Srv. Binion, Rudolph: *Fiction as Social Fantasy*, p. 691-692.

V roce 1883 zemřela tchýně Moritze Jacobsohna – ve 47 letech při porodu svého sedmnáctého dítěte. Tchýně vlastně byla ze stejné generace jako její vlastní zeť, vždyť byla jen o devět let starší! Možná, že se jednalo o druhou ženu, těžko říci. Jacobsohn se bohužel o podrobnostech bohužel nezmiňuje.²²⁹

2.2 Tichá žena, rázný muž, poslušné děti

V hierarchii židovské i křesťanské rodiny stál v čele muž, žena byla jeho partnerkou často jen teoreticky. Muž byl hlavou rodiny i právně, nakládal se společným majetkem i ženíným věnem. Finanční spekulace, krach, ztráta zaměstnání, nemoc nebo dokonce smrt mohla postavení rodiny, zvláště pak ženy, velmi poznamenat – většinou k horšímu. Děti zachovávaly vůči rodičům uctivý odstup; dospívající nebo dospělí synové se často těšili výsadnímu postavení hned po otci. Muž rodinu živil, ačkoli mnohé ženy, jak ukazují paměti, byly obchodnický schopnější a rozvratným rodinným živlem, který svou naivitou a fanfaronstvím zatěžoval rozpočet, byl tak spíše muž.²³⁰ Byl to on, kdo reprezentoval rodinu navenek; o vnitřní záležitosti rodiny se většinou nezajímal, i když výjimky samozřejmě existovaly. Povinnosti s vedením domácnosti nedoceňoval, obvykle vůbec netušil, o jak náročnou činnost se vůbec jedná. Carl Fürstenberg s překvapením zjistil, jakou práci dá vedení domácnosti na odpovídající společenské úrovni, až když náhodou našel objemné zápisníky své ženy, plné vizitek a záznamů, kdo kdy přišel, komu je třeba oplatit návštěvu a koho pozvat apod. – teprve tehdy začal o této nevděčné činnosti hovořit s uznáním a úctou.²³¹ Většina mužů však zaujala pozici nezúčastněného kritika jako například Julius Bleichröder, který si stěžoval na špatné složení společnosti, která k nim byla zvána na večeři, sám ale žádného hosta nikdy nenavrl.²³²

Celá rodina byla těžce pracujícímu živiteli povinována nejen úctou a vděčností, ale také všemožnými ohledy a úsluhami tak, aby v klidu domova stihnul načerpat dostatek sil potřebných k dalšímu působení na veřejnosti. Úklid se musel stihnout před příchodem muže, aby jej nerušil ani jinak neobtěžoval. Čistota a snaha o útulnou domácnost měla své meze, které opět určoval muž, respektive jeho pohodlí – například Henriette Davidisová důrazně

²²⁹ LBIA, Moritz Jacobsohn, S. 7.

²³⁰ Například otec Arthura Ruppina, viz Ruppin, Arthur: *Briefe, Tagebücher, Erinnerungen*. Význačnou částkou do rodinného rozpočtu přispívala i matka Israele Nussbauma, srv. Nussbaum, Israel: *Gut Schabbes!*

²³¹ Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 506.

²³² Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 28-29.

varuje, že ženě nepřísluší a vůbec se nesluší zakazovat muži kouření jen proto, aby závěsy v salonu neutrpěly újmu.²³³

Přestože většinu času byli manželé a otcové nepřítomní, v zásadních věcech jim náleželo hlavní a konečné slovo, fungovali *de facto* jako jakýsi nejvyšší rozhodčí či *deus ex machina*. Debaty se nevedly, odpor se nepřipouštěl. Žena neměla prakticky žádnou šanci mužovo rozhodnutí zvrátit, její názor a hlas neměl valnou váhu a s mužovým se nemohl rovnat. Nerovnocenné partnerství vyplývá i z deníkových záznamů Helene Eyckové, rozené Veitelové (1856-1898), ženy Josepha Eycka od roku 1877, matky šesti dětí. Helene si přála, aby se synové učili hebrejsky, manžel byl ovšem proti, čili z výuky sešlo.²³⁴ Otec rozhodoval o nákupu nového obrazu i cestě do Švýcar.²³⁵ Podobně určoval povolání syna – nebylo výjimkou, že mu jednoduše vybral dráhu, aniž by se ho zeptal na jeho případné plány a touhy.²³⁶ Domněnky Marion Kaplanové o německo-židovské ženě jako neomezené vládkyni domácího krbu a „vnitřních záležitostí“ rodiny jsou tak podle mého názoru nepodložené. Že žena měla pramalou možnost v otázkách výchovy rozhodovat, naznačuje i výzkum Ursi Blosserové a Franzisky Gersterové o postavení žen švýcarské velkoburžoazie kolem roku 1900. Matka se podle nich „měla umět do dítěte vcítit, nalézt přístup do jeho srdce, vést ho během všedních dnů a v případě konfliktu jej učinit přístupným jím obávané otcovské autoritě.“²³⁷

Vztah dětí k otci měl spíše znaky obdivu, než že by se jednalo o skutečně blízký vztah. Blíže k němu měly spíše dcery než synové, kteří intimnější vztah navazovali většinou s matkami. I pro dcery byl však vzdálenou osobou, která výchovu přenechala plně své ženě a zasahovala jen v krizových a závažných situacích. Každodenní koloběh ležel na bedrech matky. Typickým je postoj Martina Druckera, který otce viděl jako vysoce morálního muže, odborníka na obchodní právo, milovníka hudby a literatury.²³⁸ O kvalitách otce jako rodiče to však nic nevypovídá. Jediný „citově zabarvený“ zvyk popisoval z pamětníků jen Georg Tietz (1888-1953), který každé ráno v sedm hodin dostal od tatínka Hermanna pusu „na dobré ráno“ a na oplátku mu přál „dobré obchody“.²³⁹

Naopak Carl Fürstenberg vřelý vztah k otci neměl, sice jej líčí jako „nejdobromyslnějšího a nejvládnějšího otce na světě“, ale zároveň byl podle něj velmi prchlivý a vůbec jim pova-

²³³ Davidis, Henriette: *Die Hausfrau*, S. 22-23.

²³⁴ „Josef však nesouhlasí, a u toho prozatím zůstane.“/ „Joseph ist jedoch nicht einverstanden, und so wird es einstweilen bleiben.“ In LBIA, Helene Eyck: *Tagebuch, 1876-1898*. ME 1213, zde 9. 10. 1882.

²³⁵ Julius Bleichröder, viz Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 50-51, 80.

²³⁶ Otec Carla Fürstenberga, in Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 7. Srv. LBIA, Martin Drucker.

²³⁷ Blosser, Ursi; Gerster, Franziska (Hrsg.): *Töchter der guten Gesellschaft*, S. 55.

²³⁸ LBIA, Martin Drucker, S. 9-12.

²³⁹ Tietz, Georg: *Hermann Tietz*, S. 37. Srv. Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 28-29. LBIA, Martin Drucker, S. 9-12.

hové rozdíly znemožňovaly najít k sobě cestu.²⁴⁰ Zcela záporný byl pak vztah mezi synem a otcem Lessingovými. Otec se choval despoticky, syna i ženu bil jezdeckým bičíkem, vůči dceři se však ovládal. Měl spoustu drobných zvyků, které Theodoru Lessingovi očividně velmi vadily, například každý den po obědě si lehnul na sofa a děti mu musely měnit ponožky, přičemž pronášel následující slova: „*Všimni si, můj synu (nebo 'má dcero', podle toho), nohy tvého otce jsou tak čisté, jako u jiných lidí není zdaleka ani obličej.*“²⁴¹ Pak si dal krátkého šlofíka, přesně po dvaceti minutách musela služebná přinést šálek černé kávy, tu jedním douškem vypil a začal ordinovat, v čekárně se už mezitím vytvořila dlouhá fronta pacientů.

Měšťanské hodnoty a náhled, co je povinností ženy a jak se má správná choť chovat, se příliš neodlišovaly, ať už šlo o manželku židovskou, křesťanskou, českou nebo německou. „*Nechť jest a zůstane její nejkrásnější úlohou důstojně vésti domácnost, učiniti ji pokud možno mužovým nejmilejším sídlem, jen jemu se chytí zalíbiti, dbáti všech jeho přání (...), nikdy nezapomenouti, že živitelem rodiny jest muž.*“²⁴² Německé rádkyně a rabíni by si mohli notovat se svými českými protějšky. Takto viděla úděl ženy v roce 1886 Věnceslava Lužická: „*(...) žínka jeho jest vlídná, klidná, netrápí ho domácí trampotou, nevede stesky a žaloby na služby. (...) Sedí u něho s usměvavou tváří, neruší jeho klidu a odpočinku, vyslechne všechno, co jí chtěl říci, i co jej blažilo, i co jej trápilo.*“²⁴³

Vdaná žena se nechávala obvykle oslovovat titulem svého muže „*paní doktorová*“, „*paní komerční radová*“, postavení manžela určovalo postavení celé rodiny.²⁴⁴ Povinnosti židovských žen na venkově a ve městě se od sebe příliš nelišily.²⁴⁵ Rozhodující byla finanční situace rodiny a fakt, zda dodržovala košer stravu.²⁴⁶ Hlavně každotýdenní příprava na šabat

²⁴⁰ Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 4. Srv. Tamtéž, S. 15.

²⁴¹ Lessing, Theodor: *Einmal und nie wieder*, S. 67.

²⁴² Henriette Davidis: *Ein Wort an junge Frauen*, in: *Die Hausfrau*, S. 12.

²⁴³ Lužická, Věnceslava: *Činnost ženy v domácnosti*. Praha 1886, s. 13, cit. dle Lenderová, Milena; Jiránek, Tomáš; Macková, Marie: *Z dějin české každodennosti*, s. 156. Srv. projev rabína Lazara Adlera z roku 1837: „*(...) Když ale manželka je kvůli každé nehodě sama smutná; (...) když zlovolnými řečmi, urážlivými výčitkami ještě více rmoutí jeho (mužovo, HP) srdce, pak si své jméno nezaslouží, pak je zlou ženštinou (...).*“ In Adler, Lazarus: *Das Weib hat einen eben so wichtigen und heiligen Beruf im Leben, als der Mann*, in: *Die Synagoge. Eine jüdisch-religiöse Zeitschrift zur Belehrung und Erbauung für Israeliten*, Bd. 1 (1837), S. 283-304, zde S. 288 (online). Bayerische Staatsbibliothek digital. (cit. 8. 3. 2011). Přístupné z WWW: <<http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10570864-9>> Srv. Salomon, Gotthold: *Familienleben* (1821), in: *Bibliothek jüdischer Kanzelredner. Eine chronologische Sammlung der Predigten, Biographien und Charakteristika der vorzüglichen jüdischer Prediger*. Bd. 1. Berlin 1870.

²⁴⁴ Göpel, Marie Lise: *Frauenalltag durch die Jahrhunderte*. München 1986, S. 203.. O dobové posedlosti všemožnými tituly srv. Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 198.

²⁴⁵ O situaci na venkově např. Jeggle, Utz: *Judendörfer in Württemberg*. 2. Auflage. Tübingen 1999, především S. 202 an.

²⁴⁶ O rozpolceném názoru na dodržování kašrutu (tj. rituálně čisté stravy) viz Schlich, Thomas: *The Word of God and the Word of Science: Nutrition Science and the Jewish Dietary Laws in Germany, 1820-1920*. In Kamminga, Harmke; Cunningham, Andrew: *The Science and Culture of Nutrition, 1840-1940*. Amsterdam, Atlanta 1995, p. 97-128.

byla časově náročná – nebylo výjimkou, že přípravy začínaly s dvoudenním předstihem, aby žena stihla vše včas nachystat. Čekal ji úklid, vaření tří jídel (večeře, sobotní snídaně a oběda) najednou, což mj. znamenalo sehnat maso a i z mála vykouzlit „slavnostní hostinu“ o obvykle třech chodech, v zimě připravit otop, aby k tomu zjednaná výpomoc z řad křesťanů mohla jen „podpálit“ apod.; na čtvrtek také připadala očista drobotiny i dospělých, šabat se vítal v čistém prádle a „parádním“ oblečení.²⁴⁷ Svátky během roku většinou také vyžadovaly speciální přípravu, nejnamáhavější z nich byl v tomto ohledu asi Pesach. Na venkově si žena často nemohla dovolit ani děvče k ruce a musela obstarat vše sama jen s pomocí dětí.²⁴⁸ Matka Isidora Hirschfelda, která vedla zájezdní hostinec, zatímco otec „hausíroval s potahem“, vstávala každý den v pět hodin ráno, aby obstarala děti, domácnost, dobytek, hosty a obchod – v tomto pořadí.²⁴⁹

Ani měšťka neměla o nic snadnější život, přestože byla ušetřena těžké fyzické námahy. K povinnostem dam těchto kruhů patřila reprezentace muže, mj. pořádáním večeří. Těmito společenskými sešlostmi, kde se hosté oslovovali svými tituly (a titulů měl v dobré společnosti každý hodně), prokazovala hostitelka své ženské schopnosti: fantazii, kuchařské umění, organizační talent a poslušnost personálu. Byla to taková obdoba zkoušky dospělosti: o úspěchu, a tím i pověsti nejen hostitelky, ale celé rodiny, rozhodovala chutná krmě, blyštící sklenice a vycíděné stříbro. Případný neúspěch mohl mít katastrofální důsledky a ohrozit mužovo postavení a kariéru.²⁵⁰ Největším prohřeškem ženy vyšších vrstev bylo obvinění, že nedbá dostatečně o eleganci a reprezentativnost domácnosti. Právě takové výtky se sesypaly jednoho únorového večera koncem 80. let na hlavu Adelheid Bleichröderové z úst vlastního manžela.²⁵¹ Vdaná žena se mohla také věnovat charitativní činnosti jako například manželka Hermanna Wallicha. Ve vyšších kruzích to ostatně patřilo k bontonu. Svým způsobem se jednalo jen o jinou formu tradiční role ženy-pečovatelky. Ze všeho toho stresu z neustálého kolotoče společenských povinností a pocitu nedocenění ze strany vlastní rodiny (především mužů) volilo mnoho žen raději útěk do nemoci.

Měšťanská rodina měla obyčejně aspoň jednu služebnou, často také slečnu k dětem, případně kuchařku, a jednou týdně mohla chodit paní na výpomoc s prádlem. Vztahy se slu-

²⁴⁷ LBIA, Johanna Harris-Brandes: *Fröhliche Kindheit im Dorf. Erlebnisse aus den Jahren 1880-1890*. MB 154. LBIA, Mosse Family Collection. O šabat platí zákaz práce, což zahrnuje mj. vaření, manipulaci ohněm (dnes i elektřinou), koupání, cestování (ale pěší procházky jsou povoleny) apod. Odtud zná židovská kuchyně tolik jídel připravovaných nastudeno nebo pomalým vařením na malém ohni.

²⁴⁸ Nussbaum, Israel: *„Gut Schabbes!“*, S. 15-17.

²⁴⁹ LBIA, Isidor Hirschfeld.

²⁵⁰ Srv. Kaplan, Marion A.: *Jüdisches Bürgertum*, S. 182-183. Göpel, Marie Lise: *Frauenalltag durch die Jahrhunderte*, S. 203. O dobové posedlosti všemožnými tituly srv. Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 198.

²⁵¹ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 25.

žebnictvem, dohled nad ním, jeho výcvik byly také především doménou ženy, ačkoli na nečestné služebné si stěžoval i Aron Benario. Carl Fürstenberg také zmiňuje, že jeho druhá žena, Varšavanka Aniel Natansonová, měla velmi odtažitý vztah ke služebnictvu. Prý se ve slovanských kruzích, kde vyrůstala, pěstoval mnohem větší odstup mezi pány a kmány, než na jaký byli zvyklí v císařském Německu.²⁵²

Od ženy se očekával kladný vztah k dětem, role matky se silně idealizovala. Že spousta žen do této škatulky nezapadala a tlak společnosti je dusil, dokazují i zápisy Gertrud Bleichröderové – nad synem své přítelkyně Anny se rozhodně nerozplývala, naopak ho považovala za ošklivého a Annu obviňovala ze zápecnictví. Najednou ji nezajímalo nic než manžel a dítě: „Vypadá, že skutečně nemá žádný další zájem kromě muže a dítěte. (...) naprostá apatie vůči všemu ostatnímu obecně lidskému.“²⁵³ Na rozdíl ode dneška nebylo tehdy zvykem vlastní děti kojít. Aron Benario velmi chválil svou ženu, že ona děti kojila sama; matka Rahel Strausové, Ida Goiteinová, byla také vnímána jako pozoruhodná zvláštnost. Naopak Arthur Ruppín zmiňuje, že měl polskou kojnou.²⁵⁴

Role ženy-matky byla až posvátná, vztah k dětem nebyl však z dnešního pohledu zrovna vřelý: matka na děti dohlížela, ale zejména v rodinách střední a vyšší třídy zastávala spíše roli „organizátorky a kontrolorky“, jejíž pokyny pak vykonávala kojná, paní k dětem a vychovatelky. To samozřejmě neznamená, že by ženy své děti nemilovaly nebo milovaly méně než dnes, jen zkrátka nedávaly své city tak najevo a pojem „dobrá matka“ se chápal jinak. Mazlení se nekonalo, převládaly spíše přísnost, důraz na pracovitost a zapojení dětí v domácnosti, drobotina rozhodně nesměla ani minutu zahálet! „*Leben heißt arbeiten*“ („Žít znamená pracovat.“), připomínala jedna z matek svému, v tomto ohledu poněkud pasivnějšímu, synovi.²⁵⁵ Děti obchodníků musely po škole pomáhat v rodinném obchodě, na venkově obstarávaly malé políčko a domácí zvířectvo, starší opatrovaly mladší sourozence.²⁵⁶

Vztah dětí k matce je v případě pamětí líčen velmi idealizovaně. Jen deník Bleichröderové ukazuje trochu jiný obraz – Gertrud neměla s matkou dobrý vztah, jako vlastně žádné z jejích dětí. Byla k ní velmi kritická, snad ještě více než ke svému budoucímu choti Paulu Aronsovi.²⁵⁷ Naopak především mužští pisatelé pamětí ji vykreslovali jako prototyp intelektuálně

²⁵² LBIA, Aron Benario. Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 230.

²⁵³ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 26. Srv. tamtéž, S. 42.

²⁵⁴ LBIA, Aron Benario. Straus, Rahel: *Wir lebten in Deutschland*, S. 25. Ruppín, Arthur: *Briefe, Tagebücher, Erinnerungen*, S. 33.

²⁵⁵ Weiss, Peter: *Abschied von den Eltern*. Frankfurt a. Main, 1961; S. 5. Cit. dle Rieker, Yvonne: *Kindheiten: Identitätsmuster im deutsch-jüdischen Bürgertum und ostjüdischen Einwanderern, 1871-1933*. Hildesheim, 1997; S. 38.

²⁵⁶ Silbermann, Eduard: *Erinnerungen 1871-1917*. Srv. Tietz, Georg: *Hermann Tietz*, S. 19 an. LBIA, Johanna Harris-Brandes.

²⁵⁷ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 29, 48.

čilé, vzdělané, pilné a velmi pracovité superženy. Tak ji líčil i Franz Oppenheimer – matka, mimochodem bývalá učitelka, prý byla vzdělaná, perfektně ovládala angličtinu a francouzštinu, byla velmi pracovitá, šetrná a schopná – starala se o čtyři děti, několik podnájemníků a domácnost jen s jednou služebnou, sama také, samozřejmě výborně, vařila.²⁵⁸

Způsob výchovy odpovídal dobovému měšťanskému ideálu, domnívám se, že o specificky německo-židovské výchově jako takové nelze mluvit, a to ani u ortodoxních nebo obecně praktikujících rodin, kde byla jasně patrná snaha o koloběh obdobných křesťanských tradic (sobotní návštěvy synagogy, bar micva jako konfirmace, slavení Vánoc). Problém nebo větší nuance se snad mohly vyskytnout pouze u rodin nábožensky vlažnějších. Cíl a forma výchovy dětí byl měšťanský. Děti vychovávány k pravdomluvnosti, snášenlivosti, pracovitosti, zbožnosti, poslušnosti, sebeovládání a dobrým způsobům – zejména při stolování, které platily i pro ty nejmenší a dokud je neovládaly, jedly odděleně od rodiny spolu se sloužícími nebo u zvláštního malého stolku. Co se dalo na stůl, muselo se také sníst – neposlucha zkrátka seděl u stolu tak dlouho, dokud svou porci nesnědl. Některá jídla se dětským strážníkům vryla nesmazatelně do paměti: „*Ještě dnes mi běhá mráz po zádech, když slyším (...) jáhlová kaše,*“ stěžoval si bankéř Carl Fürstenberg.²⁵⁹ Vybíravost se ostatně netrpěla ani v nejbohatších rodinách, jak ukazují vzpomínky Marie von Bunsenové.²⁶⁰ Vyžadována byla také slušná mluva, chování vůbec, Gertrud Bleichröderová si stěžuje, že na ni byl mladší bratr Fritz sprostý a za prohřešek „*Kčertu, drž hubu!*“²⁶¹ pro něj prosadila u matky trest domácího vězení.

Přes občasný výskyt případů nedůsledné výchovy, zejména u synů, a to i když šlo o tak důležité záležitosti jako školní prospěch, vládl v rodinách pevný režim. Chválou se šetřilo, poněvadž by mohla vzbudit pýchu; šetřit se mělo ale také výpraskem.²⁶² Tělesné tresty se v pamětech zmiňují málokdy. Carl Fürstenberg vypráví výslovně o jediném případě, kdy už jako dospívající jinoch schytal od otce pár pohlavků, dokonce na veřejnosti v kavárně – to

²⁵⁸ Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 41-43.

²⁵⁹ Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 6. LBIA, Lucia Franz: *Schoene Aussicht 16. Familie Wertheimer, 1856-1865*. ME 148, S. 5. Srv. Franz-Schneider, Lucia: *Erinnerungen an das Schopenhauerhaus Schöne Aussicht Nr. 16 in Frankfurt am Main*. 2. Auflage. Frankfurt a. M. 1987.

²⁶⁰ Marie von Bunsen (1860-1941), spisovatelka, dcera pruského politika Georga von Bunsena (1824-1896) a Angličanky z bohaté bankéřské rodiny Emmy Birbeck. Prostředí silně ovlivněné matčinou kvakerskou vírou a otcovým liberalismem nabízí zajímavá srovnání anglického a pruského/německého prostředí 19. století (rodina s 11 dětmi v Anglii údajně nevzbuzovala pozornost, zatímco v Německu byla považována za příliš velkou, zvláště pak styky se špičkami německé společnosti – Maria si chodila hrát s princeznou Charlottou, bratři s malým princem Vilémem, budoucím císařem Vilémem II., byla představena císaři, k jejím přítelkyním patřila např. i kněžna Elisabeth zu Wied, pozdější královna Alžběta Rumunská. Srv. Bunsen, Marie von: *Die Welt in der ich lebte*, S. 28-30.

²⁶¹ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 48.

²⁶² Například Paul a Fritz Bleichröderovi, resp. absence výchovného působení jejich matky. Viz Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 48. Davidis, Henriette: *Die Hausfrau*, S. 422-427.

když mu oznámil, že opouští jím vybrané učednické místo a odchází za „lepší“ – podle otce to byla drzost a svéhlavost a svůj názor dal náležitě najevo. I u Bleichröderů panovala přísná disciplína – Julius Bleichröder po svých dcerách vyžadoval naprostou přesnost – ke snídani se musely dostavit úderem osmé hodiny, bez výjimky každý den, od povinnosti je neomlouval ani případný ples konaný předchozího večera. Mimochodem, z bálu a tanečních zábav, jichž měly povinnost se v rámci svého postavení a pozice *höhere Tochter* účastnit, se vracely přesně o desáté.²⁶³ Denní režim dětí školou povinných nebyl o nic svobodnější – budíček v sedm, v létě v šest, dopolední vyučování, oběd doma, cvičení etud, zase škola s případným doučováním. Volné byly jen středy a neděle odpoledne. Rodičům děti vykaly a výchova k poslušnosti a disciplíně nesla očividně své ovoce, odpor vůči nim se prakticky nevyskytoval, pubertální bouře a mladické revolty jakoby neexistovaly, a to ani v otázkách týkající se budoucnosti mladých lidí – otec Martina Druckera se vzdal snu o kariéře hudebníka a poslušně šel na práva, Gertrud Bleichröderovou ani nenapadlo následovat svou touhu po vzdělání a prosadit si studia ve Švýcarsku. A přesto (či právě proto) je většina pisatelů vnímá idealizovaně. Všeobecně tvrdí, jak měli výjimečně milující rodiče a šťastné dětství.²⁶⁴

„Řádná výchova“ 19. století také zahrnovala zřetelnou snahu děti otužovat a posilovat jejich fyzickou zdatnost, což někdy nabíralo až spartánských rozměrů – svého času se prý mládež z dobrých rodin poznala podle důkladně promrzlých, fialových kolenou a cvakajících zubů – i v mrazivých zimních dnech totiž chodila jen v krátkých kalhotách a lehkém kabátku. I tak mohla vypadat starostlivá mateřská péče. Z pramenů ale známe i opačný extrém, kdy přehnaný zájem o zdraví svých dětí nabral až obsesivních forem; po té, co pochovala dva syny, se Adelheid Bleichröderová panicky bála i sebemenšího nachlazení. Děti její péče obtěžovala natolik, že jí raději své případné zdravotní obtíže zatajovaly.²⁶⁵ Potvrzovala tak až typizovaný obraz „jidiše mame“ – starostlivé, až přehnaně pečující matky-kvočny. Strach matek o děti byl velký, dětská úmrtnost se sice pohybovala nízko, ale ne tak, aby téměř v každé rodině neztratily aspoň jedno dítě. Paul a Richard Bleichröderové zemřeli oba ještě mladí, o prvorozeného syna přišli také rodiče Martina Druckera – zemřel na záškrť.²⁶⁶ Většinou odchod dítěte nesla těžce matka, naopak sourozenci smrt bratrů či sester, zdá se, příliš neprožívali, jen se pak kvůli matce třeba báli vyslovit jméno zemřelého, a to i když byl jeho nositelem někdo úplně cizí.

²⁶³ Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 11. Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 105.

²⁶⁴ Srv. Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 148 an. LBIA, Jacob Epstein.

²⁶⁵ Naopak dcera Henriette vychovávala své děti spíše podle zmiňovaného spartánského modelu. Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 101. Srv. Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 46-47. Bunsen, Marie von: *Die Welt in der ich lebte*, S. 12, 20.

²⁶⁶ Srv. LBIA, Martin Drucker, S. 6. Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*, S. 17.

Klesající dětská úmrtnost bývá často považována za znak modernizace, jenže kojenecká úmrtnost u židovské menšiny byla nižší už počátkem 19. století, navíc v posledním desetiletí 19. a prvním desetiletí 20. století byla úmrtnost židovských kojenců téměř vždy nižší, často velmi výrazně, než u majoritní společnosti také mimo Německo, a to i v oblastech, kde židovská populace byla velmi chudá (Londýn, Krakov). Podle Shulamit Volkovové se nejednalo o důsledek společenského vzestupu, ale tradiční znak, tj. péče o kojence a děti obecně, k němuž se pouze přidaly znaky nové, moderní. Už tak nižší úmrtnost se tedy ještě snížila. John Efron vidí příčiny v lepší péči a větší pozornosti věnované dítěti, větší důvěře v lékařství a svou roli podle něj sehrála i odlišnost, s jakou různé etnické skupiny reagují na nemoc, respektive nemoc svých dětí, tj. svým způsobem potvrzuje mýtus až přehnaně pečující „jidiše mama“.²⁶⁷

Ve výchově hrálo také významnou roli pohlaví dítěte a pořadí, v němž přišlo na svět. Podle Kaplanové narození syna a oslava spojená s obřízkou a vybíráním hebrejského, později tedy spíše „německého“ jména, byly spojeny s větším rozruchem a pompou než narození dcery. Další slávou bylo uvedení mužského potomka v jeho třinácti letech mezi dospělé, tzv. bar micva; u dívek k žádnému rituálu nedocházelo. To je samozřejmě pravda, zarážející je ovšem naprostá absence, byť lakonických, zmínek o obřízce, respektive bar micva, ať už vlastní nebo syna či vnuka, prameny uvádějí jednou obřízku vlastní a jednou bar micva pisatelova otce.²⁶⁸ Zase se setkáváme s problémem, jak takovou „ignoranci“ vysvětlit – byly tyto přechodové rituály takovou samozřejmostí, že pisatelé necítili potřebu o nich psát, nebo opak byl pravdou?²⁶⁹ Nechtěli zdůrazňovat nic, co by čtenář mohl chápat jako odlišnost od „německých“, rozuměj majoritních, zvyklostí? Jenže většina pamětí byla určena úzkému kruhu rodiny, což případnou autocenzuru dosti zpochybňuje. Navíc o zachování obřízky, respektive o způsob jejího provádění, se strhl v rámci německo-židovské menšiny celkem lýtý boj – jedni ji odmítali docela, druzí ji naopak velebili a pokládali za hygienický a ve své podstatě „moderní“ zvyk, jedni trvali na tradičním provedení, druzí požadovali, aby spadala do kompetence lékařů.²⁷⁰ Jistě, u přísně ortodoxních nebo naopak u konvertitů byla pravděpodobně odpověď na otázku, zda „obřezat či neobřezat“, jasná, v prvním případě bezpochyby

²⁶⁷ Srv. Volkov, Shulamit: *Erfolgreiche Assimilation oder Erfolg und Assimilation*, S. 378, 382. Efron, John M.: *Medicine and the German Jews*, p. 123 an.

²⁶⁸ Lessing, Theodor: *Einmal und nie wieder*, S. 41. Samuel Spiro: *Jugenderinnerungen aus hessischen Judengemeinden*. In Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland*, S. 137-154, zde S. 149.

²⁶⁹ Podle teorie anglického historika Samuela Butlera (1835-1902) z roku 1877, na niž mimochodem navázal i Maurice Halbwachs, si pamatujeme buď to, co děláme nejčastěji nebo naopak to, co z našich zvyklostí nejvíce vybočuje. Dojmy, které nám v hlavě utkvěly působením rutiny, a ty, vzniklé na základě jednoho hlubokého prožitku, si však pamatujeme velmi odlišně. Viz Butler, Samuel: *Life and Habit*. B.m. 1910, p. 70 (online). Project Gutenberg (cit. 9. 3. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.gutenberg.org/ebooks/6138>> První vydání z roku 1877, francouzský překlad v roce 1922.

²⁷⁰ Efron, John M.: *Medicine and the German Jews*, p. 10, 227.

pozitivní, v druhém naopak; ovšem drtivá většina pisatelů nepatřila tam ani tam a jsme tak zase na začátku. Jacob Epstein nechal svého prvorozeného syna obřezat jen kvůli babičkám, Heinrich Heymann to zase slíbil svému otci – byly to pouhé výjimky nebo typický příklad?²⁷¹ Podle Gebhardtové největší životaschopnost projevovaly podobně jako v křesťanství rituály spojené s životními předěly, tj. křest, konfirmace, svatba a pohřeb, na rozdíl od pravidelných návštěv bohoslužeb, které upadaly – v případě judaismu se pak jednalo o návštěvu synagogy během vysokých svátků, šabat a seder v kruhu rodiny a bar micva. Obřízka, podle Gebhardtové (a většiny zde zkoumaných pramenů), nebyla nutná.²⁷²

Synům také bylo na úkor dcer a často i mladších bratrů dopráno vyšší vzdělání, zatímco od dcer se očekávalo, že se vdají v tom pořadí, v jakém se narodily, tedy že se mladší dcera neprovdá dříve než starší. Pohlaví ovlivňovalo i požadavky, jež na děti rodiče kladli – od synů především studijní úspěchy, měli reprezentovat svými znalostmi, studijní nebo obchodnickou zdatností a dobře se oženit. Nebylo výjimkou, že nejstarší syn musel zanechat školy a najít si co nejrychleji práci. V měšťanských rodinách se pak předpokládalo, že syn(ové) se postarají jak o staré rodiče tak o mladší sourozence, zejména neprovdané sestry (i starší).²⁷³

Od dcer se čekala pečlivost, mírnost, povolnost a trpělivost. Povinnosti dcer byly zmenšeninou povinností matek – měšťanská dcera měla především reprezentovat, to většinou zahrnovalo přijímání návštěv, dbát, aby se společnost nenudila, obšťastnit je hrou na klavír či zpěvem, udržovat nezávaznou konverzaci. Návštěvy se také musely oplácet, rozlišovalo se mezi několika typy, odlišujících se navzájem hodinou, kdy bylo možné takovou návštěvu absolvovat, přesně určenou dobou, kterou se muselo na návštěvě pobýt, po vhodná témata ke konverzaci. Běžný den Gertrud Bleichröderové vypadal například takto: „*Ve čtyři hodiny jídlo (...) o šesté večeře u Sobernheimových. (...) v deset u Mendelových. (...)*“²⁷⁴ Nebo strávila dopoledne nakupováním, v zimě bruslením, večer ještě návštěva divadla či koncertu. Gertrud se ovšem dobovým představám o *höhere Tochter* v některých ohledech vymykala – nebyla dobrá hostitelka, neuměla hrát na klavír, což bylo v tehdejší době považováno prakticky za hřích, navíc raději debatovala s muži a preferovala četbu před povinnými návštěvami. Nutno podotknout, že četba se pro *höhere Tochter* nehodila – dívka měla být neustále zaměstnaná – buď návštěvami nebo ruční prací, rozhodně bylo navýsost nevhodné strávit třeba celé odpoledne s knihou.

²⁷¹ Srv. LBIA, Jacob Epstein. LBIA, Heinrich Heymann: *Mein Lebensweg*. ME 234.

²⁷² Gebhardt, Miriam: *Das Familiengedächtnis*.

²⁷³ Kaplan, Marion: *Konsolidierung eines bürgerlichen Lebens im kaiserlichen Deutschland 1871-1918*, in: Kaplan, Marion (Hrsg.): *Geschichte des jüdischen Alltags in Deutschland. Vom 17. Jahrhundert bis 1945*. München 2003, S. 225-344, zde S. 247. Srv. LBIA, Aron Benario.

²⁷⁴ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 21.

Výjimečné však nebylo ani zapojení děvčat v obchodě, vyžadovala-li to situace. Aron Benario tak popisuje, jak se po smrti otce ujala matka se sestrami vedení obchodu, on a jeho bratři přišli ke slovu, až když dospěli. Rozdíl byl tedy mezigenerační – babička Bleichröderová například pomáhala svému muži v obchodě a bezpochyby i její zásluhou slavil podnik úspěch – skutečnost pro její vlastní snachu a vnučku nemyslitelná.²⁷⁵ Lze se však domnívat, že podobná praxe panovala i v pozdějším období, přestože tlak, aby se žena pohybovala jen v soukromé sféře, stoupal. V obchodnicko-živnostnických rodinách ovšem nutnost vítězila nad společenskými požadavky, které svazovaly spíše rodiny akademických pracovníků, právníků, lékařů nebo vyšší obchodnické vrstvy, kde nebylo třeba výpomoci rodinných příslušníků. Rozhodně se od dívek neočekávala politická činnost, zájem o politiku a „odborné“ znalosti vůbec. Plést se do učených hovorů mužů se považovalo za nevychovanost, přemoudřelost a znak „modropunčochářství“, které by vhodné partie mohlo odpudit, což se pokládalo za vysoce nežádoucí.

Budoucím odlišným rolím byl také podřízen výběr hraček, jež děti dostávaly – v případě děvčátek se jednalo především o panenky, nádobíčka a miniaturní napodobeniny kuchyně, u chlapců vedli jednoznačně vojáčky. Matky s radostí sledovaly, jak jejich dcery při hře napodobují žehlení a praní, smýčení a mytí podlahy. Hrátky a „zábavě“ byl vyhrazen jen nejnútnejší čas, u starších dětí se netolerovaly vůbec, přičemž o tom, kdy se dítě uzná za „starší“, rozhodovala matka. Maminka Charlotty Mühsamové-Landauové si tak nemohla hrát s panenkami, když už chodila do školy, poněvadž už byla velká a podle babičky Mühsamové se to nehodilo. Kluci většinou běhali venku, hráli si na bělochy a indiány, holčičky se držely většinou blíž domova, hrály si s panenkami, případně pomáhaly v domácnosti. Ale existovaly výjimky, například Charlotte Landauová-Mühsamová (1881-1972) byla podle vlastních slov pěkně divoká a raději si hrála s kluky. Bez problémů zapadla do „party“ svého staršího bratra, hráli si na vojáky a podnikali výpravy po okolí. Sama to ovšem vnímala jak cosi vybočujícího z normy, moc dobře věděla, „že se to nemá“ a po jednom nepovedeném školním pololetí, kdy se její „řádění“ negativně podepsalo na vysvědčení, se zalekla a rozhodla se polepšit. Prakticky ze dne na den utnula veškeré „nedívčí“ kontakty, pilně se učila a na své „klukovské období“ vzpomínala s jakousi hořkosladkou trapností.²⁷⁶

„Žádoucí“ charakterovou odlišnost mezi pohlavími podporovala také dětská literatura, i zde se chlapci vyznačovali sebedůvěrou, rozhodností a rytířskostí, dívky byly naopak citlivé

²⁷⁵ LBIA, Aron Benario, S. 2. Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 46.

²⁷⁶ Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*, S. 23. Dětské hry srv. Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 22, 59. Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*, S. 15. Kaplan, Marion: *Konsolidierung eines bürgerlichen Lebens im kaiserlichen Deutschland 1871-1918*, S. 248.

a obětavé. Chlapcům byla určena dobrodružná literatura, verneovky apod. Dívka mohla číst jen ve volném čase, když byly všechny úkoly a povinnosti splněny, rozhodně však ne více než hodinu denně. Vyvarovat se měla moderních, zejména francouzských románů, hlavně autorů jako byl Emile Zola, Alexander Dumas, Honoré de Balzac, Victor Hugo či Gustav Flaubert, které údajně zobrazovaly pouze stinné stránky života.²⁷⁷ Oblíbená byla *Backfischliteratur* (od něm. *Backfisch* – žabec) alias literatura pro dívky. Bestsellerem se stala *Der Trotzkopf* (Svéhlavička) Emmy von Rohden.²⁷⁸ V pamětech židovských dívek se však zmínka o ní neobjevuje.

Co se vztahů mezi sourozenci týče, rozhodující byl především věkový rozdíl, většinou se utvářely skupiny – starší se o mladších vyjadřovali přezíravě jako o „malých“ a příliš se s nimi nebavili. Narození dalšího miminka se příliš neprožívalo, Martin Drucker vzpomíná, jak byli vždycky určitý čas před porodem odesláni ke strýčkovi a vůbec jim nedocházelo, že je ona návštěva ryze účelová. Starší dcery měly také pečovatelské sklony vůči mladším, někdy nahrazovaly příliš zaneprázdněné matky a staraly se o mladší sourozence, například Gertrud Bleichröderová cepovala mladšího bratra Fritze, s nímž se snažila číst, vzdělávat ho a vůbec vychovávat, přestože měli guvernanku, ta ale byla spíše k ruce dívkám – chlapci už chodili na gymnázium. Gertrud s ní však příliš dobře ne vycházela, stejně jako s matkou, na jejíž výchovné, nebo spíše nevýchovné, metody si stěžuje.²⁷⁹ Platí, že nejužší vztahy měli pisatelé se sourozenci, kteří jim byli věkově nejbližší a nezáleželo na tom, zda šlo o bratra či sestru. Bratři ale odcházeli na studia, což mohlo vztah když už ne přerušit, tak narušit zcela jistě. Zase ale jejich noví přátelé a známí, které přivedli představit, mohli do rodiny vnést trochu vzruchu, a někdy se mezi nimi našel i ženich pro některou ze sester. Z kamarádů šlo většinou o děti rodinných známých, příbuzných, výjimkou nebyly ani křesťanské děti ze sousedství, často spolužáci, pokud tedy společensky vyhovovali, ale stýkaly se výlučně děti,

²⁷⁷ Barth, Susanne: ‚Buch und Leben (müssen) immer neben einander Seyn – das Eine erläutern und bestätigend das andere‘. Zur Leseerziehung in Mädchenratgebern des 19. Jahrhunderts, in Grenz, Dagmar; Wilkending, Gisela (Hrsg.): *Geschichte der Mädchenlektüre. Mädchenliteratur und die gesellschaftliche Situation der Frauen*. München 1997, S. 51-72. Srv. Wilkending, Gisela (Hrsg.): *Mädchenliteratur der Kaiserzeit. Zwischen weiblicher Identifizierung und Grenzüberschreitung*. Stuttgart 2003. O škodlivosti přílišného čtení viz Barth, Susanne: *Mädchenlektüren. Lesediskurse im 18. und 19. Jahrhundert*. Frankfurt a. M. 2002, S. 82 an.

²⁷⁸ O Svéhlavičce např. Grenz, Dagmar: ‚Der Trotzkopf‘ – ein Bestseller damals und heute, in Grenz, Dagmar; Wilkending, Gisela (Hrsg.): *Geschichte der Mädchenlektüre. Mädchenliteratur und die gesellschaftliche Situation der Frauen*. München 1997, S. 115-122. Srv. Wilkending, Gisela: *Man sollte den Trotzkopf noch einmal lesen. Anmerkungen zu einer anderen Lesart*, in Grenz, Dagmar; Wilkending, Gisela (Hrsg.): *Geschichte der Mädchenlektüre. Mädchenliteratur und die gesellschaftliche Situation der Frauen*. München 1997, S. 123-138.

²⁷⁹ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*. Srv. Bunsen, Marie von: *Die Welt in der ich lebte*, S. 28-30. LBIA, Martin Drucker, S. 37.

rodiče se nenavštěvovali. Do přátelských styků se vkrádal antisemitismus a v oblastech polského záboru oboustranný nacionalismus.²⁸⁰

Vztahy v rodině byly často problematické a vzpomínky na konflikty uvnitř rodiny pronikly někdy i do jinak idealizovaných pamětí, o obtížných vztazích mezi otcem a synem, respektive matkou a dcerami, už byla řeč, někde ale, jako v rozvětvené rodině Tietzů, byli všichni proti jednomu, konkrétně „novátorovi“ Oscaru Tietzovi, jehož se zastal jen jeden jeho strýc Hermann a sestřenice Betty. Černou ovčí rodiny byl i Erich Mühsam, spisovatel, anarchista, socialista a jeden z představitelů budoucí Mnichovské republiky rad. Obtížná byla pozice druhých a dalších manželek vdovců, které do rodiny vstupovaly v roli macechy. Nová žena dědečka Cohna, Flora, zrovna k srdci vnučce Charlottě nepřišla, jak tato přiznává ve svých vzpomínkách. Prý se nechovala hezky ke svému nevlastnímu synovi, svým jednáním ho vyštípala z domu.²⁸¹

Služebnictvo měla sice na povel paní domu, ale významnou úlohu sehrálo i v životě dětí, jimž nabízelo prakticky první kontakt s „vnějším“, křesťanským světem. Většinou se je služky a děvečky snažily přivést ke křesťanství, amatérské misionářství a primitivní antisemitské předsudky šly v ruku v ruce. Ale překvapivě to byla katolická služebná, pod jejímž vedením se modlil Ernst Toller (1893-1939) ke Kristovi, kdo mu zprostředkoval určité vědomosti o judaismu a židovských zvyklostech, když se ptal, co je v mezuzě a Anna mu řekla, že tam bydlí „*Bůh židů*“.²⁸² To je velmi překvapivá skutečnost, jež rozbíjí představu o nevědomosti většinové společnosti. Na druhou stranu mohlo jít o výjimku potvrzující pravidlo. Že nevědomost mohla být na obou stranách ukazuje i zkušenost Theodora Lessinga, který napodoboval na záchodě pokřizování se a klečel a modlil se, aby dostal bratříčka nebo sestřičku a aby jeho despotický tatínek zemřel. Tajemným tedy nebyl jen judaismus pro křesťany, ale mohlo jím být i křesťanství pro židy.

Služebnictvo mohlo být židovské, ale v domácnostech spíše převažovalo křesťanské, což bylo trnem v oku antisemitům, zneužívání nevinných děvčat židovským nadřízeným patřilo k stálým protižidovským stereotypům. Služky v židovských domácnostech se rozhodně nestaly posly porozumění a smíru. Případné předsudky přežily i službu u domnělého „protivníka“. Odměnou byla údajně lepší pracovní podmínky, vyšší plat a lepší zacházení, co je na tom pravdy, lze jen těžko říct. Služebnictvo často plnilo roli trpěného cizího živlu,

²⁸⁰ Srv. Blömer, Ursula; Garz, Detlef (Hrsg.): *„Wir Kinder hatten ein herrliches Leben...“*. Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*.

²⁸¹ Srv. Tietz, Georg: *Hermann Tietz*. Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*, S. 15-16.

²⁸² Toller, Ernst: *Eine Jugend in Deutschland*. Leipzig 1990, S. 15-16. Jakob Wassermann (1933) S. 17-18. Lessing, Theodor: *Einmal und nie wieder*, S. 99. Mezuzá je malá schránka se svinutým pergaménem Tóry, která se umísťuje na rám dveří v židovských domácnostech.

jakéhosi nasazeného agenta – někteří se v jeho přítomnosti až paranoidně vyhýbali jakékoli zmínce o židovství. Takto popisoval situaci v rodině svého strýce Siegfrieda Mühsama, Paul Mühsam (1876-1960): „(Strýc Siegfried, HP) se snažil začlenit do křesťanského prostředí. Slavení vánočních svátků se stromečkem a dárky bylo samozřejmé a v přítomnosti personálu se úzkostně vyhýbali všemu židovskému, dokonce i slovu žid. Ve vztahu k náboženství (náboženské otázce) byl liberálního a svobodomyšlného založení. Beze všeho mě nechal chodit na (hodiny) křesťanské náboženství.“²⁸³ Svého židovství se tedy Siegfried Mühsam sice nevzdal, ale také ho nijak nezdůrazňoval, spíše naopak. Ale že mu nebylo tak úplně lhostejné, ukazuje i zájem o rodinnou historii.²⁸⁴

Jakou roli hrál vlastně judaismus v soukromém životě a při výchově, ukazuje i následující vtip: „Mami, slaví křesťané taky Vánoce?“ ptá se malá Ilse Kohnová pod vánočním stromkem.²⁸⁵ Zvyk slavení Vánoc byl skutečně rozšířený a neomezoval se na silně asimilované rodiny. O míře asimilace vlastně vůbec nevypovídal, poněvadž drtivá většina chápala Vánoce jako svátky „měšťanské“, sekulární, rodinné. Náboženský význam se v žádných pamětech, které jejich slavení popisují, nevyskytuje. Pojetí Vánoc 19. století nemělo daleko od svátků tak, jak je chápe společnost v současnosti. Snad jediné překvapení je fakt, že náboženská složka chyběla i v rodinách konvertitů, kde byly děti vychovávány v křesťanství. Ani ty však nezmiňují půlnoční nebo Ježíška – jen dárky, jídlo, případně příjemnou atmosféru. Například rodina Martina Druckera byla evangelického vyznání – matka protestantka, otec konvertita, jenž strávil dětství v rodině evangelického faráře, cílem podle Druckera nebylo udělat z něj proselytu, ale podává to naopak jako důkaz osvícenosti obou stran.²⁸⁶ Podle mne značně pochybné, jaký jiný důvod by mělo dát vlastní dítě na výchovu do naprosto odlišného nábožensky prostředí? Možná nebylo vědomé přání konverze, ale co jiného se dalo předpokládat, když jinou tradici očividně nezažil. Aneb jak říká židovské pořekadlo: „*Rewi hot's nit gelernt, woher soll's Chije haben?*“²⁸⁷ Druckerův otec konvertoval k evangelické církvi později. Přesto jeho syn židovský původ vnímá, a to přitom o něm neměl dlouho tušení, o židovství se doma nemluvalo, a jako ostatní děti ze smíšených manželství byl Drucker vychováván výlučně v křesťanské víře. Slavení Vánoc tak v tomto případě vyplývalo z logiky věci, stylem se ale v ničem neodlišuje od Vánoc v ostatních, tj. ke křesťanství nekonvertovaných, německo-židovských rodinách. Náboženská stránka naprosto chybí,

²⁸³ Mühsam, Paul: *Ich bin ein Mensch gewesen. Lebenserinnerungen*. Berlin 1989, S. 15.

²⁸⁴ Mühsam, Siegfried Seligmann: *Geschichte des Namens Mühsam*. Lübeck 1912.

²⁸⁵ Landmann, Salcia: *Jüdische Witze*, S. 299.

²⁸⁶ LBIA, Martin Drucker, S. 2.

²⁸⁷ Židovské pořekadlo významu: „Učitel nemůže naučit něco, čemu sám nerozumí.“ (doslova: „Když se nenaučil učitel, odkud se má dovědět žák?“), in Tendlauer, Abraham: *Sprichwörter und Redensarten der deutsch-jüdischen Vorzeit*, S. 22.

jedná se spíše o svátek rodinné pospolitosti, kdy se jí rybí salát a předávají se dárky.²⁸⁸ Byl to svátek zejména pro děti, jak ostatně ukazuje i další vtip, kdy dotyčný na otázku, zda slaví Vánoce, odpověděl: „*Ale kdepak! Má paní a já jsme na to už moc staří. A děti, ty jsou už pokřtěné.*“²⁸⁹ Vánoce jako další důkaz akulturace, který ihned po konverzi jako zbytečný odpadá. Podle mne příliš zjednodušující tvrzení.

Ze svátků se tedy dodržovaly Vánoce, chanuka naopak jen zřídka, v některých rodinách se slavil šabat a do synagogy se zašlo na Vysoké svátky (židovský Nový rok, *Roš hašana*, a Den smíření, *Jom kipur*). Přesto bych byla opatrná s vynášením soudů o pokročilé sekularizaci a náboženské vlažnosti, koneckonců, jak ukáží ve čtvrté kapitole, téměř polovina židovských obcí v Německu pořád vlastnila rituální lázeň, mikve. Židé, kteří jako rodiče Charlotty Landauové-Mühsamové, chodili do synagogy pouze v tyto dny a jinak se jejich členství v obci omezovalo na pouhé placení povinných poplatků, se označovali jako tzv. *Dreitagejuden*.²⁹⁰ Rodina Johanny Harrisové-Brandesové byla jedna z mála praktikujících (kromě ještě například Hildesheimerů nebo Silbermannů) – slavila šabat, svátky, otec, učitel v židovské škole, kantor a šochet (řezník), navštěvoval pravidelně synagogu.²⁹¹ Kolidovala-li oslava šabatu s křesťanskou nedělí, vznikla někdy zajímavá směsice, kdy v sobotu se šlo na výlet, procházku s jídlem nastudeno (snad pozůstatek dodržování šabatu) zakončenou posezením v restauraci s pivem pro tatínka, vínem pro dědu, kávou pro maminku a mlékem pro syna; a v neděli se podával (teplý) slavnostní oběd o třech chodech.²⁹²

Zprávy o košer stravě se v pamětech vyskytují podobně často jako ostatně celá tematika spojená s judaismem – velmi spoře. Košer zachovávala rodina Wertheimberů, jejíž židovská kuchařka byla na své umění náležitě hrdá a těšila se výsadnímu postavení. Večeře, které ve Frankfurtu podávala, byly vskutku opulentní – po polévce a rybě následovala pečeně, pak husa na česneku a cibuli a jako dezert pudink.²⁹³ Speciální židovská jídla jako šoulet zmiňují pamětníci z venkova, a to jen ti, co patřili k praktikujícím, ostatní přípravě pokrmů nepřikládali důležitost nebo necítili potřebu se o ní zmiňovat. Oblíbenosti se těšily košer kuchařky,

²⁸⁸ LBIA, Martin Drucker, S. 28. Děti ze smíšených manželství vychovávány prakticky bez výjimky v křesťanské víře, přesto, jak vidno, si byly svého původu vědomy, anebo jim okolí na něj nedovolilo zapomenout. To je také možnost.

²⁸⁹ Landmann, Salcia: *Jüdische Witze*, S. 299.

²⁹⁰ Srv. Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 112. Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*, S. 34. Blömer, Ursula; Garz, Detlef (Hrsg.): *Wir Kinder hatten ein herrliches Leben...*, S. 108-109.

²⁹¹ Kantor nebo také chazan vede v synagoze modlitby, musí mít hezký hlas, poněvadž je vlastně „předzpěvuje“, odtud někdy také označení „synagogální zpěvák.“ Jinak viz LBIA, Johanna Harris-Brandes. Srv. Silbermann, Eduard: *Erinnerungen 1871-1917*.

²⁹² Tietz, Georg: *Hermann Tietz*, S. 37 an.

²⁹³ LBIA, Lucia Franz, S. 5. O stravovacích zvyklostech, resp. židovské kuchyni např. Schwendter, Rolf: *Arme Essen. Reiche Speisen. Neuere Sozialgeschichte der zentraleuropäischen Gastronomie*. Wien 1995.

přesto i v nich se vyskytují jasné prohřešky a různá přizpůsobení: obsahují například recepty na úpravu úhoře nebo rady, jak stáhnout zajíce, přitom obě zvířata jsou podle rabínských zákonů nečistá.²⁹⁴ Jimi propagovaná kuchyně tak odpovídá spíše měšťanské jen s mírnými alteracemi jako speciální recepty na židovské svátky, ale nechybí ani knedlíky, švestkové a třešňové koláče ad. Nabízí se také otázka, zda košer recepty ukazují na jejich časté užití nebo naopak, zda se hospodyně musela spoléhat na předpis, poněvadž jí už chyběla každodenní praxe; i zmínky o večerích u křesťanských přátel prý ukazují, že s dodržováním kašrutu to nebylo „slavné“.

Všeobecně se má za to, že od košer stravování se ustupovalo, dodržovala ho pouze generace prarodičů, rodičové částečně a generace vnuků už z něj neznala nic. Osobně bych byla opatrnější, i u ortodoxních se totiž objevovala „nezvyklá“ flexibilita, která však vůbec nezpochybňovala jejich zbožnost či příslušnost ke komunitě. V některých ortodoxních židovských obcích se očividně dodržovalo košer, ale o Pesachu se klidně jedl kvašený (!) chléb, někde zase stravovací předpisy nedodržovali vůbec, jedli šunku a úhoře – a přesto byli v prvním i druhém případě stále „orthodox“. Navíc většina německých židů se stýkala opět s německými židy, ať už praktikujícími nebo nepraktikujícími, je tedy otázkou, kdo byli oni křesťanští přátelé.

Snad se jednalo o další důkaz pro existenci „nové“ německo-židovské kultury, jak poukazuje Volkovová nebo Breuer, jež vznikla – často aniž by to zaregistrovali samotní nositelé – adaptací tradičních zvyklostí.²⁹⁵ Příslušnost k židovství se tak neodvozovala od náboženství, ale od měšťanského systému hodnot, lépe řečeno, z kombinace obou, jak ukazuje i poznámka Gertrud Bleichröderové, že její mladší bratr Fritz (1875-1938) byl natolik přesvědčen o Božím předurčení, že „(...) pokládal lékaře za zcela zbytečné.“²⁹⁶ A to v rodině, kde se neslavily Vánoce a otec se na Jom kipur postil a velmi oponoval sňatku své dcery s křesťanem. Snad netřeba připomínat, že učení o predestinaci se v judaismu nevyskytuje, přesto ani v tomto případě nebyla sounáležitost k židovství, ať už ze strany jedince, rodiny, vlastní minority, nijak zpochybněna.

²⁹⁴ Abusch-Magder, Ruth: *Kulinarische Bildung. Jüdische Kochbücher als Medien der Verbürgerlichung*, in: Heinsohn, Kirsten; Schüler-Springorum, Stefanie (Hrsg.): *Deutsch-jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen 2006, S. 159-176, zde S. 174.

²⁹⁵ Srv. Lowenstein, Steven M.: *Jüdisches religiöses Leben in deutschen Dörfern. Regionale Unterschiede im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, in: Richarz, Monika; Rürup, Reinhard (Hrsg.): *Jüdisches Leben auf dem Lande*. Tübingen 1997, S. 219-229, zde S. 219, 225. Breuer, Mordechai: *Modernity within Tradition*. Volkov, Shulamit: *Die Verbürgerlichung der Juden in Deutschland. Eigenart und Paradigma*. In Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Bd. III: Verbürgerlichung, Recht und Politik*. Göttingen 1995, S. 105-132. Volkov, Shulamit: *Die Erfindung einer Tradition. Zur Entstehung des modernen Judentums in Deutschland*.

²⁹⁶ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 34. Srv. Motto Jacoba Epsteina (1838-1919): *Práce, láska k lidem a pravda*. Viz LBIA, Jacob Epstein, S. 4.

Také případná náboženská indiferentnost měla ve výsledku mnoho podob: Carl Fürstenberg, Jacob Epstein i Hermann Wallich patřili k nepraktikujícím, vlastně i nevěřícím, ovšem zatímco Fürstenberg z obce vystoupil a stal se „*konfessionslos*“ (bez vyznání), Epstein a Wallich u židovského vyznání zůstali. Ale pokud Jacob Epstein – věren své výchově, že bližní je třeba soudit po činech, ne podle náboženství – necítil potřebu konverze a odmítal jakkoli skrývat svůj původ – dokonce prohlašoval, že přes krizi, v níž se údajně judaismus nacházel, je třeba se k němu hlásit, dokud se všichni Židé na světě nebudou těšit skutečně rovnoprávnému postavení, tj. jeho pozice měla velmi blízko k tzv. *Trotzjudentum*, „židovství natruc útokům“ – pak Hermann Wallich choval k judaismu vyloženě negativní vztah a své děti nechal pokřtít.²⁹⁷

Míra zbožnosti byla také zdrojem manželských hádek. Matka Gertrud Bleichröderové byla nábožensky vlažnější než otec, což někdy vedlo k svárům a mrzutostem, také Wallichova matka byla v otázkách víry lhostejnější než silně věřící otec, někde bylo zase naopak – matka Jacoba Epsteina byla ortodoxní a pobožná, otec sice nevěřící, ale považoval judaismus nadřazený křesťanství.²⁹⁸ U Wallichů to byla právě matka, kdo podle Hermanna, děti vychovával v „německém duchu“; i své jméno „Hermann“, které mu dala, vnímal Wallich jako důkaz její osvícenosti a symbol světlé budoucnosti. Zajímavé je na tomto pojetí hned několik věcí, zaprvé se tu opakuje symbolický protiklad světla („světlá“ budoucnost, pokrok, racionalita) a tmy (silná víra hraničící s až odevzdaností a pasivitou), zadruhé popírá mýtus ženy jako strážkyně židovských tradic, čímž, zatřetí, podporuje jiný o ženě-zprostředkovatelce německé kultury a měšťanských hodnot obecně, nakonec potvrzuje nutnost opatrného zacházení se statistickými údaji, respektive s jejich bezmyšlenkovitou aplikací na konkrétní případy, totiž podle pouček to měla být tím zbožnějším článkem rodiny právě matka-Alsasanka, a ne otec z německého Porýní.

Tezi Marion Kaplanové, že židovská žena byla strážkyní tradic a zároveň ta, kdo je přizpůsoboval požadavkům moderní doby a života, je podle mého názoru třeba odmítnout. Myšlenka uchování tradice jako svaté povinnosti ženy spolu s požadavkem její větší angažovanosti na tomto poli se totiž nevyskytuje pouze u židovské menšiny. Typická byla například i pro české obrozence – volání po zapojení žen-pravých vlastenek, které jediné mohou vychovat z dětí dobré Čechy, vysoká míra idealizace jejich mateřské role šlo v ruku v ruce s nesmělým návrhem lepšího vzdělání – pro dobro rodiny, budoucího pokolení a vlasti

²⁹⁷ Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*. LBIA, Jacob Epstein, S. 2. Wallich, Hermann: *Aus meinem Leben*, S. 32 an.

²⁹⁸ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*. Wallich, Hermann: *Aus meinem Leben*, S. 32 an. LBIA, Jacob Epstein, S. 2.

samozřejmě. Provolání, která najdeme v židovském tisku, znějí našinci velmi povědomě, vlastně úplně stejně, jen za Čech a vlast, musí dosadit žid a Němec, respektive judaismus.

Dále podle měšťanského ideálu byla řádná manželka ženou zbožnou a ke zbožnosti vedla i své ratolesti. Vždyť bez víry nebylo mravné výchovy, jak rozhodně prohlašovala dobová preskriptivní literatura pro ženy a dívky.²⁹⁹ Nakolik požadavek odpovídal realitě a nakolik šlo spíše o zbožné přání autorek, které byly často drahými polovičkami pastorů nebo rabínů, lze dnes jen s obtížemi určit. Každopádně stereotyp zbožné ženy a ve věcech víry až nebezpečně vlažného muže, kterého má choť nenápadně a mírně vést zpět do lůna církve, respektive obce, se vyskytoval u židovských i křesťanských autorů, nezávisle na jejich vyznání či povolání.³⁰⁰ Proto se domnívám, že označovat postavení ženy v židovské rodině za zvláštní, ve smyslu významnější, či považovat pojetí ženy-ochránkyně tradic za znak charakteristický výlučně pro židovskou menšinu a její prostředí, je přinejmenším sporné. Podle mého názoru se jednalo především o hodnoty měšťanské společnosti, její představy o roli a povinnostech ženy, které se stoupenci národního obrození, respektive představitelé židovské menšiny snažili využít ve prospěch své věci, nemíněno nijak negativně.³⁰¹ Na otázku, zda žena tedy byla strážkyní tradic a zároveň jejich modernizátorkou, tak odpovídám: šlo více o přání než skutečnost, byla to více dobová představa, ideál, ač jistě všeobecně přijímaný, než všeobecně platná realita.³⁰²

Do kapitoly o rodině a manželství patří i rozvod. Nerada bych vzbudila dojem, že manželství v 19. století byla prakticky bezproblémová, až na výjimky šťastná, a takřka ideální. Že rozvody, hádky a neshody najdeme jen v minimu pamětí, neznamená, že bylo vše v pořádku. O domácím násilí u Lessingů již byla řeč, ale jistě existovaly i další případy. Pravdou je, že například taková mužova nevěra rozhodně nebyla dostatečným a přijatelným důvodem k rozvodu.³⁰³

²⁹⁹ Srv. Habermas, Rebekka: *Weibliche Religiosität oder: Von der Fragilität bürgerlicher Identitäten*, in: Tenfelde, Klaus; Wehler, Hans Ulrich (Hrsg.): *Wege zur Bürgertumsforschung*. Göttingen 1994, S. 125-148, zde S. 130. Srv. Kübler, Maria-Susanne: *Das Buch der Mütter. Eine Einleitung zur naturgemäßer leiblicher und geistiger Erziehung der Kinder und zur allgemeinen Krankenpflege*. Zürich 1867. Scherr, Marie-Susanne: *Das Hauswesen nach seinem ganzen Umfange dargestellt in Briefen an eine Freundin von Marie Susanne Kübler*. 4. Auflage. Stuttgart 1862. Davidis, Henriette: *Die Hausfrau*.

³⁰⁰ *Der Israelitische Volkslehrer* (1866), S. 22 an. Srv. Davidis, Henriette: *Die Hausfrau*, S. 5, 419.

³⁰¹ O příkladných židovských ženách od biblických dob po autorovu současnost pojednávala např. následující kniha. Ze svých současnic zmínil třeba spisovatelku Fanny Lewald, veřejně činné Linu Morgernstern či Henriette Goldschmidt. Viz Kayserling, M.: *Die jüdische Frauen in der Geschichte, Literatur und Kunst*. Leipzig 1879. Z odborné literatury srv. např. Lässig, Simone: *Religiöse Modernisierung, Geschlechterdiskurs und kulturelle Verbürgerlichung. Das deutsche Judentum im 19. Jahrhundert*, in: Heinsohn, Kirsten; Schüler-Springorum, Stefanie: *Deutsch-jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen 2006, S. 46-86, zde S. 52-59.

³⁰² O „zvláštním“ postavení a roli židovské ženy v rodině viz např. Katz, Jacob: *Aus dem Ghetto in die bürgerlichen Gesellschaft*, S. 98. Srv. Rieker, Yvonne: *Kindheiten*, S. 72. Gebhardt, Miriam: *Das Familiengedächtnis*, S.119-127. Kaplan, Marion: *Jüdisches Bürgertum. Frau, Familie und Identität im Kaiserreich*. Hamburg 1997, zejména S. 111 an.

³⁰³ Srv. LBIA, Clara Geißmar. Lessing, Theodor: *Einmal und nie wieder*.

Judaismus rozvod sice umožňuje, ale chápe ho jako výjimečný a nežádoucí akt, židovská menšina se k němu stavila negativně, čímž se nijak nelišila od náhledu majority. K rozvodu je nutné svolení muže – teprve jím předanou rozvodovou listinou (hebr. *get*) v přítomnosti dvou svědků nabývá rozvod účinnosti; bez něj se žena nemůže znovu provdat. To komplikovalo situaci zejména v případech, kdy muž například emigroval a rodině se, ať už z jakýchkoli důvodů, přestal ozývat. Žena se tím ocitla v obtížné pozici – pokud nedoložila důkaz o jeho úmrtí, nebyla považována za vdovu, bez rozvodového *gettu* se zase nesměla znovu provdat, obě však mohla získat jen stěží. Nejvíce takovýchto případů bylo v Rusku a Kongresovce, případně Haliči, tedy tam, odkud proudila nejsilnější vlna imigrantů. Společenské postavení rozvedené ženy utrpělo rozvodem újmu, směla sice vstoupit znovu do manželství, nikoli však se svým bývalým mužem či jeho příbuznými; zakázán byl i sňatek s potomkem kněžského rodu *kohenů*. V mnou zpracovaných dokumentech se nevyskytoval žádný případ rozvádějícího se páru, jen dva už proběhlé rozvody. Fürstenberg zmínil, že jeho druhá žena se se svým prvním mužem, s nímž měla tři děti, nechala rozvést, o příčinách a průběhu se nezmiňuje. Jen uvedl, že si prvního manžela vzala na přání rodičů už v 17 letech a odešla s ním do Německa, aniž by znala jazyk. Zda Aniela musela jako rozvedená žena čelit odsudkům společnosti, bohužel nevíme. Další případ rozvodu, tentokrát před námi sledovaným obdobím, se týkal muže-křesťana a ženy-konvertitky, nebo-li gymnaziálního profesora, ženatého otce pěti dětí, Adolpha Stahra a rodačky z Královce, spisovatelky Fanny Lewald. Svatba těch dvou se konala až v roce 1855, po dlouhých deseti letech čekání.³⁰⁴

Několik pisatelů zachycuje problémy a neshody v manželství, které v jednom případě vyvrcholily odesláním ženy mužem zpátky k otci, v druhém byla žena poslána do lázní – které jí ovšem platil bratr, muže očividně její zdravotní stav nevzrušoval.³⁰⁵ Samotné ženy se stavěly negativně už k pouhým zmínkám a stížnostem nespokojených vdaných kolegyně. Ostře reagovala na přítelčiny stesky, že se vdala bez lásky a teď trpí, Gertrud Bleichröderová, dotyčně přísně odepsala, že musela vědět, co dělá, její manžel ji jistě nade vše miluje a ona by se měla snažit žít šťastný život nejen kvůli sobě, ale především pro druhé. Z případné nespokojenosti může tak vinit leda sama sebe.³⁰⁶

Ojedinelým je v této souvislosti dopis lékaře židovské obce Grätz v Poznaňsku (dnes Grodzisk Wielkopolski, Velkopolské vojvodství) Marca Mosseho (1808-1865) adresovaný jeho „neposlušné“ ženě Ulrice, který, domnívám se, že ač z roku 1844, stojí za podrobnější

³⁰⁴ Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 230. Schneider, Gabriele: *Fanny Lewald. Eine Königsberger Demokratin*. In Brocke, Michael; Heitmann, Margret; Lordick, Harald (Hrsg.): *Zur Geschichte und Kultur der Juden in Ost- und Westpreußen*. Hildesheim 2000, S. 445-460, zde S. 451.

³⁰⁵ Srv. Lessing, Theodor: *Einmal und nie wieder*. LBIA, Clara Geißmar, S. 207.

³⁰⁶ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 44.

popis. Ulrika od muže utekla po osmi letech manželství a Mosseho list představoval vlastně jakési ultimátum, jehož splněním podmiňoval manželčin návrat. Prvním a zásadním byl požadavek naprosté poslušnosti a plnění jeho přání. Podle něj ostatně za nynější politováníhodnou situaci stály právě ženiny tendence k svéhlavosti. Mosseho seznam podmínek zacházel do nejmenších podrobností, prakticky vypracoval jakýsi minutovník, podle něhož se měla žena a pod jejím vedením celá domácnost řídit: čas vstávání (služebnictvo nejpozději v pět, v zimě v šest hodin ráno; děti o hodinu později, zda žena vstává se služebnictvem nebo ještě dříve, Mosse nespecifikuje), kdo připraví snídani (kuchařka), vypraví děti (služebná), kdy a kolikrát týdně se bude uklízet (nejméně jednou týdně, ne však najednou, hezky každý pokoj zvlášť), který den se bude prát prádlo (středa – v křesťanských domácnostech to bylo většinou pondělí), kdy a kdo obstará velké nákupy potravin (v pátek jeho žena v doprovodu služebné) apod..³⁰⁷ Zda se Mosseho plán skutečně aplikoval v praxi, jestli a jakým způsobem si jeho dodržování vynucoval, už bohužel nevíme. Žena se však skutečně vrátila a měli spolu ještě další, celkem čtrnáct, dětí.

³⁰⁷ LBIA, Mosse Family Collection.

3. kapitola: Vzdělání a zaměstnání

3.1 „Die Chochme von Aristoteles“ aneb uč se, synu, chytrým býtí

Škola, školní docházka a spolužáci jsou neodmyslitelnou součástí dětství, představují první větší konfrontaci se světem mimo rodinu, s odlišnými názory a případným nepřátelstvím, s nimiž se dítě musí vyrovnat. Židovské pořekadlo uvedené v titulu znamená cosi jako „druhý Aristoteles, chytrý jako Aristoteles“, dnes bychom asi řekli „druhý Einstein“.³⁰⁸ Vzdělání a zaměstnání hraje významnou roli při vertikální migraci – jedinec si může na společenském žebříčku polepšit díky sňatku, penězům nebo prostřednictvím vzdělání, a tím i (statusově lépe hodnoceným) zaměstnání. Není pochyb o tom, že výši dosaženého vzdělání významně ovlivňuje rodina a prostředí, z něhož pocházíme; je prokázáno, že například v rodině střední třídy se klade obecně větší důraz na vzdělání, které se těší vyšší hodnotě a uznání než v rodině nižších vrstev, kde se naopak cení brzká ekonomická samostatnost potomků, tj. očekává se, že si co nejdříve najdou místo a začnou se aktivně podílet na finančním chodu rodiny. Otázkou tak je ne zda, ale jakou měrou rozhoduje o tzv. statusu získaném (vzdělání, zaměstnání) náš status askriptivní (rodina). Sociální mobilita německých židů, poměšťanštění (*Verbürgerlichung*), lépe česky vstup do měšťanské společnosti se nesl především ve znamení vzdělání než majetku (*Bildung, nicht Besitz*), to bylo totiž otevřeno většímu množství jedinců; podobně jako u mnohých českých obrozenců, chtělo by se podotknout.³⁰⁹

Děti z židovských rodin dosahovaly obecně vyššího vzdělání než průměrná populace, a to se týkalo i žen a dívek. Židovská menšina vykazovala vůbec menší počet analfabetů, byla v průměru vzdělanější, více jedinců dosahovalo vyššího vzdělání – maturity či univerzitního diplomu³¹⁰ Údaje odpovídají situaci pro Německo 19. století až typické – většinová společnost byla stále převážně zemědělská a venkovská, což se týkalo zejména katolického obyvatelstva jazykově polských území; protestantská veřejnost měla větší zastoupení v rámci středních a vyšších vrstev, a židovská menšina byla prakticky výlučně středostavovská. Spíše než srovnávat podle konfesní příslušnosti by bylo třeba zohlednit i společenské vrstvy. Specifická situace židovského obyvatelstva by sice zůstala, ale její „náskok“ například vůči protestantským příslušníkům měšťanstva by nebyl tak výrazný. Sociální postavení

³⁰⁸ Tendlauer, Abraham: *Sprichwörter und Redensarten der deutsch-jüdischen Vorzeit*, S. 23.

³⁰⁹ Srv. Štaif, Jiří: *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830 – 1851*. Praha 2005. Urban, Otto: *Česká společnost 1848-1918*. Praha 1982.

³¹⁰ V Prusku na 100 protestantů/katolíků, resp. židů připadalo pouze 6,6/15,1/3,9 analfabetů v případě mužů, 11,4/22,8/5,8 v případě žen. Viz Nossig, Alfred: *Materialien zur Statistik des jüdischen Stammes*, S. 35.

bezpochyby hrálo významnou roli, ovšem nutně ne jedinou, jak ukazuje fakt, že na gymnázia a univerzity chodilo více dětí z nižších středních vrstev než bylo u majoritní společnosti, kde většina studentů pocházela ze středních a vyšších tříd, z rodin úředníků a učitelů. Rys obecně vyšší vzdělanosti židovské menšiny byl a je, zdá se, typický pro židovské komunity nezávisle na geografické poloze a časové ose: Neomezuje se jen na 19. století – platil i v dobách dřívějších, v 18. stejně jako ve 20. století a koneckonců i dnes, ve štetlech ruského Pásmu osídlení, městech Kongresovky i Spojených států, pro „chudé Ostjuden“ i „bohaté západoevropské židy“, pro ortodoxní i reformní, tradiční i asimilované. Vysvětlení se hledá opět ve „specifickém“ sociálním postavení židů (život ve městě nebo aspoň v mnoha ohledech „městský způsob“ života) a tradici (povinnost studia i těch nejchudších mužů, ideál vzdělance, číst a trochu psát by měly umět i ženy), která se však ve své podstatě týkala náboženského vzdělání, ne světského, hebrejštiny, ne „gójských“ (nežidovských) jazyků. Muselo tedy dojít k jakési „modernizaci tradice“, jak ostatně naznačuje například Shulamit Volkovová. Podle George Mosseho zase ideál vzdělanosti vyplnil prostor po židovské tradici, které se mnoho německých židů vzdalo, aniž však hodlalo a chtělo přijmout tradici křesťanskou.³¹¹

Předškolní výchova nebyla povinná, ač mezi židovskou menšinou byly zejména fröbelovské školky velmi oblíbené.³¹² Povinná školní docházka začínala pro chlapce i dívky v šesti letech na *Volkschule* (základní či obecná škola) a trvala, podle zvyklostí té které spolkové země, šest až osm let.³¹³ Škola byla často z nedostatku finančních prostředků koedukovaná. Děti mohly navštěvovat buď školy židovské, zřizované obcí, nebo církevní, případně tzv. „simultánky“ (*Simultanschule*), kde konfese žáků neměla hrát žádnou roli. Během posledního desetiletí po celém Německu zesílily snahy o výlučně konfesní školství a bylo nařízeno, tj. kde bylo dětí jedné konfese, v tomto případě mojžíšského vyznání, více

³¹¹ Srv. Volkov, Shulamit: *Jüdische Assimilation und jüdische Eigenart im Deutschen Kaiserreich. Ein Versuch*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 9 (1983), S. 331-348. Volkov, Shulamit: *Die Verbürgerlichung der Juden in Deutschland*, S. 105-132. Mosse, George L.: *Jüdische Intellektuelle in Deutschland. Zwischen Religion und Nationalismus*. Frankfurt a. M. 1992, S. 73.

³¹² Friedrich Fröbel (1782-1852) propagoval neautoritářské výchovné metody, rezonovaly metody zejména u „náboženských disidentů“ (*religiösen Dissidenten*), tj. těch, co nepřínáleželi k „tradiční“ církvi jako např. „němečtí katolíci, resp. svobodně nábožné“ (*Deutschkatholiken*, resp. *Freireligiöse* – jednalo se o cca 100 000-150 000 lidí, kteří po roce 1845 vystoupili z katolické, resp. evangelické církve na protest proti centralismu katolíků, založili vlastní obce, kde se měla spojit demokratizace s ženskou emancipací a kde ženy měly pasivní i aktivní volební právo). Richarz, Monika: *Frauen in Familie und Öffentlichkeit*, in Lowenstein, Steven M.; Mendes-Flohr, Paul; Pulzer, Peter; Richarz, Monika: *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*. Bd. III., S. 69-100, zde S. 72. Srv. Schaser, Angelika: *Frauenbewegung in Deutschland 1848-1933*, S. 17 an.

³¹³ Schaser, Angelika: *Frauenbewegung in Deutschland 1848-1933*, S. 23. Srv. Blömer, Ursula; Garz, Detlef (Hrsg.): *Wir Kinder hatten ein herrliches Leben...*, S. 81-82.

jak šedesát, měla obec povinnost zřídit školu.³¹⁴ Jak silně bylo celé školství, včetně mateřinek, ovlivněno křesťanstvím ukazuje příklad pocházející z pera Henrietty Davidisové. Ta ve svém rádci hospodyňkám uvádí jako odstrašující případ špatné výchovy dva chlapce (2,5 a 5 let), kteří začali navštěvovat školku, aniž by se uměli modlit otčenáš. Naštěstí zakročily vychovatelky a modlitby oba malé nezabohy naučily, ale zatímco mladší je odříkával s chutí a vroucně, u staršího bylo vidět jisté zdráhání. Podle Davidisové z toho plyne jediné ponaučení: Čím dříve matka naučí děti zbožnosti, tím lépe.³¹⁵ S možností, že by hoši pocházeli z jiné než křesťanské rodiny či dokonce ateistické rodiny, se očividně nepočítalo. Podle mě je to jen další důvod, proč o sekularizaci v 19. století mluvit jen velmi opatrně. Jak ve svém článku o vratislavském gymnáziu ukazuje Til van Rahden, židé podporovali pluralitní charakter škol: liberálové-židé zde stáli jak proti snahám konzervativního pruského státu, který se snažil vtisknout školství protestantský charakter, tak proti seskupení katolíků usilujících naopak o oddělený systém katolických škol.³¹⁶

Samotné židovské školy měly status veřejných, tj. státních, v Poznaňsku, Bádensku, Hesensku, a částečně ve Slezsku. Od 90. let se veřejnými staly i ve zbytku Pruska, většinou však byly podřízeny dohledu křesťanského duchovního. Nossig uvádí, že v celém Prusku bylo v 70. a 80. letech 19. století kolem 480 židovských škol. Do tohoto počtu zahrnul jak „světské elementární“ školy tak i ty, v nichž se prakticky vyučovalo jen náboženství a hebrejšтина. Na druhou stranu existovaly školy, které teoreticky měly být jen náboženské, ale prakticky plnily roli základky, respektive obecné. Dále sem spadaly i školy Talmudu (něm. *Talmudschule*) pro chlapce od pěti do třinácti let, případně ješivy, tj. vyšší školy Talmudu a rabínské semináře.³¹⁷ Seminářů bylo v Německu několik a lze říci, že kopírovaly rozdělení menšiny na konzervativce, liberální a ortodoxní: konzervativní seminář *Jüdisch-theologische Seminar* (Židovsko-teologický seminář) působil od roku 1854 ve Vratislavi (Breslau) pod vedením Zachariase Frankela a ortodoxní jej neuznávali. V sedmdesátých letech vznikly téměř současně dva další: liberální seminář, *Die Hochschule für die Wissenschaft des Judentums* (Vysoká škola pro vědu o židovství), byl založen už v roce 1870 v Berlíně Abrahamem Geigerem a Moritzem Lazarem, svou činnost zahájil o dva roky později; a ortodoxní seminář rabína Esriela Hildesheimera (tzv. *Hildesheimer-Seminar*) se sídlem tamtéž v roce 1873. Ve

³¹⁴ AZJ 56 (1892), Nr. 7, 12. 2. 1892, S. 79-80 (online). Compact Memory (cit. 12. 6. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.compactmemory.de/>> Srv. Schatzker, Chaim: *Jüdische Jugend im zweiten Kaiserreich*, S. 79.

³¹⁵ Davidis, Henriette: *Die Hausfrau*, S. 419.

³¹⁶ Rahden, Til van: *Unity, Diversity, and Difference: Jews, Protestants, and Catholics in Breslau Schools During the Kulturkampf*, in: Smith, Helmut Walser (ed.): *Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1800-1914*. Oxford 2001, p. 217-242.

³¹⁷ Srv. Schatzker, Chaim: *Jüdische Jugend im zweiten Kaiserreich*, S. 35. Nossig, Alfred: *Materialen zur Statistik des jüdischen Stammes*.

Frankfurtu nad Mohanem pak existovala ješiva pro *Austrittsorthodoxie*, tj. ortodoxní skupinu, která vystoupila z většinově liberální obce; kromě ní kladly všechny tři semináře důraz na odbornost a vědecké vzdělání, rabíni měli často i univerzitní doktorský titul.

Během emancipace vznikaly tzv. „židovské reformní školy“ (*jüdische Reformschule*), společným znakem bylo zesvětštění vyučování – vyučovala se matematika, němčina, francouzština, dějepis, zeměpis, přírodověda ad., tedy předměty, které na tradičních, ortodoxních školách neměly místo.³¹⁸ Jednou z nich byla i v roce 1804 zřízená berlínská *Philantropin*, která přetrvala až do roku 1942. Na reformní školu, konkrétně na *Philantropin* ve Frankfurtu nad Mohanem, nastoupila v roce 1888 i Tilly Epstein (roč. 1873). Učili zde prakticky výhradně židovští profesori, křesťanští vedli jen praktické (technické) předměty. Studovalo tu i několik křesťanských žáků, hlavně dětí zaměstnanců. Otec Tilly na škole učil matematiku a fyziku, na dějepis měla Isidora Kracauera, autora historie frankfurtské židovské obce a otce budoucího filozofa, filmového kritika Siegfrieda Kracauera.³¹⁹

Od 60. let 19. století klesá počet dětí v židovských školách a naopak roste jejich podíl na školách křesťanských. V Prusku v letech 1862-1864 bylo asi 37 000 židovských dětí školou povinných, z nich chodilo do židovské školy 47,31 % oproti 52,6 %, které navštěvovaly školu křesťanskou; v roce 1881 byla čísla následující: 35 000 židovských školáků, z čehož 37,14 % připadlo na školy židovské a 62,8 % na školy křesťanské; v roce 1891 pak počet dětí na ústavech zřizovaných židovskou obcí klesl ještě na 31 %, na křesťanských školách se naopak vzdělávaly více jak dvě třetiny německo-židovských dětí (konkrétně 68,73 %).³²⁰ Většina rodičů tak jasně preferovala školy nežidovské – ať už simultánní nebo přímo církevní.

Původním úmyslem bylo, aby smíšené školy, tzv. simultánky (*Simultanschule*), postupně nahradily školy církevní. To se zcela podařilo pouze v Bádensku, kde od roku 1876 skutečně nebyly žádné konfesní ústavy – v Bavorsku nebo Prusku však konfesní školy zůstaly.³²¹ Zatímco tak židovské obce v Prusku po jejich zřízení samy zrušily mnoho svých škol nebo jejich školy živořily a stát se od nich držel stranou, ty zřizované evangelickou či katolickou církví zůstávaly netknuté.³²² Navíc židovští učitelé nebyli do simultánek přijímáni, a to ani

³¹⁸ Blömer, Ursula; Garz, Detlef (Hrsg.): *Wir Kinder hatten ein herrliches Leben...*, S. 83-85.

³¹⁹ Tilly Epstein: *Einige Erinnerungen ans Philanthropin in Frankfurt am Main, 1888-1941*. ME 127, S. 2.

³²⁰ Srv. AZJ 58 (1894), Nr. 32, 10. 8. 1894, S. 375. AZJ 59 (1895), Nr. 16, 19. 4. 1895, S. 185-186. AZJ 71 (1907), Nr. 6, 8. 2. 1907, S. 62-63.

³²¹ Schatzker, Chaim: *Jüdische Jugend im zweiten Kaiserreich*, S. 60.

³²² Maurer, Trude: *Die Entwicklung der jüdischen Minderheit in Deutschland (1780-1933)*. Srv. Fehrs, Jörg H.: *...daß sie sich mit Stolz Juden nennen.* *Die Erziehung jüdischer Kinder in Ost- und Westpreußen im 19. Jahrhundert*, in: Brocke, Michael; Heitmann, Margret; Lordick, Harald (Hrsg.): *Zur Geschichte und Kultur der Juden in Ost- und Westpreußen*. Hildesheim, Zürich, New York 2000, S. 239-280.

v případě, kdy k tomu počet židovských studentů zakládal oprávnění.³²³ V císařství se vyskytovaly tři druhy simultánních škol – „nenáboženská“ (*religionslose*), kde byl náboženský prvek zcela vyloučen z výchovy, „bezkonfesní“ (*konfessionslose*), v níž se omezoval všeobecné „nadkonfesní“ náboženskou výuku, a tzv. „rovnoprávné, paritní simultánka“ (*paritätische Simultanschule*), v které se žáci vyučovali náboženství příslušnými učiteli (katolický farář, evangelický pastor, židovský učitel).³²⁴ Do jedné takové smíšené dívčí školy chodila například Rahel Strausová a podle jejího líčení se zde úcta k jinému vyznání příliš nepěstovala – katoličky se vysmívaly Lutherovi, protestantky papeži, liberální židovsky shlížely na ortodoxní.³²⁵ Obecně ale v Německu převládaly „církevní“, konfesijní školy.

Učilo se každý den kromě neděle, středy a soboty odpoledne. Vyučování od 8-11 a od 12-15 hodin, s tím, že od 10-12 a 14-16 byli židovští žáci propuštěni na hodiny do židovské školy, kde probírali judaismus a hebrejštinu, každý den kromě šabatu a svátků. Na *Volkschule* zatím probíhala paralelní hodina náboženství a Bible. V létě se učilo jen dopoledne, děti měly dva týdny prázdnin během žní a sklizně brambor.³²⁶ Většina židovských dětí chodila přes šabat do školy i v sobotu, jen některé ortodoxní během vyučování nepsaly. Co se uvolnění z výuky v době židovských svátků týče, stejně jako žádostí o zproštění povinnosti psaní a ručních prací během soboty, v Prusku museli rodiče na začátku každého školního roku podat písemnou žádost řediteli školy s přesnými daty.³²⁷

Na čem se shodují prakticky všechny paměti bez výjimky, je náрек nad kvalitou, respektive nudou během výuky judaismu a hebrejštiny. Pokud si k nim dítě nepřineslo kladný vztah už z domova, škola ho v něm rozhodně nevzbudila, spíše naopak – ještě ho odradila a znechutila. Na nízké kvalitě vyučování se podepsalo špatné finanční ohodnocení učitelů a také jejich přetíženost. Je jasné, že za takových podmínek se do výuky nikdo příliš nehrnul; především v malých obcích se nedostávalo odpovídajících odborníků. Některé děti na židovské náboženství nechodily vůbec: Otec Georga Wertheima, Abraham Wertheim, byl sice praktikující žid, ale velmi tolerantní, takže své potomky nechal navštěvovat křesťanské náboženství – Georg tak uměl *Credo* a otčenáš lépe než mnohý křesťan. Na hodiny judaismu docházel i Moritz Jacobsohn, který jinak navštěvoval gymnázium.³²⁸ Pro potřebu židovských škol byly k dispozici speciální učebnice židovských dějin a literatury, zahrnující učivo od

³²³ Segall, Jakob: *Die beruflichen und sozialen Verhältnisse der Juden in Deutschland*, S. 54.

³²⁴ Schatzker, Chaim: *Jüdische Jugend im zweiten Kaiserreich*, S. 59-61. Srv. Blömer, Ursula; Garz, Detlef (Hrsg.): *Wir Kinder hatten ein herrliches Leben...*, S. 81-82.

³²⁵ Straus, Rahel: *Wir lebten in Deutschland*, S. 34, 41 an.

³²⁶ Eduard Silbermann (1851 Kolmsdorf (Oberfranken)-1917). Eduard Silbermann: *Erinnerungen 1871-1917*. München 1916.

³²⁷ Srv. Straus, Rahel: *Wir lebten in Deutschland*, S. 34, 41 an. Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 6-7. AZJ 40 (1876), Nr. 28, 11. 7. 1876, S. 449.

³²⁸ Fischer, Erica; Ladwig-Winters, Simone: *Die Wertheims*, S. 37-38. Srv. LBIA, Moritz Jacobsohn.

biblických dob po současnost, které se však dostalo nejméně prostoru a pozornosti – kladně se hodnotilo především zrovnoprávnění, které bylo vykládáno jako završení pokroku, akt, jímž se Německo zařadilo po bok ostatních civilizovaných zemí.³²⁹

Naopak učebnice určené pro běžnou výuku byly plné protižidovských stereotypů, nejhůře si vedly zejména příručky společenských a humanitních předmětů jako byla němčina, dějepis, ale také zeměpis a latina a již zmiňované náboženství. Běžný a standardní výklad hlásal, že Starý Zákon a dějiny Israele končí příchodem Krista, který přišel do politicky rozhádaného, nábožensky a morálně rozloženého židovství, jak se dočteme v učebnici dějepisu: „*Za časů Augustových se v opovrhovaném židovském národě narodil Ježíš Kristus, kterého seslal světu jako Spasitele sám Bůh. Židé jeho poselství nepochopili a Syna Božího ukřižovali.*“³³⁰ Další osud židů je tedy jen zaslouženým trestem za Ukřižování. V katolické učebnici biblických dějin pro obecné školy zase stálo, že „*Ábel byl předobrazem Ježíše, nespravedlivě zabitého jeho bratry, židy, Kain byl předobrazem po celém světě rozptýlených židů.*“³³¹ V roce 1879 požádali představitelé židovské obce z Lince nad Rýnem (Linz am Rhein) v pruské Rýnské provincii „*královskou vládu v Koblenci*“ o vyškrtnutí této části, což bylo zamítnuto s odůvodněním, že zmíněná pasáž „*(...) se zakládá na zcela oprávněném, křesťanském nazírání dějin.*“³³² Ani zkušenosti židovských žáků z křesťanských škol tezi o německo-židovské symbióze nepodporují.³³³ *Allgemeine Zeitung des Judenthums* často přinášely zprávy o ponižování, jakému byli židovští žáci ve školách vystaveni.³³⁴

Po obecné vedla cesta buď do učení, většinou u příbuzných v bankovníctví nebo obchodě textilem, na různé obchodnické školy či gymnázia – humanitní nebo tzv. reálky, přičemž mezi studenty obou ústavů panovalo hluboké nepřátelství, jak dokládají například paměti Franze Oppenheimera (1864-1943) i o generaci mladšího Ernsta Tollera (1893-1939).³³⁵ Učební plán na gymnáziích zahrnoval devět let studia latiny a šest let řečtiny, na reálných gymnáziích pak devět let latiny, sedm let francouzštiny a šest let angličtiny. V osmdesátých letech došlo k reformě, jež měla zaručit vyšší hodinové dotace německého jazyka, literatury a dějepisu tak,

³²⁹ Cassel, David: *Lehrbuch der jüdischen Geschichte und Literatur*. Leipzig 1879, S. 512. Srv. Hecht, E.: *Lehrbuch der jüdischen Geschichte und Literatur*. 9. Auflage. Leipzig 1914. Levin, Moritz: *Lehrbuch der jüdischen Geschichte und Literatur*. 2. Auflage. Nürnberg 1889.

³³⁰ Müller, David: *Die Leitfaden zur Geschichte des deutschen Volkes*. 8. Auflage. Berlin 1893, S. 8.

³³¹ *Biblische Geschichte des Alten und des Neuen Testament für katholische Volksschulen von Dr. Schuster*, cit. dle Schatzker, Chaim: *Jüdische Jugend im zweiten Kaiserreich*, S. 53.

³³² AZJ 43 (1879), Nr. 26, 24. 6. 1879, S. 401. Na stížnost reagoval v roce 1880 Heinrich von Treitschke v *Preußische Jahrbücher*, že „*(...) se (židé, HP) pokouší omezit křesťanskou většinu ve svobodě jejího vyznání.*“ Cit. dle AZJ 44 (1880), Nr. 7, 17. 2. 1880, S. 100-101, zde S. 100.

³³³ Schatzker, Chaim: *Jüdische Jugend im zweiten Kaiserreich*, S. 44.

³³⁴ Srv. AZJ 40 (1876), Nr. 12, 21. 3. 1876, S. 193-194. Srv. AZJ 40 (1876), Nr. 13, 28. 3. 1876, S. 206-207. AZJ 43 (1879), Nr. 49, 2. 12. 1879, S. 771.

³³⁵ Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 16. Toller, Ernst: *Eine Jugend in Deutschland*.

aby se ve studentech pěstoval patriotismus. Tento tlak zesílil ještě po nástupu Viléma II. Nutno ovšem podotknout, že k patriotismu a nacionalismu byly děti, židovské nevyjímaje, vychovávány již doma.³³⁶ Židé byli na humanistických gymnáziích nadproporčně zastoupeni, přesto je třeba mít stále na paměti, že polovina německo-židovských dětí dosáhla pouze minimálního, tj. základního, vzdělání a poměr středoškoláků byl u majoritní společnosti vyšší. Na pruských školách vyššího stupně se podíl židovských žáků pohyboval od 8,72 % v 1871 po 17,7 % v roce 1890.³³⁷ Toto nadproporční zastoupení se přitom netýkalo jen měst, ale i venkova. Na gymnázia směřovali nejen ti, co hodlali dále pokračovat na univerzitu, ale i ti, co se hodlali věnovat obchodu či rodinné firmě.³³⁸ Pocházeli většinou z rodin obchodníků, ačkoli ani obrácený typ studovaný otec-vyučený syn nebyl výjimkou.³³⁹ Finanční zajištěnost rodiny nebyla pravidlem, spousta chudých venkovských živnostníků si odtrhla od úst to málo, co měla, jen aby jejich potomci mohli absolvovat gymnázium a univerzitní studia, která se tehdy platila. Obecně židovští studenti pocházeli ze sociálně nižšího prostředí, než bylo zvykem u většinové společnosti.

Nelze však říct, že by všechny německo-židovské rodiny chtěly svým dětem poskytnout co nejlepší vzdělání.³⁴⁰ Podle mě je tak nutno opravit Jegglehovu domněnku, že se počítalo jen nadání studenta – to bylo k ničemu, pokud jeho rodiče došli k názoru, že si nemohou dovolit ho na škole vydržovat. Možná k tomu docházelo méně často než u majority, byly častější

³³⁶ Byla právě rodina, kdo zprostředkovával a vedl děti k německé kultuře, naopak škola, která by tuto úlohu měla plnit, v drtivé většině selhávala a posílala je „zpátky k židovství“. Srv. Schatzker, Chaim: *Jüdische Jugend im zweiten Kaiserreich*, S. 15. AZJ 40 (1876), Nr. 7, 15. 2. 1876, S. 103-104.

³³⁷ V roce 1875/76 činil jejich podíl 9,59 %, v roce 1878 10,97 % a v roce 1881/82 10,05 %. Srv. s podílem židovských žáků na gymnáziích v Rakousku-Uhersku v letech 1873-1880, konkrétně v Dolních Rakousech 20-20 %, Čechách 11-12 %, Moravě 16-17 %, Slezsku 10-19,6 %, Haliči 9-18 % a Bukovině 19-34 %. V letech 1877-1890 pro celé Předlitavsko tvořili židovští gymnazisté od 10 do 14 %. Viz AZJ 36 (1872), Nr. 11, 12. 3. 1872, S. 204-205. AZJ 40 (1876), Nr. 41, 10. 10. 1876, S. 659. AZJ 43 (1879), Nr. 44, 28. 10. 1879, S. 697-698. AZJ 54 (1890), Nr. 32, 22. 8. 1890, S. 429. Srv. Jeggle, Utz: *Judendörfer in Württemberg*, S. 117-118, 247. N. N.: *Die Juden in Oesterreich*, S. 92, 96, 98.

³³⁸ Oklikou se dostal na gymnázium budoucí chemik Adolf Frank (1834-1916), který nejprve zamířil do učení. Tento absolvent farmacie a doktor chemie se narodil ve vesnici Klötze (provincie Pruské Sasko) v dnešním Sasku-Anhaltsku, proslul jako objevitel využití potaše (uhličitan draselný) v zemědělství a zakladatel první továrny na umělá hnojiva v Německu. Srv. LBIA, Adolf Frank: *Lebenslauf*. ME 138. LBIA, Aron Benario. LBIA, Arthur Cohen.

³³⁹ Například dědeček Richarda Lichtheima byl lékařem, otec obchodníkem. U Charlotty Landauové-Mühsamové byl dědeček sládek, její otec už byl ale lékárníkem, bratři lékařem a spisovatelem, respektive politikem. V matčinu příbuzenstvu se však vyskytoval i univerzitní profesor. Jednalo se o profesora botaniky Nathanaela Pringsheima (1823-1924). Zajímavé ovšem je, že Landauová-Mühsamová připomínala pouze jeho, aniž by se jakkoli zmínila o význačnosti klanu Pringsheimů, z něhož vzešlo mnoho respektovaných akademiků a pocházela z něj například i budoucí žena Thomase Manna. Pro její současníky to snad nebylo nutné, ale pro její děti a vnuky, které s německým prostředím nepřišly vůbec do styku, je takové opomenutí zvláštní. Srv. Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*, S. 10. Engel, Michael: *Die Pringsheims. Zur Geschichte einer schlesischen Familie (18. - 20. Jahrhundert)*, in: Kant, Horst; Vogt, Annette (Hrsg.): *Aus Wissenschaftsgeschichte und -theorie. Hubert Laitko zum 70. Geburtstag überreicht von Freunden, Kollegen und Schülern*. Berlin 2005, S. 189-219. Srv. Lichtheim, Richard: *Rückkehr. Lebenserinnerungen aus der Frühzeit des deutschen Zionismus*. Stuttgart 1970, S. 19-28.

³⁴⁰ Touha po vzdělání Oscara Tietzeho nenašla u strýců pochopení, zvláště četba Marxe a Heineho. Tietz, Georg: *Hermann Tietz*, zejména S. 20 an.

případy, kdy i méně majetné rodiny se snažily svým potomkům, především synům, studia umožnit, ale i o tom by se dalo pochybovat.³⁴¹ Navíc absolvování gymnázia bylo jasně prestižní záležitostí, která potvrzovala příslušnost k měšťanstvu, ukazovala status rodiny a byla tak součástí reprezentace. U synů z měšťanských rodin se prostě „slušelo“, aby šli na gymnázium, jiná volba se chápala jako pokles na společenském žebříčku. Jak jinak vysvětlit, že kromě jasně nadaných studentů, jako byl například Franz Oppenheimer, se na gymnáziích trápily i děti, jimž učení nebo tehdejší styl výuky činily jasné obtíže, a naopak vyložené studijní typy musely jít do učení, poněvadž studia chápali rodiče jako ztrátu času, kterou si nemohli dovolit.³⁴² Georg Wertheim, Rudolf Mosse i Moritz Jacobsohn museli gymnázium z finančních důvodů předčasně opustit.³⁴³ Jacobsohn se však nenechal odradit a při zaměstnání absolvoval obchodní školu, vyučil se v bankovníctví a jako samouk pokračoval ve francouzštině a angličtině.³⁴⁴ Jaký rozdíl od Theodora Lessinga nebo Georga Hermanna, kteří dokončili gymnázium až na několikátý pokus s odřenýma ušima.³⁴⁵ Nutno ovšem dodat, že v jejich případě se nejednalo ani tak o nedostatek intelektuálních schopností jako spíše o nechuť k tradiční, autoritářské formě výuky, kde vládlo bezmyšlenkovité biflování a pro vlastní názor nebylo místo – naopak jakýkoli jeho náznak se chápal jako vysoce nebezpečný, nežádoucí kázeňský prohršek.³⁴⁶

Vysoký podíl na gymnáziích byl židovské menšině předhazován jako cosi negativního, schizofrenní postoj majority trefně popsal ve svém projevu v Říšském sněmu v roce 1880 poslanec, známý lékař a uznávaný vědec, Rudolf Virchow: „(...) *Ale když se jim (židům, HP) vyčítá jejich vzdělání, (...) pak jakýkoli poklidný vývoj končí, poněvadž nelze udržet smír, když se zachází tak daleko, že předhazují otci, že své děti posílá na vyšší školy.*“³⁴⁷ Zatímco do 80. let 19. století byl vysoký podíl židovských žáků na školách vyššího stupně vítán jako důkaz postupující akulturace, koncem 70. a počátkem 80. let spolu se vzrůstajícím antisemitismem

³⁴¹ Srv. Jeggle, Utz: *Jugendörter in Württemberg*, S. 117-118, 247.

³⁴² Velmi nadaný Franz Oppenheimer, v pěti letech už prý plynule četl, maturoval v 17 letech. Patřil až na jedno krátké období mezi premianty, sedával v prvních lavicích a dostával ceny pro „primuse“, jen jednou jej místo něj dostal chlapec, kterého doučoval. Důvodem bylo, že byl příliš nadaný a učitelé chtěli „vystřídat“, to se Franze velmi dotklo, přestal se učit, hlavně matematiku a školu začal lajdat. Kvůli matce a dívce svého srdce ale brzy napravil. Viz Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 45 an.

³⁴³ Rudolf Mosse (1843-1920) přešel z gymnázia v poznaňském Lešně (něm. Lissa) na dráhu knihkupce. Podobně měli finanční obtíže Ruppini, Arthur si maturitu dodělal jako externista a nakonec i vystudoval. Viz Ruppini, Arthur: *Briefe, Tagebücher, Erinnerungen*. Srv. Fischer, Erica; Ladwig-Winters, Simone: *Die Wertheims*, S. 41. LBIA, Moritz Jacobsohn, S. 1.

³⁴⁴ LBIA, Moritz Jacobsohn, S. 1.

³⁴⁵ „(...) *Osobně bych radil nechat Vašeho syna vyučit nějakému jednoduchému řemeslu, poněvadž duševní činnosti zůstane doživotně neschopen,*“ psal ředitel gymnázia Carl Capelle otci budoucího filozofa a literáta Theodora Lessinga. In Lessing, Theodor: *Einmal und nie wieder*, S. 187. Školu si nezamíloval ani Carl Fürstberg, kromě matematiky příliš neprosplával, srv. Fürstberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstberg*, S. 6-7.

³⁴⁶ Srv. Lessing, Theodor: *Einmal und nie wieder*, S. 115. Goldstein, Moritz: *Berliner Jahre*. Liere, C.G. van: *Georg Hermann. Materialien zur Kenntnis seines Lebens und seines Werkes*. Amsterdam 1974, S. 19 an.

³⁴⁷ AZJ 44 (1880), Nr. 49, 7. 12. 1880, S. 769-776, zde S. 775.

začal být naopak považován za negativní, německou společnost ohrožující jev. Vztah učitelů a židovských žáků byl poznamenán protižidovskými názory a výpady prvně jmenovaných.³⁴⁸ Nelze se tak divit, že profesori proti antisemitismu ve třídě zasahovali jen zřídka, pokud vůbec, spíše jej ještě přiživili nebo dělali, že jej nevidí ani neslyší.³⁴⁹ Johanna Harrisová (1879-1964) z hesenské Oberauly popisovala příhodu z hodiny pletení, nejprve panovalo hluboké ticho, aby se pak z řad jejich křesťanských spolužaček rozlehl nářek: „*Bornellerová, to smrdí, to smrdí.*“³⁵⁰ Učitelka Bornellerová zareagovala tak, že nezareagovala nijak, což bylo o to závažnější, že obě sestry Harrisovy do křesťanské školy přišly jen na naléhání místního faráře, jenž se snažil o jakousi „mezikonfesijní družbu“. Kvůli antisemitismu také nenastoupil do Maximilianeu budoucí soudce Alfred Cohen (1853-1913). Mnichovský ústav pro nadané studenty to odůvodnil tím, že by mu nebyl schopen zajistit košer stravu. Že šlo o zástěrku bylo jasné oběma stranám, i Cohenovým, kteří navíc s největší pravděpodobností kašrut už dávno nedodržovali.³⁵¹ Stoeckerovu agitaci proti „*Verjudung*“ (doslova „zažidovštění“) škol vyššího stupně, si vzaly k srdci i některé vyšší dívčí a na židovské uchazečky buď uvalily jakýsi *numerus clausus*, nebo je nepřijímaly vůbec – v tom případě platily za elitní ústav, kam chodila ta nejvyšší společnost.³⁵²

Dívky povinnou školní docházku absolvovaly na základní škole, případně soukromém dívčím ústavu nebo jim rodiče zařídili privátní výuku doma. Úroveň privátních ústavů nebyla valná. Velmi kriticky se o škole, kterou navštěvovala v 90. letech 19. století, zmiňuje vnučka rabína Esriela Hildesheimera, Henrietta Hirschová (nar. 1884), pocházející z přísně ortodoxní berlínské rodiny: „*Tento ústav lze nazvat školou (...) jen s určitou dávkou fantazie. Dámy Wittelschöferovy byly dvě starší slečny. Školu v době našeho nástupu musely už vést dlouho, poněvadž ji navštěvovala už naše teta Jenny. Škola se skládala ze dvou místností. V každé z nich se současně učily dvě třídy. V místnosti stál dlouhý stůl s židlemi, u něhož jsme seděly. V každé třídě byly čtyři děti, takže u jednoho stolu jich sedělo vždy osm. Když jedna třída pracovala nad písemnou úlohou, musely ostatní dávat pozor na ústní výklad. To pro děti*

³⁴⁸ Občas se sice objevily i osvícené typy, které své žáky inspirovaly a podněcovaly, Franz Oppenheimer například zmiňoval svého latináře a dějepisce, ale bylo jich žalostně málo. Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 49-52. Srv. Schatzker, Chaim: *Jüdische Jugend im zweiten Kaiserreich*, S. 85.

³⁴⁹ Typické byly výkřiky „hep, hep“ (nebo také Hepp, Hepp), které odkazovaly na stejnojmenné protižidovské vytržnosti v Německu v roce 1819, význam pokřiku, respektive jeho původ je neznámý. K dalším posměškům patřilo volání „Jude, Jude Itzig!“, v plném znění: „*Jude, Jude Itzig, mache dich nicht witzig!*“ („Žide, žide Iciku, nenech se vysmát (doslova „nedělej se směšným!“). In Lessing, Theodor: *Einmal und nie wieder*, S. 112.

³⁵⁰ LBIA, Johanna Harris-Brandes, S. 28.

³⁵¹ Cohen, Arthur (1864-1940): *Geschichte der Familie Cohen mit Berücksichtigung Marx und Pflaum 1558-1940*. ME 90, S. 27.

³⁵² Podle pamětí Charlotte Landauové-Mühsamové v Lübecku nebrala kromě jedné žádná dívčí škola židovské studentky, takže ta, kam chodila Charlotte, sice nechodily ty nejvybranější kruhy, ale pořád byla ještě na úrovni. Děvčata například musela celoročně nosit bílé rukavičky. Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*, S. 26 an.

nebylo samozřejmě tak lehké; kladlo to velké nároky na jejich schopnosti koncentrace. Učitelky byly na takovýto způsob výuky po tolikaleté praxi zvyklé; příliš jsme se toho nenaučily, ale čtení, psaní a počítání nám všípily; u děvčat to tehdy nebylo tak důležité.“³⁵³ Za dostatečné vzdělání se pro dívky skutečně kromě čtení, psaní a počtů považovala jen výuka cizího jazyka – většinou francouzštiny – dále hodiny tance, hry na klavír, zpěvu a kreslení.³⁵⁴ Možností byla i *höhere Töchterschule* nebo-li vyšší dívčí, obdoba chlapecké měšťanky, která ovšem nebyla zaměřena „do života“, takže byla cílem dívek z finančně zajištěných rodin. Převažovaly soukromé ústavy nad státními a ač pro ně neexistovaly žádné závazné učební plány, lze říci, že se na nich vyučovaly zpravidla cizí jazyky (angličtina, francouzština), němčina, náboženství, kreslení a ruční práce.³⁵⁵ Chyběla latina, řečtina; počty, dějepis a zeměpis měly menší hodinovou dotaci než na chlapeckém gymnáziu a byly také jinak zaměřeny, méně náročné a na nižší úrovni. Francouzštiny a angličtiny bylo více a důraz se kladl na konverzaci než na gramatiku. Vše vyplývalo z poslání těchto škol, jež měly ženu připravit na její roli manželky, matky a hospodyně.³⁵⁶

Přestože jejich absolvování k ničemu neopravňovalo, počet rodin, jež na ně posílalo své dcery, rostl. To se týkalo zejména dívek z německo-židovských rodin. Jejich podíl na celkovém počtu studentek vyšších a vysokých škol vůbec neodpovídal jejich početnímu zastoupení ve společnosti, naopak jej značně převyšoval, a to ještě výrazněji než v případě studentů-chlapců. Někteří badatelé jako Marion Kaplanová hledají vysvětlení v tradiční úctě židovské rodiny ke vzdělání, které nyní mohly díky svému lepšímu socio-ekonomickému postavení a také nižšímu počtu dětí poskytnout vzdělání i dcerám. Stále však fungovalo jako výplň doby mezi uvedením do společnosti a svatbou.³⁵⁷ Nutno však podotknout, že bohatství rodiny neznamenal nutně lepší a vyšší vzdělání potomků, jak ostatně ukazuje příklad Bleichröderů – veřejnou školu navštěvovaly jen tři děti: Paul, Agathe a Fritz, zbylé čtyři měly soukromého učitele a o kvalitu vzdělání děvčat se příliš nedbalo – jak jinak vysvětlit, že se rodiče spokojili pouze s výukou cizích jazyků (francouzština, italština, angličtina), základy matematiky a latiny.³⁵⁸ Jak pro německo-židovskou menšinu tak křesťanskou majoritu však

³⁵³ LBIA, Henriette Hirsch: *Erinnerungen an meine Jugend*. ME 304.

³⁵⁴ Srv. Schaser, Angelika: *Frauenbewegung in Deutschland 1848-1933*, S. 23, 248. Bahenská, Marie: *Počátky emancipace žen v Čechách*, s. 18. LBIA, Flora Goldschmidt, S. 12, 14 an

³⁵⁵ Podle Marie von Bunsen měly být německé dívčí školy kvalitnější a modernější než anglické, německým mohla v tomto ohledu konkurovat leda londýnská Queen's College, kterou mimochodem podporoval dědeček Bunsenové. Bunsen, Marie von: *Die Welt in der ich lebte*, S. 38-40. Queen's College byla založena v roce 1848 odpovídala spíše vyšší dívčí, v roce 1849 vznikla Bedford College, která se později stala součástí University of London; v 70. letech vznikaly ženské koleje v Cambridge (Girton College, 1869, Newnham College 1871) a Oxfordu (Lady Margaret Hall, 1879).

³⁵⁶ Schaser, Angelika: *Frauenbewegung in Deutschland 1848-1933*, S. 26-27.

³⁵⁷ Kaplan, Marion A.: *Jüdisches Bürgertum*, S. 190.

³⁵⁸ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 122.

platilo, že v šestnácti letech, po dovršení vyšší dívčí, bylo vzdělání dívek formálně ukončeno, děvčata byla uvedena do společnosti a čekala na manžela.³⁵⁹

Vyšší dívčí však neřešila situaci dívek, jež se kvůli malému nebo žádnému věnu nemohly provdat, případně jež tísnivá finanční situace rodiny donutila poohlédnout se po nějakém přivýdělku. V takových případech byl nedostatek praktického vzdělání pocíťován obzvláště palčivě. Odtud tedy pocházelo nesmělé volání po potřebě vzdělání pro ženy, které by jim umožnilo v případě, že by zůstaly svobodné, relativně zajištěnou existenci. Od 60. let sice bylo možné po absolvování vyšší dívčí pokračovat na učitelském semináři a po dvou letech se stát učitelkou pro nižší stupeň vyšších dívčích, ale nevalná úroveň seminářů a fakt, že většina škol dávala přednost učitelům, situaci příliš neřešil. V očích měšťanské veřejnosti však bylo povolání učitelky a vychovatelky jediným pro ženu vhodným a akceptovatelným zaměstnáním.³⁶⁰ Prosazení prakticky zaměřených škol bylo o to těžší, že stále ještě existoval poměrně silný odpor i proti „neškodným“ vyšším dívčím, které se tak během 60. let dostaly pod tlak ze dvou stran – zastánci konzervatismu si stěžovali, že se dívky stále více odcizují „*tichému štěstí omezené domácnosti*“, vzdělání ohrožuje jejich zdraví, absolventky škol byly podle nich nebezpečně sebevědomé a chtivé dalšího vzdělávání, dívky měly být více doma a matka je měla vést k domácím pracím; na druhé straně přibývalo hlasů volajících právě po školách jako místech, které mladé ženy připraví k výkonu povolání, aby se v případě, že se neprovádají, uživily.³⁶¹ Přičemž slovy Marie Bahenské „*kladný či záporný postoj k emancipaci nebyl dán pohlavím, ale osobním názorem (...)*“.³⁶²

Ženské hnutí v Německu bylo hlavně hnutím za ženské vzdělání.³⁶³ Jednu z jeho proklamací, tzv. *Gelbe Broschüre* (Žlutá brožura), s požadavkem lepšího, kvalitnějšího vzdělání pro dívky, zachytila ve svých zápiscích i Gertrud Bleichröderová. Brožura doprovázela petici, kterou v říjnu 1887 Helene Langeová a dalších pět žen z liberálně

³⁵⁹ Například spisovatelka Fanny Lewaldová (původně Marcusová) v 60. letech popisovala svůj denní program, který pro ni vymyslel otec, aby nějak smysluplně zaplnila den, následovně – hra na klavír, ruční práce jí zabraly asi pět hodin, zatímco čtení, učení a psaní pouhé dvě hodiny denně. Viz Lewald, Fanny: *Meine Lebensgeschichte. Bd.1.2: Im Vaterhause*. Berlin 1861, S. 8-9. Srv. Schaser, Angelika: *Frauenbewegung in Deutschland 1848-1933*, S. 24. Bahenská, Marie: *Počátky emancipace žen v Čechách*, s. 38.

³⁶⁰ Pro české země srv. Bahenská, Marie: *Počátky emancipace žen v Čechách*, s. 103. V 80. letech dokonce opět nabývalo na síle hnutí, které kladlo důraz na vedení domácnosti (Věnceslava Lužická-Srbová). Viz Tamtéž, s. 124 an.

³⁶¹ Schaser, Angelika: *Frauenbewegung in Deutschland 1848-1933*, S. 27.

³⁶² Bahenská, Marie: *Počátky emancipace žen v Čechách*, s. 144.

³⁶³ V práci hovořím pouze o ženském měšťanském hnutí, koncem 19. století se sice zformovalo tzv. dělnické křídlo, které kladlo větší důraz na politickou rovnoprávnost a výdělečnou činnost, ale bylo spjaté především se sociální demokracií a nižšími vrstvami, zatímco německo-židovská menšina v drtivé převaze spadala do střední a vyšší třídy. Dělnické křídlo bylo také v mnohých ohledech radikálnější, například v roce 1904 formulovala Clara Zetkinová požadavek na vzdělání od mateřské školky po univerzitu nezávisle na třídě a pohlaví, který později včlenila do svého programu sociální demokracie. Podobná „dvojkoľejná“ situace panovala i v českých zemích. Srv. Schaser, Angelika: *Frauenbewegung in Deutschland 1848-1933*, S. 23 an. Bahenská, Marie: *Počátky emancipace žen v Čechách*, s. 104, 108-109.

orientovaného měšťanstva zaslaly pruskému ministrovi školství a poslanecké sněmu, v níž žádaly zřízení skutečně odborných učitelských ústavů pro ženy a více vlivu pro učitelky na veřejných vyšších dívčích. Langeová svým požadavkem, aby se žena vzdělávala pro vlastní dobro, vyvolala bouřlivou diskuzi. Tehdy totiž převládal názor, že vzdělání žen se neděje pro dobro jich samotných, ale pro dobro mužů, aby nemuseli snášet jejich nevědomost a netrpěli jejich omezeností.³⁶⁴ Podporu petici, respektive reformě dívčího školství vyjádřila i manželka následníka trůnu, budoucího Fridricha III., princezna Viktorie. Lze ji považovat za rozhodující impuls k reformě, zprvu tomu ale nic nenásvědčovalo. Smrtí Fridricha III. se zdálo být vše ztracené, zemřel panovník, do nějž liberální měšťanstvo vkládalo velké naděje, a jeho vdova neměla na další běh věcí žádný vliv. Langeová se v této situaci rozhodla jednat a dosáhnout reálných cílů. V roce 1889 byly otevřeny tzv. *Realkurse* pro absolventky vyšších dívčích, které je měly připravit na výkon obchodnických povolání, případně pro vstup na (švýcarské) univerzity. Vyučovaly se přírodní vědy, latina, dějepis, ekonomie, cizí jazyky a němčina. Absolventky svými úspěchy měly společnost přesvědčit pro podporu další dívčího vzdělávání.³⁶⁵ Gertrud sama velmi toužila po studiu, ale její názor na petici byl spíše negativní. Podle ní samotné zkvalitnění dívčího vzdělávání bez toho, aby se změnilo celkové postavení žen ve společnosti, nestačí.³⁶⁶ Proces malých ústupků a postupných krůčků ji tak očividně neuspokojoval, a přesto sama nebyla podobně radikálního činu, který od autorek petice vyžadovala, schopna. Nikdy nepřekročila stín své doby a nevymanila se z role *höhere Tochter*, a to ani v takové maličkosti, jakou byla návštěva vytoužených kurzů sochařství a malby, od nichž ji odradila přítomnost mužských kolegů, s nimiž by musela hodinu sdílet.³⁶⁷

Ženské vzdělání ale stále nesměřovalo a nepožadovalo pro dívky všeobecné vyšší vzdělání – období chlapeckých gymnázií. Myšlenka, že by ženy mohly skládat maturitu, byla skutečně revoluční, přístup na gymnázia totiž *de facto* znamenal i otevření dveří univerzit a volnou cestu k výkonu povolání, což byla pro mnohé příliš děsivá představa.³⁶⁸ Ve sledovaných pamětech se jako první ženy s maturitou objevují až generace narozené

³⁶⁴ I židovské ženy měly být vzdělávány také především proto, aby střežily a předávaly židovskou tradici dětem, dalším pokolením. V tom se mu podle mého názoru v mnohém podobala situace českých žen, které byly nabádány k výchově pravých českých vlastenců. Jak ukázala Bahenská, české ženské hnutí bylo silně spjato s národním programem na rozdíl například od Velké Británie a Francie, kde šlo spíše o vlastní proces zrovnoprávnění žen. O mýtu ženy-strážkyně tradice viz předchozí kapitola. Srv. Schmaußer, Beatrix: *Blaustrumpf und Kurtisane*, S. 30. Bahenská, Marie: *Počátky emancipace žen v Čechách*.

³⁶⁵ Schmaußer, Beatrix: *Blaustrumpf und Kurtisane*, S. 32-33.

³⁶⁶ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 48-49.

³⁶⁷ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 51.

³⁶⁸ Až v roce 1893 byly výše zmíněné „reálné kurzy“ přeměněny v *Gymnasialkurse* (gymnaziální kurzy), jejichž šest absolventek složilo v roce 1896 jako externistky maturitu na chlapeckém gymnáziu. V témže roce bylo Hedwigou Kettlerovou založeno první dívčí gymnázium v Karlsruhe. První maturantky tu absolvovaly v roce 1899.

kolem přelomu století. Teprve nejmladší dcera Moritze Jacobsohna, Ruth, narozená v roce 1900, dosáhla maturity a začala dokonce studovat na univerzitě ekonomii, v roce 1922 se ale provdala a studia nedokončila.³⁶⁹

Kdo z chlapců zvládl dokončit gymnázium a úspěšně složil maturitu, náležel v Prusku k nepočetné 1-2% elitě mužské populace osmnáctiletých. Z těchto absolventů zhruba 65-75 % pokračovalo ve studiu na univerzitách.³⁷⁰ I zde byli židovští studenti nadproporcionálně zastoupeni, například v akademickém roce 1886-1887 tvořili židovští studenti 9,61 % všech studentů na pruských vysokých školách.³⁷¹ Důvody byly stejné jako v případě gymnázií – možnost povznesení rodiny do řad měšťanstva, pokračování ve vzestupu na sociálním žebříčku, otázka statusu a snaha po plnohodnotném začlenění do majoritní společnosti. V převážné většině rodin šlo o první generaci židovských vzdělanců, ačkoli existence „lékařských“ dynastií ukazuje, že i tady se vyskytovaly výjimky. Příklon k svobodným povoláním se však datuje především do posledního desetiletí 19. a počátku 20. století, kdy už se objevovaly první známky „generační stagnace“ – zjednodušeně řečeno, třetí generace už neměla kam stoupat, mohla se jen snažit udržet pozici svých vysokoškolsky vzdělaných otců a obchodnický zdatných dědů, navíc jako příslušník „bílých límečků“ pocíťovala silnější diskriminační praxi, která panovala ve státní i soukromé sféře. Navíc na cestu za akademickými tituly se vydávalo také čím dál tím více příslušníků majority, což vedlo k dalšímu zostření konkurence. V neposlední řadě přicházelo od 90. let na německé univerzity relativně velké množství židovských studentů z Ruska.³⁷² Vyjmenované znaky sice byly pozorovatelné už během bismarckovské éry, ale spíše jen v náznacích, v případě studentů z řad *Ostjuden* se v 70.-80. letech jednalo o zanedbatelné procento. Židovští studenti pocházeli zejména z řad absolventů humanitních gymnázií, zatímco u jejich kolegů z řad

³⁶⁹ LBIA, Moritz Jacobsohn, S. 7-10.

³⁷⁰ Lundgreen, Peter: *Schulsystem, Bildungschancen und städtische Gesellschaft*, in Berg, Christa (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*. Bd. 4. München 1991; S. 304-313, zde S. 310.

³⁷¹ Podobná situace ovšem panovala i na univerzitách v sousedním Rakousko-Uhersku. Podíl židovských studentů na celkovém počtu v Rakousku stoupl z 11,6 % v akademickém roce 1871/72 na 19,3 % v roce 1887/88, resp. 19,5 % v roce 1892/93, kdy dosáhl vrcholu a pak už jen klesal – v roce 1903/04 činil „pouhých“ 15,6 %. N. N.: *Die Juden in Oesterreich*, S. 92, 96, 98. Srv. Richarz, Monika: *Soziale Voraussetzungen des Medizinstudiums von Juden im 18. und 19. Jahrhundert*, in: Scholz, Albrecht; Heide, Caris-Petra (Hrsg.): *Medizinische Bildung und Judentum*. Dresden 1998, S. 6-14, zde S. 11 an. Lestschinsky, Jakob: *Das wirtschaftliche Schicksal des deutschen Judentums*, S. 165. Weiner-Odenheimer, Paula: *Die Berufe der Juden in Bayern*. Berlin 1918. Srv. Wertheimer, Jack L.: *The 'Ausländerfrage' at Institutions of Higher Learning: A Controversy over Russian Jewish Students in Imperial Germany*, in: LBIYB 27 (1982), p. 187-215.

³⁷² V roce 1891-1892 bylo pouhých 7 % židovských studentů z řad *Ostjuden*, v roce 1911-1912 to už bylo 56 %. Pokud v letech 1886-1887 židé na pruských univerzitách představovali asi 17 % všech zahraničních studentů, do roku 1911-1912 se jejich podíl zvýšil na 40 %. Preston, David: *Science, Society and the German Jews, 1870-1933*. PhD. diss. University of Illinois at Urbana-Champaign 1971, p. 106. Kampe, Norbert: *Jews and Antisemites at Universities in Imperial Germany (I): Jewish Students, Social History and Social Conflict*, in: LBIYB 30 (1985), p. 357-394, zde p. 389.

majority převládali studenti reálek.³⁷³ Co se rodinných poměrů týče, opakovala se situace gymnazistů. Znovu bych polemizovala s názorem, že u židovské menšiny nehrála finanční situace rodiny zásadní roli. Hrála, jak dokládá případ Carla Fürstenberga, který měl údajně velké nadání na matematiku. Dokonce tak velké, že se jeho učitel snažil přemluvit Carlova otce, aby dal syna na studia, „ale o nějakém studiu na univerzitě nemohla být řeč. Jak už jsem říkal, můj otec nebyl žádný boháč, a považoval za samozřejmé, že, jak jen to bude možné, půjdu, stejně jako můj o čtyři roky starší bratr Julius, do učení.“³⁷⁴

Od 18. století byla pro židovské studenty volbou číslo jedna medicína, byl to také jediný předmět, který jim nabízel uplatnění, aniž by museli konvertovat ke křesťanství.³⁷⁵ Tato „nadvláda“ lékařských oborů během 19. století sice pozvolna ustupovala, ale stále si zachovávala jasnou převahu – ještě v roce 1886 tvořili na pruských univerzitách studenti lékařství téměř 60 % všech židovských studentů, zatímco lékařství si zvolilo pouhých 27 % jejich nežidovských kolegů; v roce 1887-1888 představovali židé v Berlíně a Vratislavi třetinu všech mediků.³⁷⁶ Tento poměr se změnil až začátkem 20. století ve prospěch práv.³⁷⁷ V tomto vzestupu, jak ukázal Norbert Kampe, sehrálo roli spíše sociální postavení studentů než emancipací usnadněný přístup ke vzdělání. Podle Kampeho dávali chudší studenti stále přednost medicíně, zatímco studenti z vyšších vrstev si vybírali práva, mohli totiž snadněji překonat diskriminaci spojenou s povoláním právníka.³⁷⁸ Lékařství a práva dominovaly i ve sledovaných pamětech, ale rozhodně nešlo o nadvládu jednoznačnou – vyskytovaly se v nich další obory, především přírodovědné jako chemie a fyzika, farmacie, nejméně pak byly

³⁷³ Volkov, Shulamit: *Juden als wissenschaftliche ‚Mandarine‘ im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Neue Überlegungen zu sozialen Ursachen des Erfolgs jüdischer Naturwissenschaftler*, in: Archiv für Sozialgeschichte, Bd. 37 (1997), S. 1-18. Srv. Volkov, Shulamit: *Jüdisches Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*. Scholz, Albrecht; Heidel, Caris-Petra (Hrsg.): *Medizinische Bildung und Judentum*. Dresden 1998. Richarz, Monika: *Der Eintritt der Juden in die akademischen Berufe. Jüdische Studenten und Akademiker in Deutschland 1678-1848*. Tübingen 1974.

³⁷⁴ Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 7.

³⁷⁵ Richarz, Monika: *Der Eintritt der Juden in die akademischen Berufe*. Srv. Efron, John M.: *Medicine and the German Jews*.

³⁷⁶ Kampe uvádí 58,74 %; Ruppín 57 %. V Rakousku bylo nejvíce židovských studentů na lékařských (až 41 % v roce 1885), právnických (maximum v roce 1877 – 16,3 %), technických (vrchol v roce 1884 – 20 %), nejméně na filozofických (minimum v roce 1874 2,4 %, maximum v roce 1886 – 11,8 %). Obecně nárůst vrcholil v druhé polovině 80. let, od 90. let pokles, s tím, jak stoupal počet studentů majoritní společnosti. Srv. Kampe, Norbert: *Studenten und ‚Judenfrage‘ im Deutschen Kaiserreich*, S. 83, 92. Ruppín, Arthur: *Die Juden der Gegenwart*, S. 125. N. N.: *Die Juden in Oesterreich*, S. 100. Richarz, Monika: *Soziale Voraussetzungen des Medizinstudiums von Juden im 18. und 19. Jahrhundert*, S. 11 an.

³⁷⁷ V letech 1886 a 1905 vzrostl podíl židovských studentů práv v Prusku z 17 % na 41 %, naopak podíl mediků klesl z 57 % na 24,5 %. Ruppín, Arthur: *Die Juden der Gegenwart*, S. 125.

³⁷⁸ Kampe, Norbert: *Studenten und ‚Judenfrage‘ im Deutschen Kaiserreich*. Srv. Barkai, Avraham: *Jüdische Minderheit und Industrialisierung*, S. 50.

zastoupeny humanitní a filologické obory a architektura, což by i odpovídalo statistickým údajům.³⁷⁹

Prakticky ke koloritu univerzitních lavic patřil antisemitismus. Jak zjistil Norbert Kampe, šlo prakticky o odpor vůči „novým“ konkurentům na akademickém pracovním trhu, kteří v rozporu s tradicí stoupali na společenském žebříčku vzhůru.³⁸⁰ Po roce 1879, respektive 1880 na něj musel narazit každý židovský student bez výjimky, například téměř polovina berlínských studentů údajně podepsala nějaké protižidovské prohlášení. V roce 1881 byl založen *Verein deutscher Studenten* (Spolek německých studentů), jenž v sobě mísil zvláštní kombinaci nacionalismu, monarchismu, protikatolického křesťanství a antisemitismu. Židé byli samozřejmě předem vyloučeni. Nepřátelství se během let zostřovalo, což platilo, jak už jsem zmínila, zejména v 90. letech, kdy na univerzity v Německu začali ve větším množství přicházet židé z ciziny.³⁸¹ Odpovědí na antisemitismus na univerzitní půdě byl vznik židovských studentských spolků, jež měly za úkol bránit čest Židů napadených antisemity. Prvním takovým spolkem byla vratislavská *Viadrina* založená v roce 1886, která hanobitele vyzývala na souboj. Jejím heslem bylo latinské: „*Nemo me impune lancecessit*“ (Nikdo mě neurazí beztrestně). K dalším patřily *Friburgia* či *Sprevia*, založená v roce 1894 v Berlíně.³⁸²

Ženy-studentky se na univerzitách prakticky nevyskytovaly. Pokud vyšší dívčí vzbuzovaly pochybnosti, pak o univerzitním studiu měla veřejnost jasno: Bylo naprosto zbytečné, dokonce nebezpečné. „*Panna bez manžela navléká modré punčochy*,“ znělo dobové moudro.³⁸³ Myšlenka, že by se žena chtěla dobrovolně vzdělávat, že by upřednostnila

³⁷⁹ Medicínu zvolil Franz Oppenheimer, ač by býval raději šel na historii nebo klasickou filologii, ale kvůli antisemitismu a faktu, že by jako žid nenašel místo ani jako středoškolský profesor ani v akademické sféře, rozhodl se pro lékařství. Významným lékařem, který ovšem v roce 1863 konvertoval ke křesťanství, byl i August Hirsch (původně Aron Simon, 1817-1894), rodák z pruského Gdaňsku (Danzig), syn obchodníka, odborník na epidemické choroby a hygienu. Práva vystudovali Paul Arons, Albert Mosse, Eduard Silbermann, syn Moritze Jacobsohna, Adolf, jehož druhý bratr se stal lingvistou. Leo Arons byl fyzikem, Adolf Frank chemikem, bratři Georga Hermanna, Heinrich a Ludwig byli architekty, přičemž Ludwig byl ještě egyptologem. Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 65, 87. Viz například článek o jeho cestě do jižního Ruska po vypuknutí epidemie moru tamtéž koncem roku 1878. Schneck, Peter: *August Hirsch und die medizinische Geographie: Seine Reise von 1879 in das Wolgagebiet im Spiegel von Tagebuchnotizen und Briefen*, in: Kant, Horst; Vogt, Annette (Hrsg.): *Aus Wissenschaftsgeschichte und -theorie. Hubert Laitko zum 70. Geburtstag überreicht von Freunden, Kollegen und Schülern*. Berlin 2005, S. 33-49. Eduard Silbermann: *Erinnerungen 1871-1917*. München 1916. LBIA, Moritz Jacobsohn, S. 10. Liere, C.G. van: *Georg Hermann*, S. 15-19. LBIA, Adolf Frank.

³⁸⁰ Kampe, Norbert: *Studenten und ‚Judenfrage‘ im Deutschen Kaiserreich*.

³⁸¹ Oblíbené byly hlavně univerzity v Heidelbergu a Berlíně. Viz Dubnow, Simon: *Die Weltgeschichte der jüdischen Volkes*. 10 Bde, Berlin 1925-1929. Bd. 10 (1929). *Das Zeitalter der zweiten Reaktion (1880-1914)*, S. 64.

³⁸² Srv. Gay, Ruth: *The Jews of Germany*; p. 212. Kaplan, Marion: *Konsolidierung eines bürgerlichen Lebens im kaiserlichen Deutschland 1871-191*, S. 274.

³⁸³ „*Kriegt die Jungfrau keinen Mann, zieht sie blaue Strumpfe an*.“ In Schmauß, Beatrix: *Blaustrumpf und Kurtisane*, S. 144. Název „modrá punčocha“, původně vlastně „modré punčochy“ („*Blue-Stockings*“), byla londýnská dámská společnost poloviny 18. století, jejíž zakladatelkou byla mezi jinými i Elizabeth Montagu (1718-1800). Jednalo se vlastně o literární diskuzní skupinu, jež měla sloužit sebevzdělání a intelektuálnímu

vzdělání před sňatkem, rodinou, mužem a dětmi byla zkrátka nepředstavitelná, a to i pro většinu samotných žen. Intelektuálky prý byly ošklivé, měly malá prsa, vyhublé boky, padaly jim vlasy, čímž byly pro muže naprosto nepřitažlivé, a navíc měly falešné představy o vlastní inteligenci, ve skutečnosti byly jen hloupé, hloupější než běžná, nestudovaná žena.³⁸⁴ Také panovala obava, že by žena-spisovatelka nebo dokonce žena-politička zanedbávala domácnost a výchovu dětí, tedy se objevovala představa muže jako „oběti ženské emancipace“.³⁸⁵ Představa vzdělané ženy jako podivné bytosti přetrvávala i v řadách dívek a žen, které samy toužily po vzdělání a k většinové představě o ženě-manželce a matce se stavěly kriticky. Bleichröderová sice toužila po studiu, ale univerzitní vzdělání si sama zakázala jako pro dívku svého postavení naprosto nemožné – co si mohly dovolit „ruské anarchistky“, nebylo vhodné pro dceru majetného, vzdělaného a liberálně založeného bankéře.³⁸⁶ Stejný názor měla i křesťanka Maria von Bunsen ze silně liberální anglicko-pruské rodiny.³⁸⁷

Podle mého názoru si však dveře ke studiu zavřely obě samy tím, že svůj sen předem označily za nemožný a neuskutečnitelný. Ještě zjevněji je to vidět, porovnáme-li přístup a situaci Bleichröderové právě s ruskými studentkami, které se na své cestě za vzděláním musely často rozejít s rodinou, opustit muže a děti, překonat „vnější“ i „vnitřní“ odpor společnosti a svých blízkých. Možná tedy nebyl ani tak problém v uskutečnitelnosti jako ve společenské nepřijatelnosti. Ani takové vysvětlení však neobstojí před překážkami, které podstoupily například židovské studentky, *Ostjüdinnen*, z ortodoxních rodin z uzavřených komunit výlučně židovských štetlů. Jejich rozchod s rodinou byl často definitivní, provázen vyděděním a zatracením. Není divu, že se jejich náhradní rodinou stala různá socialistická a anarchistická hnutí.³⁸⁸ Tady mají tedy původ ony „ruské anarchistky“.³⁸⁹ Považuji také za

rozvoji členek, nešlo tedy o žádný „drbací kroužek“ ani „kávovou společnost“. Název prý pochází od následující příhody: jistý přednášejícího byl tak chudý, že si nemohl dovolit koupit hedvábné punčochy a dostavil se tak ve všedních modrých. Jméno pak mělo odkazovat na neformálnost společnosti a důraz na intelektuální kvality než módu. Pejorativní význam se objevil až později.

³⁸⁴ Schmaußer, Beatrix: *Blaustrumpf und Kurtisane*, S. 145, 148 an.

³⁸⁵ Srv. Peters, Dietlinde: *Mütterlichkeit im Kaiserreich*. Schmaußer, Beatrix: *Blaustrumpf und Kurtisane*, S. 163.

³⁸⁶ Tento postřeh psala v roce 1888, tedy 21 let (1867) od první doktorské promoce ženy-lékařky v Curychu (Ruska Naděžda Suslovová), šest let od promoce prvních českých lékařek Bohuslavy Keckové (1854-1911) a Anny Bayerové (1853-1924), v době, kdy ve Varšavě složila maturitu o generaci mladší Rosa Luxemburgová (1871-1919) a mřila do Švýcarska na studia. Mimochodem, Úplně první ženou promovanou na doktoru všeobecného lékařství byla rodilá Angličanka Elisabeth Blackwellová (1821-1910) v roce 1849 ve státě New York. Šlo o naprostou výjimku, další lékařka byla až zmíněná Naděžda Suslovová o 18 let později. Viz Rogger, Franziska; Bankowski, Monika: *Ganz Europa blickt auf uns! Das schweizerische Frauenstudium und seine russischen Pionierinnen*. Baden 2010, S. 28-29. Srv. Bahenská, Marie: *Počátky emancipace žen v Čechách*, s. 31.

³⁸⁷ Bunsen, Marie von: *Die Welt in der ich lebte*, S. 45.

³⁸⁸ Významným se stal v tomto ohledu Bund i přesto, že žádnou „ženskou“ politiku neměl a ženskou otázkou se příliš nezabýval. Ani „pokrokový“ kolegům z jiných socialistických hnutí však nebyly názory o tradiční roli ženy cizí, stejně jako nebyli imunní vůči antisemitským předsudkům. Bund, celým názvem *Algemeiner Jidiszer Arbetersbund in Lite, Pojln un Rusland* (Všeobecný židovský dělnický spolek na Litvě, v Polsku a Rusku), byla

překvapivé, že u dívky relativně politicky aktivní a tak kritické vůči všeobecně sdíleným názorům na postavení ženy jako byla právě Gertrud Bleichröderová, nenajdeme až na jednu výjimku, kterou byla informace o *Žluté brožuře*, žádné zmínky o ženském hnutí.

Postoj mužů k lze označit přinejlepším jako velmi zdrženlivý. Historik Antonín Gindely, bývalý vychovatel korunního prince Rudolfa, to vyjádřil jasně: „*Ženská má být vzdělaná, třeba i učená, nesmí přitom ovšem zapomenouti, že má děti chovat a umět buchty péci, ale jsem rozhodně proti hloupým ženským, hloupá ženská ani děti dobře nechová, ani buchty dobře nepeče!*“³⁹⁰ „Modrá punčocha“, žena s diplomem však buchty určitě péci neuměla. Negativní postoj k univerzitnímu vzdělání žen zastával i Max Planck: „*Když žena, což se nestává často, ale tu a tam přece, projeví zvláštní nadání pro úkoly teoretické fyziky a mimo to v sobě cítí touhu svůj talent rozvíjet, pak považuji(...) za nespravedlivé jí z principu předem odpírat prostředky ke studiu, rád jí umožním, nakolik je to vůbec slučitelné s akademickým řádem, zkusmý a stále odvolatelný přístup na své přednášky a cvičení (...) Na druhou stranu ale musím trvat na tom, že takový případ lze posuzovat vždy jen jako výjimku (...) Amazonky jsou i na poli duševním proti přírodě (...) příroda sama ženu ustanovila jejímu povolání matky a hospodyně a (...) přírodní zákony nelze ignorovat (...) bez závažných důsledků, které by se v daném případě projevíly především na dorůstající generaci.*“³⁹¹

A podle „přírodních zákonů“ se zařídila i většina univerzit.³⁹² Už 1888 žádal *Allgemeine Deutsche Frauenverein* o povolení přístupu žen na lékařské fakulty a učitelské semináře, avšak marně. Německé univerzity umožnily ženám imatrikulaci až v akademickém roce 1899-1900 v Bádensku, o tři roky později následovalo Bavorsko, rok na to Württembersko, Prusko až v roce 1908.³⁹³ Do té doby mohly ženy navštěvovat přednášky jako hospitantky, ale

socialistická strana založená v roce 1897 ve Wilně. Bund chápal zvláštní situaci židovských dělníků nebyl ale nacionalistickým hnutím jako sionismus. V jazykové otázce byl zastáncem jidiš jako řeči proletariátu proti sionistům podporované hebrejštině. Tím, že se zaměřoval výlučně na židovské dělníky, se ocitl pod palbou kritiky ostatních sociálně-demokratických stran, především německé a ruské, jejíž součástí se Bund cítil být. Ty naopak požadovaly, aby se židovské dělnictvo přičlenilo ke svým polským, ruským, resp. německým soudruhům a jejich separaci vnímaly jako projev „reakčního nacionalismu“. Takové stanovisko zastávali např. Rosa Luxemburgová, Karl Kautsky a Eduard Bernstein. Srv. Wistrich, Robert: *Socialism and the Jews*, p. 143-144.

³⁸⁹ Rogger, Franziska; Bankowski, Monika: *Ganz Europa blickt auf uns*, S. 137. Srv. Graetz, Michael: *Die russisch-jüdischen Studenten an den Universitäten in Deutschland und der Schweiz – eine ‚Subkultur‘ um die Jahrhundertwende*, in Graetz, Michael; Aram, Mattioli (Hrsg.): *Krisenwahrnehmung im Fin de siècle. Jüdische und katholische Bildungseliten in Deutschland und der Schweiz*. Zürich 1997, S. 139-154. Kästner, Ingrid: *Aufstieg durch Bildung? Das Schicksal der Jüdinnen unter den ersten russischen Ärztinnen*, in: Scholz, Albrecht; Heidel, Caris-Petra (Hrsg.): *Medizinische Bildung und Judentum*. Dresden 1998, S. 76-83.

³⁹⁰ Lenderová, Milena: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Praha 1999, s. 39.

³⁹¹ Schmaußer, Beatrix: *Blaustrumpf und Kurtisane*, S. 146-147.

³⁹² Ženy jako řádné studentky s rovnoprávným postavením odmítaly univerzity v USA, Velké Británii, Rakousko-Uhersku, Německu. Výjimkou byly švýcarské univerzity, Curych, později Bern, které dovolovaly imatrikulaci studentek, a postupem času i některé univerzity v USA. Do Švýcarska tak jezdili Američanky, Britky, ale hlavně zájemkyně z carského Ruska. Rogger, Franziska; Bankowski, Monika: *Ganz Europa blickt auf uns*, S. 27 an.

³⁹³ V Rakousko-Uhersku mohly ženy studovat jako řádné studentky od roku 1900.

souhlas přednášejícího mohl být kdykoli odebrán. Navíc v Prusku směly ženy „hospitovat“ teprve od roku 1896. Sice existovalo několik žen, jež doktorát získaly už dříve, ale jednalo se o výjimečné případy, kdy žena skládala zkoušky externě, na každou si musela vyžádat povolení a výsledný titul jí pak nemusel být uznán.³⁹⁴ Mezi hospitantkami byly opět nadproporčně zastoupeny židovské studentky, tentokrát ale především z Ruska, německo-židovské studentky se ve větší míře objevily až počátkem 20. století. Preferovaly na rozdíl od svých nežidovských kolegyň, které volily spíše humanistické obory přírodní vědy, matematiku a zejména medicínu.³⁹⁵ Důvod byl prozaický – antisemitismus. Kariéra ve školství byla pro židovské vyučující prakticky nedostupná. Ani případná konverze šanci na dráhu gymnaziálního profesora příliš nezvyšovala. Potýkali-li se s takovými obtížemi muži, bylo prakticky vyloučeno, aby uspěla žena, která kromě „špatného“ původu disponovala i „nevhodným“ pohlavím.

3.2 „*Leben heißt arbeiten*“

„Žít znamená pracovat,“ vštěpovali rodiče do hlavy svým dětem.³⁹⁶ Nebylo snad horšího prohřešku než zahálka a lenost. Vedle vzdělání, kultury (*Bildung*) byla pracovitost a píle druhým základním kamenem hodnotového světa měšťanů, a tím i německých židů. Pokud židovská menšina měla nadpoměrné zastoupení v oblasti vzdělání, pak v případě struktury zaměstnání její specifická ještě více vynikla. Bohužel na rozdíl od sčítání obyvatelstva, které probíhalo od roku 1871 každých pět let, statistiky týkající se zaměstnání a výdělečné činnosti máme jen z let 1882, 1895 a 1907. V roce 1882 se tedy 56,6 % pruských židů živilo obchodem, necelých 21 % pracovalo v oblasti průmyslu a řemesel, kam ovšem spadalo i pohostinství a povoznictví a doprava obecně; zatímco svobodná povolání tvořila pouhých 4 %.³⁹⁷ Mezi dělnictvem a zemědělci se židé prakticky nevyskytovali, domácí a služební

³⁹⁴ Ruska Julie Lermontovová (1847-1919) získala doktorát z chemie v roce 1874 na univerzitě v Göttingenu, její rodačka, ruská matematická Sofie Kovalevská (1850-1891), mohla složit doktorát tamtéž jen v nepřítomnosti a na zvláštní povolení – působila ve Švédsku, kde postupně získala post soukromé docentky, mimořádné profesorky; řádnou profesuru získala ve Stockholmu v roce 1889. Rodilá Angličanka Hope Bridges Adams Lehmann (1855-1916) byla první žena v Německu, která jako hospitantka absolvovala studium lékařství. Její státnice v Lipsku v roce 1880 ale nebyly uznány, proto byla promována v Bernu a o rok později získala v Dublinu aprobaci. Působila jako praktická a ženská lékařka v Mnichově.

³⁹⁵ Kaplan, Marion A.: *Jüdisches Bürgertum*, S. 197 an.

³⁹⁶ Weiss, Peter: *Abschied von den Eltern*. Frankfurt a. Main, 1961; S. 5. Cit. dle Rieker, Yvonne: *Kindheiten*, S. 38.

³⁹⁷ Segall, Jakob: *Die beruflichen und sozialen Verhältnisse der Juden in Deutschland*, S. 45 an. Lestschinsky, Jakob: *Das wirtschaftliche Schicksal des deutschen Judentums*, S. 101. Barkai, Avraham: *Jüdische Minderheit und Industrialisierung*, S. 48-51. Prinz, Arthur: *Juden im deutschen Wirtschaftsleben*, S. 138-140, 184-186. Schmelz, Uriel: *Die demographische Entwicklung der Juden in Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis 1933*, in: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft* 8 (1982), S. 64.

personál byl zastoupen 3 %.³⁹⁸ V rámci obchodu převažovalo peněžnictví (téměř 22 % pro celé Německo, 23 % pro samotný Berlín), ale jeho poměr klesal ve prospěch majority, na venkově pak převažoval obchod dobyt看 a zemědělskými komoditami.³⁹⁹ Převládá textilní průmysl, lehký obecně, v těžkém průmyslu a hutnictví chyběli, to ovšem znamenalo, že nebyli zastoupeni právě v té oblasti, která se od poloviny století stala oblastí vedoucí. Někteří působili v nových průmyslových odvětvích jako byl elektrotechnický a chemický průmysl.⁴⁰⁰ Diplomatičké služby a vyšší stupně státní sféry zůstaly židům uzavřeny.⁴⁰¹ Úřednická dráha byla ale nepřístupná i ostatním „nepřátelům Říše“ – levicovým liberálům, socialistům a Polákům, jak správně podotýká Monika Richarzová.⁴⁰² Převažovali živnostníci nebo dnešní terminologií osoby samostatně výdělečně činné.⁴⁰³ Zaměstnanost žen byla oproti majoritě nižší, to ovšem vyplývalo z toho, že statistiky vesměs nezachycovaly rodinné příslušníky, kteří vypomáhali v obchodě nebo firmě.⁴⁰⁴ Podobnou strukturu si židovská minorita zachovala *de facto* nejen po celou dobu císařství, ale i výmarské republiky. Jedinou změnou byl nárůst zaměstnanců v oblasti průmyslu na úkor obchodu, zvýšení poměru svobodných povolání a zaměstnanců.

³⁹⁸ Srv. Lestschinsky, Jakob: *Das wirtschaftliche Schicksal des deutschen Judentums*, S. 85-87. Baumann, Ulrich: *The Development and Destruction of a Social Institution: How Jews, Catholics and Protestants Lived Together in Rural Baden, 1862-1940*, in: Smith, Helmut Walser (ed.): *Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1800-1914*. Oxford 2001, p. 297-315. Schmelz, Uriel O.: *Die demographische Entwicklung der Juden in Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis 1933*, S. 62-67. Prinz, Arthur: *Juden im deutschen Wirtschaftsleben*, S. 166-168, 172-176. Barkai, Avraham: *Jüdische Minderheit und Industrialisierung*, S. 36-44. Srv. Segall, Jakob: *Die beruflichen und sozialen Verhältnisse der Juden in Deutschland*.

³⁹⁹ V roce 1895 už jen necelých 16 % pro celé Německo, resp. 20 % pro Berlín. Viz Lestschinsky, Jakob: *Das wirtschaftliche Schicksal des deutschen Judentums*, S. 91. Stejnou strukturu s převahou obchodu a průmyslu měla i židovská menšina v Rakousko-Uhersku. Srv. N. N.: *Die Juden in Oesterreich*, S. 128.

⁴⁰⁰ Podobná situace panovala v Anglii, kde byli silně zastoupeni v bankovníctví a průmyslu potravinářském – J. Lyons and Co. (Joseph Lyons (1847-1917), chemickém – Brunner, Mond and co. (zakladatel firmy Ludwig Mond (1839-1909) a jeho syn Alfred (1868-1930), později 1st Baron Melchett), elektrotechnický průmysl – General Electric Company a Hugo Hirst, pozdější 1st Baron Hirst (1863-1943). Překvapivě slabě zastoupeni v textilním průmyslu, výjimkou byl přistěhovalc z Litvy Montague Burton (1885-1952), jenž si změnil jméno na Ossinsky. Dominance v maloobchodě: firmy jako Tesco, Marks and Spencer. Viz Cassis, Youssef: *Jewish Entrepreneurs in England, c. 1850 – c. 1950*, in Mosse, Werner E.; Pohl, Hans (Hrsg.): *Jüdische Unternehmer in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart 1992, p. 24-35, zejména p. 27-29.

⁴⁰¹ Výjimkou byl Moritz Ellstätter (1827-1905) v letech 1868-1893 bádenský ministr financí. V Prusku v roce 1880 působilo sto židovských soudců, avšak výlučně na nižších instancích. Srv. Streng, Barbara: *Juden im preussischen Justizdienst 1812-1918. Der Zugang zu den juristischen Berufen als Indikator der gesellschaftlichen Emanzipation*. München 1996. Hamburger, Ernest: *Juden im öffentlichen Leben Deutschlands*.

⁴⁰² Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland*, S. 32. Srv. Heman, Friedrich: *Die historische Weltstellung der Juden und die moderne Judenfrage*. 2. Auflage. Leipzig 1882, S. 70.

⁴⁰³ Poměr zaměstnavatel/zaměstnanec podle sociální, respektive konfesijní příslušnosti v Berlíně roku 1871: na 100 židů: 71,9/28,1; na 100 příslušníků šlechty: 90,2/9,8; na 100 protestantů: 38,7/61,3; na 100 katolíků: 36,9/63,1. Viz Nossig, Alfred: *Materialien zur Statistik des jüdischen Stammes*, S. 29.

⁴⁰⁴ Schmelz, Uriel O.: *Die demographische Entwicklung der Juden in Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis 1933*, S. 62-67. Prinz, Arthur: *Juden im deutschen Wirtschaftsleben*, S. 166-168, 172-176. Barkai, Avraham: *Jüdische Minderheit und Industrialisierung*, S. 36-44. Srovnej i Segall, Jakob: *Die beruflichen und sozialen Verhältnisse der Juden in Deutschland*.

Popisovaná odlišnost v struktuře zaměstnání židovské menšiny by nás neměla překvapit, naopak by bylo nelogické očekávat, že by menšina plně napodobila ekonomické rozložení většinové společnosti, čímž by *de facto* přispěla k vlastnímu zániku. Podle nositele Nobelovy ceny za ekonomii, amerického ekonoma a rodáka z běloruského Pinsku, Simona Kuznetse mají menšiny naopak tendenci „shlukovat se“ v určitých oblastech, zaměstnáních a společenských třídách – pokud by tak totiž nečinily, jako specifická skupina by zanikly.⁴⁰⁵ Zvláštnost židovské menšiny v tomto ohledu se stala terčem nejen antisemitů, a také odborníků. K nejznámějším pokusům patří z dnešního pohledu v podstatě nepoužitelná Sombartova teorie o židech jako nositelích a vynálezcích kapitalismu.⁴⁰⁶ Za vzestupem mohly paradoxně stát i obtíže, jež jim majorita kladla do cesty, jak postuloval Nachum: „*Ti, již jsou většinovou společností považováni za méněcenné, jejichž sebeúcta je okolím neustále podrývána, jsou velice silně motivovaní, aby uspěli v oblastech, které jsou jim jako členům diskriminované skupiny otevřeny – a příležitosti byly (jsou) především v ekonomické aktivitě nebo alespoň v určitých ekonomických oblastech.*“⁴⁰⁷

Ze struktury zaměstnání, převažující urbanizace také vyplývalo specifické sociální postavení židů – vedle početné majetné střední třídy existovala úzká vrstva velmi bohatých a chudých.⁴⁰⁸ Politik a podnikatel, syn zakladatele koncernu AEG Emila Rathenau, Walter hovořil o tří stovkách mužů, kteří se navzájem znají a „*dělají celý evropský byznys*“.⁴⁰⁹ To ale nebylo nic výjimečného ani výlučně „židovského“, jak se snažili antisemité veřejnosti

⁴⁰⁵ Kuznets dále uvádí pět činitelů, okolností, které menšině „zabraňují“ zapojit se do určitého typu povolání běžného pro většinovou společnost. Není zde dostatek prostoru na jejich podrobné nastínění, ovšem alespoň ve zkratce – jedná se mj. o vnitřní závislost, potřebu kontaktu (*affiliation constraint*), kde je určující vůle příslušníků menšiny zachovat si pro menšinu charakteristické zvláštnosti jako třeba náboženství; dalším faktorem jsou tradiční schopnosti a zvyklosti (*heritage equipment constraint*), tedy konkrétně u židovské menšiny například po generace předávané zkušenosti s obchodem, poskytováním úvěrů či některými řemesly, ale také důraz na studium a úcta k „učení“, vědění obecně; třetím faktorem je přizpůsobivost novému prostředí a podmínkám (*recent-entry constraint*) – sem by v případě židovské populace spadalo i osvojení si nových typů povolání, které židům před jejich zrovnoprávněním nebyly přístupné; poslední dva činitele se netýkají ani tak menšiny jako spíše většinové společnosti – jde o postoj, jaký většina vůči menšině zaujímá (*majority-bias constraint*), sem by patřily přesudky v negativním i pozitivním slova smyslu; a konečně rozvoj hospodářství (*economic-growth-constraints*), který vstup do určitého segmentu povolání usnadňuje nebo naopak ztěžuje. Kuznets, Simon: *Economic Structure and Life of the Jews*, preliminary draft of his shorter contribution to: Finkelstein, Louis (ed.): *The Jews, Their History, Culture and Religion*. New York 1960, p. 8, cit. dle Barkai, Avraham: *Jüdische Minderheit und Industrialisierung*, S. 44-46. Srv. Kuznets, Simon: *Economic Structure and Life of the Jews*, in: Finkelstein, Louis (ed.): *The Jews. Their History, Culture and Religion*. 3. ed. Vol. 2. New York 1960, p. 1597-1666.

⁴⁰⁶ Sombart, Werner: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Srv. Rehberg, Karl-Siegfried: *Das Bild des Judentums in der frühen deutschen Soziologie*. Srv. Herf, Jeffrey: *Reactionary Modernism*. Backhaus, Jürgen G. (ed.): *Werner Sombart (1863-1941)*. Lenger, Friedrich: *Sozialwissenschaft um 1900*. Slezkine, Yuri: *The Jewish Century*, p. 55.

⁴⁰⁷ Gross, Nachum T.: *Entrepreneurship of Religious and Ethnic Minorities*, in Mosse, Werner E.; Pohl, Hans (Hrsg.): *Jüdische Unternehmer in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart 1992, p. 11-23, zde p. 17.

⁴⁰⁸ Krohn, Helga: *Die Juden in Hamburg*, S. 71-84.

⁴⁰⁹ Stern, Fritz: *Einstein's German World*. Princeton 1999, p. 167.

namluvit. Sociologie popisuje sklon společnosti k oligarchii jako celkem běžný jev.⁴¹⁰ Kromě již zmíněných Rathenauů patřily k dynastiím „horních 10 000“ například bankéřské rodiny Rothschildů, Goldschmidtů, Speyerů, Oppenheimů či Warburgů, Bleichröderové byli v tomto ohledu mladou a méně movitou dynastií, podřízenou právě Rothschildům – ostatně, začínali jako jejich berlínští zástupci. Z velkopřemyslníků byli proslulí ze Slezska pocházející Pringsheimové, jejichž další generace dobývaly s úspěchem akademický svět.⁴¹¹ S nimi byl spřízněn další klan, tentokrát textilních průmyslníků Liebermannů.⁴¹² Židovští podnikatelé patřili také k zakladatelům slezského textilního a těžkého průmyslu.⁴¹³ Působili i ve strojírenství, ale také v nakladatelském sektoru.⁴¹⁴

Tradiční nadvláda bankovníctví a finančnictví sice klesala, jak končila doba malých privátních bankovních domů a naopak rostl význam velkých akciových společností, stále tu byl prostor pro strmou kariéru, ač nyní tedy ne už „ve vlastním“, ale jako zaměstnanec.⁴¹⁵ To byl případ Carla Fürstenberga, který se prakticky od píky vypracoval na manažerský post v berlínské Handels-Gesellschaft, když předtím prošel ještě Diskonto-Gesellschaft a bankou

⁴¹⁰ Německý sociolog Robert Michels (1876-1936), mimochodem žák Maxe Webera a Wernera Sombarta, ale také pozdější člen italské fašistické strany, hovořil o tzv. železném zákonu oligarchie, kdy se v každé skupině vytvoří časem profesionální vůdci, které zajímá více organizace sama než její cíl – mají více informací, pro členy je obtížné je kontrolovat. Nebo dnes už klasická práce *Mocenská elita* (ang. *Power Elite*, 1956) představitele americké kritické sociologie Charlese Wrighta Millse (1916-1962) o absolventech stejných prestižních škol, členů tentýž klubů, kteří se osobně znají a koncentrují ve svých rukou moc. Jandourek, Jan: *Úvod do sociologie*, s. 51-52, 84-93.

⁴¹¹ Matematik Alfred Pringsheim (1850-1941), jeho příbuzný (1876-1940) Hans Pringsheim, profesor chemie, botanik Ernst Georg Pringsheim (1881-1970). Nutno podotknout, že většina z nich byla buď bezkonfesní nebo konvertovala. Engel, Michael: *Die Pringsheims*. Srv. Herzig, Arno: *Landjuden – Stadtjuden. Die Entwicklung in den preußischen Provinzen Westfalen und Schlesien im 18. und 19. Jahrhundert*, in: Richarz, Monika; Rürup, Reinhard (Hrsg.): *Jüdisches Leben auf dem Lande*. Tübingen 1997, S. 91-107, zde S. 106.

⁴¹² Slavný malíř Max Liebermann se oženil s členkou dynastie Pringsheimů, sestrou své švagrové, Marthou Marckwaldovou (1858-1943). Liebermannové podnikali v bavlně, kartounkách a vyprávěla se o nich následující anekdota: dědeček slavného malíře byl během audience u krále Fridricha Viléma III. dotázán, který z Liebermannů vlastně je, načež promptně odpověděl, že „je ten, který vyhnal Angličany z Kontinentu.“ Míněno z trhu bavlnou. Významní obchodníci bavlnou byli i bratři Simonové. Cit. dle Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 478. Srv. Engel, Michael: *Die Pringsheims*, S. 202.

⁴¹³ Např. F.V. Grünfeld, I. Rinkel, Albert Hamburger, všichni v Landeshutu ve Slezsku (dnes Kamienna Góra, Dolnoslezské vojvodství). Viz Landsberg, Ernst: *Die Juden in der Textilindustrie*, in: *Der Morgen* 3 (1927), Heft 1 (April 1927) S. 99-113 (online). Compact Memory (cit. 23. 3. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.compactmemory.de/>> Srv. Herzig, Arno: *Landjuden – Stadtjuden*, S. 106.

⁴¹⁴ Jen telegraficky: zbrojař Ludwig Löwe, který začínal v textilu, výroba kovů a kovozpracující průmysl firma Aarona Hirsche (1783-1842) a dynastie Hirschů z Halberstadtu, s níž byl spřízněn i ortodoxní rabín Esriel (Israel) Hildesheimer. Vydavatelství Rudolf Mosse a jeho *Berliner Tagblatt*, dále Leopold Sonemann a *Frankfurter Zeitung*, rodák z Liptovského Mikuláše Samuel Fischer (1859-1934) a dodnes fungující *Fischer Verlag*. Srv. Prinz, Arthur: *Juden im Deutschen Wirtschaftsleben*, S. 57. LBIA, Mosse Family Collection, AR 25184. Srv. Kraus, Elisabeth: *Die Familie Mosse*. Lamberty, Christiane: *Reklame in Deutschland 1890-1914*. Berlin 2000, S. 225. Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland*, S. 30-32, 95.

⁴¹⁵ Výjimku představoval například Moritz Jacobsohn (1845-1931), který si otevřel vlastní obchod na poli bankovníctví, spíše šlo ale asi o burzovní kancelář, rozhodně nevytvořil žádnou novou bankéřskou dynastii se sítí poboček. Podle vlastních slov se mu však dařilo, dokonce se ho údajně nedotkla ani finanční krize v roce 1873. LBIA, Moritz Jacobsohn, S. 5-6.

Gersona Bleichrödera.⁴¹⁶ V bankovníctví se vyučil i Hermann Wallich, jenž v roce 1870 nastoupil do nově vzniklé Deutsche Bank. Politik Ludwig Bamberger, po matce ze staré rodiny bankéřů, prosadil měnovou reformu, zavedení jednotné marky a vznik Říšské banky.⁴¹⁷ I zde fungovala jakási „sít“ vytvořená na základě neformálních kontaktů, doporučení a vzájemné důvěry – židovští bankéři byli v drtivé většině vyučeni, proškoleni u jiných židovských bankéřů a jejich výhodou byly právě ony mezinárodní styky a kontakty. Veřejnost ale stále viděla spíše fakt, že staré bankovnícké, finančnícké rodiny jako Rothschildové, Oppenheimové, Speyerové, patřily k nejbohatším v Německu, a nějakému „ústupu ze slávy“ nechtěla věřit. Bankéři spolu s velkopřemyslníky a velkoobchodníky však představovali elitu, úzkou skupinu odlišující se od většiny německých židů – byla bohatá, naprosto germanizovaná, s téměř žádnými vazbami na židovství.⁴¹⁸

Ve městech převládali majitelé drobných, rodinných obchodů, hlavně textilem a konfekcí, ale i smíšeným zbožím nebo železářskými potřebami. Často fungovali jako „poslové nové doby“, průkopníci novinek. Byli to židovští obchodníci, kteří patřili k prvním, kdo do Německa přinesli myšlenku obchodních domů, které už existovaly ve Francii či USA; Tietz a především Wertheim se staly na tomto poli skutečnými pojmy.⁴¹⁹ Velké obchodní domy a výrobci používali reklamu: „*Pro snoubence / prověřený/ Grünfeldův obchod plátěným zbožím*“ a „*Grünfeld je přední (obchod), levný a dobrý,*“ hlásala textilní firma ze Slezska.⁴²⁰ Ale využívali také zásilkový obchod, zavedli pevné ceny, odebírali zboží přímo od výrobců,

⁴¹⁶ Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 20, 28, 42-44, 80, 165-166.

⁴¹⁷ Významnou pozici zastával např. v Disconto Gesellschaft Adolph Salomonsohn, v *Deutsche Bank* Hermann Wallich (1870-93), *Dresdner Bank* její zakladatel Eugen Gutmann, v *Berliner Handelsgesellschaft* jména jako Mendelssohn, Bleichröder i Carl Fürstenberg (v l. 1902-30), v *Darmstädter Bank* Abraham Oppenheim. V podunajské monarchii situace obdobná, např. banku Creditanstalt spoluzakládal Moritz von Haber s bratrem Simonem a rakouskými Rothschildy. Srv. Walter, Rolf: *Jüdische Bankiers in Deutschland bis 1932*, in Mosse, Werner E.; Pohl, Hans (Hrsg.): *Jüdische Unternehmer in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart 1992, S. 78-99. Prinz, Arthur: *Juden im Deutschen Wirtschaftsleben*, S. 133-134.

⁴¹⁸ V Prusku bylo v oblasti peněžnictví a bankovníctví činných: 1882 – 13 234, z toho 2 908 židů, tj. 21,97 %, v roce 1895 – 19 108 osob z toho 3 045 židů (tj. 15,94 %); vezmeme-li ovšem ředitele bank: 1882 – 2 733 z toho 1 182 (tj. 43,25 % židů), 1895 – 2 982 z toho 1 122 (tj. 37,63 %). Srv. Mosse, Werner E.: *The German-Jewish Economic Elite 1820-1935*. Mosse, Werner Eugen: *Jews in the German Economy*, p. 381-383.

⁴¹⁹ Synovec a strýc, Oskar a Hermann, Tietzové (řetězec Hertie), otevřeli svůj první obchodní dům v roce 1895 v Mnichově. Přitom Hermann Tietz a jeho bratři v Německu začínali s železářstvím – v roce 1870 se vrátili z USA, kde dlouhá léta pobývali, předtím ale nakoupili koně, najali loď a jak dorazili do Pruska, prodali je armádě. Za tržbu si zřídili obchod starým železem. V roce 1900 otevřel své brány berlínský Wertheim. První ve Francii vznikl la Balle Jardinière v 1824 Paříži založený Pierrem Parisotem, další Louvre v roce 1855, 1865 Printemps, 1869 Bon Marché, 1870 Samaritaine, 1895 Galeries Lafayette. Vyznačovaly se velkou plochou, pevnými cenami, volným vstupem, dobrým osvětlením, měly zpravidla několik podlaží, ceny byly nižší než u malých obchodníků. V Čechách první český obchodní dům vznikl v roce 1863 v Praze Na Příkopěch, založili jej Jan Neff a Eduard Hrubý. Srv. Lenderová, Milena; Jiránek, Tomáš; Macková, Marie: *Z dějin české každodennosti*, s. 29-30. Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland*, S. 28. Fischer, Erica; Ladwig-Winters, Simone: *Die Wertheims*, S. 49 an. Tietz, Georg: *Hermann Tietz*.

⁴²⁰ „Für Verlobte/das erprobte/ Grünfeld-Leinen-Wäschehaus“ nebo „Grünfeld ist führend, billig und gut.“ In Jersch-Wenzel, Stefi: *Das Leinenhaus Grünfeld. Erinnerung und Dokumente von Fritz V. Grünefeld*. Berlin 1967, S. 51.

případně nabízeli levnějšího zboží pod vlastní značkou. Tyto novoty však zdatně využívala i jejich „maloobchodní“ konkurence. Otvírací doba i těch nejmenších krámků byla poměrně dlouhá. Například otec Arthura Cohena, který vlastnil obchod v Mnichově, měl otevřeno každý všední den kromě neděle od 8-13 hodin a od 14-19 hodin, ve středu a sobotu byla otvírací doba o hodinu kratší a v neděli bylo otevřeno pouze dopoledne od 10-12 hodin. Pracovní doba obchodních cestujících byla však zřejmě ještě delší, poněvadž Oscar Tietz, který byl krátký čas zaměstnán v berlínském obchodu nábytkem, si liboval, jak má krátkou pracovní dobu, přitom byl v obchodě od osmi hodin ráno do osmi hodin večer.⁴²¹ Obchody na venkově měly obvykle otevřeno v neděli, kdy měli sedláci čas nakoupit, jinak jejich majitelé své zákazníky objížděli a přijímali jejich objednávky osobně, o šábesu bylo zavřeno.⁴²² Zaměstnanci byli u zaměstnavatele na stravu, nebylo výjimkou, že domácnost čítala i šestnáct osob a o všechny se musela postarat manželka majitele.⁴²³

Ne všichni však patřili mezi „bohaté byznysmeny“, ač podle názoru široké veřejnosti byl každý židovský obchodník velkopodnikatel. To ovšem zrovna nezvyšovalo sebevědomí té většiny, která patřila k drobným obchodníkům nebo obchodním cestujícím a držela se jen tak tak nad vodou. Aby této představě dostáli, snažili se často dělat dojem úspěšnějších a významnějších, než ve skutečnosti byli.⁴²⁴ Také ne každý obchodník byl založením novátor a toužil po inovacích. Ani představa, že „žid + obchod = zaručený úspěch“, neplatila. Sledované paměti jsou však kromě několik málo výjimek na příběhy selhání skoupé. K ojedinělým tak patřila zmínka o krachu otce Martina Lövinsona a úpadku otce Arthura Ruppina, ten byl také z hloubi duše přesvědčený konzervativec, odmítal jakoukoli inzerci, reklamu se slovy: „*Můj obchod existoval 50 let bez reklamy, teď bych s ní měl začínat?*“⁴²⁵ A trval na smlouvání.

Židé také provozovali hospody, vlastnili palírny, vedli hotely a penziony, případně se živili závoznictvím.⁴²⁶ Na venkově, v oblasti Frank, Hesenska a Vestfálska, převažovali

⁴²¹ Cohen, Arthur (1864-1940): *Geschichte der Familie Cohen mit Beruecksichtigung Marx and Pflaum 1558-1940*. ME 90, S. 17. Podle Mileny Lenderové měla hokynářství běžně do 20 hodin. Srv. Lenderová, Milena; Jiránek, Tomáš; Macková, Marie: *Z dějin české každodennosti*, s. 27. Tietz, Georg: *Hermann Tietz*, S. 23, 30 an. Hohorst, Gerd; Kocka, Jürgen; Ritter, Gerhard A.: *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch*, S. 107-118.

⁴²² Eduard Silbermann: *Erinnerungen 1871-1917*. München 1916.

⁴²³ Teprve koncem 80. let jim místo toho vyplácel příplatek, také zavedl celodenní volno v neděli. Tietz, Georg: *Hermann Tietz*, S. 26-27.

⁴²⁴ Srv. Conrad Rosenstein: *Der Brunnen. Eine Familienchronik*, in: Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland*, zde S. 65 an.

⁴²⁵ Ruppin, Arthur: *Briefe, Tagebücher, Erinnerungen*, S. 46 an. Srv. Lövinson, Martin: *Geschichte meines Lebens, Teil 1: Die goldene Jugendzeit*. Berlin 1924.

⁴²⁶ Isidor Hirschfeld líčil, jak se v hospodě provozované rodiči pančovalo víno o svatbách, kdy si toho hosté nevšimli, a jak to pěkně vynášelo. Nelze z toho však vyvozovat, že by šlo o všeobecně rozšířenou praxi, jak zase tvrdili antisemité. LBIA, Isidor Hirschfeld. Srv. Tietz, Georg: *Hermann Tietz*, S. 22. Berger, Julius: *Meine Lebenserinnerungen*. Berlin 1933.

obchodníci dobyt看, koňmi a obilím, kteří poskytovali také půjčky. Sedlákům vlastně nahrazovali banku, do níž se styděli jít. Co ušetřili na poplatcích, zaplatili vyššími úroky. Zástavou býval obyčejně grunt, což mělo závažné důsledky hlavně v 80. a 90. letech během agrární krize, do níž se německé zemědělství dostalo pro svou nekonkurenceschopnost na světovém trhu. Pokles ceny obilí způsobil rostoucí zadluženost sedláků, neschopnost dostát svým závazkům a nakonec ztrátu zastaveného majetku – ve prospěch židovských věřitelů, což byla jen voda na mlýn antisemitským demagogům.⁴²⁷

Pokud obchod a průmysl patřily v rámci židovské menšiny k tradičním oblastem, nedalo se totéž říci o sféře akademické a tzv. svobodných povoláních. Židé se koncentrovali především v posledně jmenovaných, poněvadž ve větším uplatnění na univerzitní půdě jim bránil antisemitismus. Více či méně skrytou diskriminaci by potvrzoval i vysoký podíl konvertovaných židů na německých univerzitách.⁴²⁸ Židé převládali mezi soukromými docenty, jen zlomku z nich se podařilo získat řádnou profesuru.⁴²⁹ Soukromým docentem byl například i fyzik a švagr Gertrud Bleichröderové, Leo Arons, jako socialista a žid byl z kariérního postupu zcela vyloučen. Podle Pulzera bylo v akademickém roce 1874-1875 asi 9,4 % vysokoškolských učitelů židovského původu, v roce 1889-1890 to již bylo 12 %, ale mezi profesorstvem tvořili pouhých 2,8 %.⁴³⁰ Všeríkající byl případ Paula Ehrlicha, tento lékař a vědec světového formátu, nositel Nobelovy ceny, nikdy nedosáhl na řádný profesorský titul.⁴³¹

⁴²⁷ Antisemitismus rozdmýčával zejména *Bund der Landwirte* či Otto Böckel. Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland*, S. 27. Srv. Prinz, Arthur: *Juden im Deutschen Wirtschaftsleben*. Herzig, Arno: *Landjuden – Stadtjuden*, S. 97.

⁴²⁸ Volkov, Shulamit: *Die Juden in Deutschland 1780-1918*, S. 55.

⁴²⁹ Prvním nepokřtěným židovským profesorem se stal v roce 1859 matematik Moritz Abraham Stern (1807-1894) působící na Univerzitě v Göttingenu. Prvním řádným profesorem ústavního práva pak v roce 1888 Heinrich Rosin (1855-1927) ve Freiburgu, který byl také vůbec prvním židovským rektorem. Na univerzitě v Královci mohli získat profesuru kandidáti jiného vyznání až od roku 1866, mezi ně pak patřili např. Eduard von Simson, Ludwig Friedländer, matematik Carl Gustav Jacob Jacoby. Podrobněji viz Hamburger, Ernest: *Juden im öffentlichen Leben Deutschlands*; S. 54, 56. Srv. Pulzer, Peter: *Rechtliche Gleichstellung und öffentliches Leben*, in: Lowenstein, Steven M. (et al.): *Umstrittene Integration 1871 – 1918*; S. 155 an. Segall, Jakob: *Die beruflichen und sozialen Verhältnisse der Juden in Deutschland*, S. 57. Komorowski, Manfred: *Jüdische Studenten, Doktoren und Professoren der Königsberger Universität im 19. Jahrhundert*, in: Brocke, Michael; Heitmann, Margret; Lordick, Harald (Hrsg.): *Zur Geschichte und Kultur der Juden in Ost- und Westpreußen*. Hildesheim, Zürich, New York 2000, S. 425-444, zde S. 431.

⁴³⁰ V roce 1917 dokonce jen 1,2 %. Viz Pulzer, Peter: *Rechtliche Gleichstellung und öffentliches Leben*, in: Lowenstein, Steven M. (et al.): *Umstrittene Integration 1871 – 1918*; S. 156.

⁴³¹ Paul Ehrlich (1854-1915) se narodil v Strehleu (pol. Strzelin) v Dolním Slezsku. Proslul zejména jako objevitel salvarsanu, který objevil se svým japonským kolegou. Salvarsan sloužil až do příchodu antibiotik jako lék proti syfilidě. Za výzkum imunitního systému mu byla v roce 1908 udělena Nobelova cena za medicínu (dalším laureátem byl Ilja Iljič Mečnikov). Stern, Fritz: *Einstein's German World*, p. 13-34.

Ze svobodných povolání patřila k nejžádanějším kariéra lékaře a právníka.⁴³² Dvě nejprestižnější povolání v Německu, tj. kariéra v armádě a státní sféře, byla pro německé židy uzavřena, medicína tak vypadala jako atraktivní alternativa společenského vzestupu. Na sociální mobilitu dosaženou pomocí peněz se podle Efrona shlíželo ve střední Evropě s despektem, naopak k té dosažené pomocí vzdělání se vzhlíželo s obdivem. Jinými slovy: „*Můžeme zavrhnout milionáře, že byl dříve hadrářem, a popíjet přitom jeho martini. Nikdo ale neopovrhne chirurgem kvůli tomu, že je synem hadráře.*“⁴³³ Často vznikaly úplné „lékařské dynastie“, například lékaři se stali čtyři bratři Straßmannové a následně dva z jejich synů, z pisatelů pamětí vykonával lékařské povolání Franz Oppenheimer.⁴³⁴ Mezi židovskými lékaři převládali specialisté. Jeden z důvodů byl skutečně finanční, respektive ekonomický: Studium medicíny bylo finančně náročné a mladým lékařům dělalo problémy je splatit, museli se také uživit a udržet svůj společenský status.⁴³⁵ Druhou příčinou byl znovu antisemitismus – židé nemohli působit ani na univerzitách ani jako vojenští lékaři, také je nutil orientovat se spíše na nové obory jako byla gynekologie, interna, psychiatrie, nebo dermatologie. To ostatně platilo i pro ostatní vědecké, zejména přírodovědecké, disciplíny.⁴³⁶ Obvinění antisemitů, že židé se stávají lékaři-specialisty, aby se obohatili, poněvadž u praktických lékařů byly poplatky limitovány, tak platily maximálně do 80. let, už v roce 1891 provedený průzkum ukázal, že 59 % lékařů nevydělalo ani 3 000 marek ročně, považovaných za potřebné minimum.⁴³⁷

Druhým nejčastějším svobodným zaměstnáním bylo povolání právníka. Práva vystudoval například Eduard Silbermann, jeden z prvních židovských návladních v Bavorsku, ale právníky byli i otec a syn Druckerové.⁴³⁸ Podle Druckera juniora jeho otec prý nikdy nepřijal

⁴³² Údaje pro 70. a 80. léta se mi bohužel nepodařilo zjistit, ale v roce 1907 židé tvořili 15 % všech právníků v Německu a 6 % lékařů, včetně dentistů. Pro bismarckovské období byla čísla pravděpodobně nižší. Srv. Volkov, Shulamit: *Die Juden in Deutschland 1780-1918*, S. 54.

⁴³³ Pulzer, Peter: *The Rise of Political Anti-semitism in Germany and Austria*, p. 11. Srv. Efron, John M.: *Medicine and the German Jews*, p. 237.

⁴³⁴ Oppenheimer se později stal ekonomem. Srv. Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 87 an. Stürzbecher, Manfred: *Die Arztfamilie Straßmann in Berlin*, in: Scholz, Albrecht; Heidel, Caris-Petra (Hrsg.): *Medizinische Bildung und Judentum*. Dresden 1998, S. 57-67.

⁴³⁵ V roce 1893 kolem 1500 marek za rok – náklady na studium filologie, práv a teologie bylo třetinové. Viz Kampe, Norbert: *Studenten und ‚Judenfrage‘ im Deutschen Kaiserreich*, S. 64, 66.

⁴³⁶ Úspěch ve vědě vysvětluje Preston tím, že židé měli jinou optiku, tím, že vyšli z odlišného prostředí, si kladli jiné otázky a docházeli k odlišným závěrům. Věda měla být také náhradou za tradiční judaismus, který ztratili a který ani nepřál světským vědám, a křesťanství, které nepřijali. Preston, David: *Science, Society and the German Jews, 1870-1933*, p. 169, 175. Srv. Volkov, Shulamit: *Juden als wissenschaftliche ‚Mandarine‘ im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*. Srv. Volkov, Shulamit: *Jüdisches Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*. Scholz, Albrecht; Heidel, Caris-Petra (Hrsg.): *Medizinische Bildung und Judentum*.

⁴³⁷ Tyto výpady se objevovali např. u Fritsche. Viz Fritsch (Frey): *Antisemiten-Katechismus*, S. 365. Jinak viz Kampe, Norbert: *Studenten und ‚Judenfrage‘ im Deutschen Kaiserreich*, S. 64, 66. Efron, John M.: *Medicine and the German Jews*.

⁴³⁸ Srv. Eduard Silbermann: *Erinnerungen 1871-1917*. München 1916. LBIA, Martin Drucker, S. 9-10.

klienta, jehož případ by odporoval jeho morálnímu přesvědčení.⁴³⁹ Velmi zvláštní úvaha z úst praktikujícího advokáta, která přímo odporuje podstatě advokátské praxe a moderního soudnictví, totiž že každý má právo na spravedlivý proces a řádnou obhajobu. Svědomí a morálka ve výběru klientů nemají místo, podle této logiky by totiž „skutečné vrahy a zloděje“ nechtěl a neměl kdo zastupovat. To ovšem musel Drucker sám velmi dobře vědět. Domnívám se, že tak šlo spíše o reakci na klišé o amorálních právnících, co vezmou pro peníze každý případ, a, to zejména, o reakci na obvinění židů z hrabivosti a touze po mamonu.

U křesťanských absolventů oblíbená kariéra učitele nepřipadala pro jejich židovské kolegy prakticky v úvahu. Vyšší školství, gymnázia je nepřijímala, židovský středoškolský profesor byl na rozdíl od židovských gymnazistů raritou. Situace nebyla o mnoho lepší na státních obecních školách a některých soukromých ústavech.⁴⁴⁰ O názorech na působení židovských učitelů na veřejných školách ostatně vypovídal článek v *Speierer Zeitung* (Špýrské noviny) z roku 1878. Citoval ministerské rozhodnutí z konce července téhož roku schvalující (znovu)přijetí neprávem propuštěného židovského učitele Sterna na konfesijně smíšenou školu ve falckém Neustadtu. Výnos ujišťoval veřejnost, že rozhodnutí je výjimečného a dočasného charakteru a nevytváří precedent pro ostatní školy. Rodičům dotčených křesťanských žáků, kteří by si nepřáli, aby jejich děti dotyčný vyučoval, pak nabízel možnost přechodu do jiné třídy: „(...) *těm rodinám však, které mají pochybnosti svěřit své křesťanské děti izraelitskému učiteli, je přiznáno právo tyto přeřadit do odpovídající paralelky, která bude vedena křesťanským vyučujícím. Tímto jsou jistě uspokojeni také naši izraelitští spoluobčané, již byli právem rozmrzeni Sternovým nuceným odchodem z konfesně smíšené školy.*“⁴⁴¹ Proti samotnému výnosu nelze příliš co namítat – uznalo pochybení, učitele povolalo zpět, vyjádřilo naději, že židovská menšina rozhodnutí ocení a zároveň zmínilo právo rodičů přeřadit dítě do jiné třídy. Přesto bylo jeho vyznění více než problematické. Už jen samotný název článku „*Židovský učitel vyučuje křesťanské děti*“ vypovídal o přístupu tak typickém (nejen) pro Německo 19. století, kde samotná představa, že by židovský učitel, „nekřesťan“, mohl formovat křesťanské žáky, byť na škole simultánní, kde konfese neměla mít rozhodující vliv, patřila stále do kolonky nežádoucích. Naopak vyučování židovských žáků křesťanskými učiteli bylo považováno za normální a potřebné.

⁴³⁹ LBIA, Martin Drucker, S. 10.

⁴⁴⁰ Srv. Field, Geoffrey G.: *Religion in the German Volksschule, 1890-1928*, in: LBIYB 25 (1980), p. 41-71, zde p. 45. Brämer, Andreas: *Kein Beruf für Israels Töchter? Jüdische Frauen im niederen preußischen Schulwesen (1800-1914)*, in: Kaplan, Marion; Meyer, Beate (Hrsg.): *Jüdische Welten. Juden in Deutschland vom 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart*. Göttingen 2005, S. 108-135, zde S. 123.

⁴⁴¹ In: *Ein jüdischer Lehrer unterrichtet christliche Kinder*, in: *Speierer Zeitung*, 19. 8. 1878, cit. dle Kukatzki, Bernhard (Hrsg.): *Pfälzisch-Jüdischer Alltag im Kaiserreich. Eine Quellensammlung*. Landau i. d. Pfalz 1997, S. 16.

Pro židovské učitele tak zůstávaly jedinou možností školy zřizované židovskou obcí, pak ale nebyli uznáni za státní zaměstnance. Pro výuku na židovské škole stačilo většinou absolvovat k tomu účelu určený seminář, který zřizovala a spravovala samotná obec. V samotném Prusku jich bylo šest, většinou ve velkoměstech jako byl Berlín, Hannover či Kolín nad Rýnem. Kolínský seminář absolvoval i Israel Nussbaum.⁴⁴² Na úroveň těchto zařízení však nikdo příliš nedohlížel. Alternativou nebyly ani veřejné učitelské ústavy, kde pro změnu zase chyběla výuka judaismu a hebrejštiny. Postavení učitele na židovské škole nebylo příliš lákavé – většinou měl malý plat, musel zadarmo vykonávat ještě funkci kantora a šocheta, řezníka.⁴⁴³ Vůbec o pozice v rámci židovské obce panoval mezi německými židy malý zájem, proto se většinou obsazovaly přistěhovalci z východních provincií nebo ciziny.⁴⁴⁴

Ještě ztíženější pozici měly samozřejmě ženské adeptky o učitelství. Vedle antisemitismu musely čelit rozšířenému názoru, že žena nemá v zaměstnání co dělat, které hraničilo často až s misogynstvím. Uplatnění nacházely jako soukromé vychovatelky, guvernanky, případně učitelky soukromých, později i veřejných dívčích škol, kde ale musely bojovat se svými mužskými kolegy, již by je nejrady viděli, když už ne doma u plotny, tak aspoň výhradně jako učitelky ručních prací a vaření.⁴⁴⁵ Na židovské učitelské semináře neměly přístup, byly tak odkázány na soukromé a veřejné ústavy, které byly často součástí křesťanských vyšších dívčích, tam ale zcela jistě znalosti o judaismu nebo hebrejštině nezískaly, problematická také byla jejich odborná úroveň.⁴⁴⁶ Byl to začarovaný kruh – argumentovalo se, nutno podotknout, že v mnoha případech oprávněně, nedostatečným vzděláním učitelek, přístup k němu jim byl ale vytrvale odmítán. Změnu přinesl až pojem „*duchovního mateřství*“ (*geistige Mütterlichkeit*) vytvořený na základě teorií Friedricha Fröbela. Ten matkám přiznával zvláštní nadání pro výchovu dětí, v 60. letech byl tento jeho názor rozpracován – ženskost se vlastně ztotožnila s mateřstvím, a mateřství s vrozeným pedagogickým nadáním.⁴⁴⁷ A na tomto základě požadovala učitelka Helene Langeová, aby v dívčích školách vyučovaly především ženy a aby se dívkám dostalo stejného vzdělání jako chlapcům.

⁴⁴² Nussbaum, Israel: „*Gut Schabbes!*“, S. 82.

⁴⁴³ Učitelem na židovské obecní škole v hesenské vesnici Oberaula byl otec Johanny Harresové-Brandesové, zastával také funkci řezníka. LBIA, Johanna Harris-Brandes.

⁴⁴⁴ K nejpočetnějším zaměstnancům židovských obcí patřili právě kantoři, kteří učili i náboženství. Obecní místa se inzerovala v novinách. Srv. Thon, Jakob; Drey, Paul: *Die jüdischen Gemeinden und Vereine in Deutschland*, S. 7. *Der Israelit* 28 (1887), Nr. 100-101, 28. 12. 1887, S. 1802.

⁴⁴⁵ V roce 1863 vstoupila v platnost právní úprava dovolující ženám nastoupit učitelskou dráhu. Srv. Brämer, Andreas: *Kein Beruf für Israels Töchter*, zde S. 109, 113, 116-117. Kaplan, Marion A.: *Jüdisches Bürgertum*. Planert, Ute: *Antifeminismus im Kaiserreich. Diskurs, soziale Formation und politische Mentalität*. Göttingen 1998.

⁴⁴⁶ Brämer, Andreas: *Kein Beruf für Israels Töchter*, zde S. 126-127.

⁴⁴⁷ Schmauß, Beatrix: *Blaustrumpf und Kurtisane*, S. 28-29.

Jisté zkvalitnění přineslo v roce 1874 sjednocení požadavků a způsobů učitelských zkoušek platné pro celé Německo. V roce 1883 došlo k uznání učitelek obecných škol za státní zaměstnance, jak bylo obvyklé u jejich mužských kolegů, konečně od roku 1885 měly i nárok na penzi. Jejich platy však zůstávaly nižší, v průměru třetinové, oproti platům kolegů. Argumentace zněla, že muži jako živitelé rodiny náleží vyšší plat. Ženy se také musely spokojit výlučně s výukou na nižších stupních a předpokládalo se, že zůstanou svobodné, vdaly-li se, musely své zaměstnání opustit.⁴⁴⁸ Názor, že výkon učitelského povolání je znouzectnost a „náplast“ na ženino staropanenství sdílel i ortodoxní židovský časopis *Der Israelit*: „*Je nám cizí hovořit o emancipaci ženy, jejím povoláním je, bylo a bude, (povolání, HP) manželky, matky. Avšak poněvadž potřeby se stále zvyšují, výdělek je obtížnější, tak čím dál více dívek zůstává neprovdáno, pro ně existuje jen jedno zaměstnání, jež je odškodní za život bez lásky, které jim zajistí věrnou oddanost, záštitu rodiny – to je (zaměstnání, HP) učitelky.*“⁴⁴⁹

Židovské učitelky působily většinou na veřejných obecních školách a výlučně ve městech, jejich počet se však zvyšoval pomalu. V roce 1875 jich bylo jen dvanáct, oproti 412 židovským učitelům a 3 869 křesťanským učitelkám, za šest let jejich počet stoupl na 32, v roce 1891 jich bylo 58.⁴⁵⁰ V soukromých ústavech byl jejich počet ještě nižší. Na veřejných středních a vyšších dívčích se prakticky nevyskytovaly, na soukromých ústavech jich působilo minimum. Zdá se, že většina absolventek tak zvolila dráhu soukromé vychovatelky nebo si založila vlastní dívčí školu jako Cäcilie Delbancová (nar. 1860) nebo Anna Peltesonová (nar. 1868). Tato dcera obchodníka z Poznaň složila roku 1886 zkoušku opravňující k vyučování na vyšších dívčích, působila nejprve v Londýně jako guvernantka, pak v Berlíně založila privátní institut pro dívky, ale neustálé ústrky státních institucí ji nakonec dovedly ke konverzi k protestantství.⁴⁵¹ Jako soukromé vychovatelky působily i sestry Bertha (nar. 1857) a Cäcilie Delbancovy. Zatímco Bertha se na učitelské zkoušky připravovala soukromě, Cäcilie už navštěvovala prestižní klášterní školu St. Johannis v Hamburku. Její otec, hamburský obchodník, musel mít význačné postavení, poněvadž ústav se zaměřoval výlučně na konzervativní klientelu z řad evangelického měšťanstva. Bertha působila jako učitelka angličtiny a francouzštiny na soukromé dívčí škole, pak jako guvernantka ve slezské,

⁴⁴⁸ Brämer, Andreas: *Kein Beruf für Israels Töchter*, zde S. 129.

⁴⁴⁹ In *Der Lehrerinnenberuf, ein Beruf für Israels Töchter. Entgegnung*, in: *Israelit* 29 (1888), Pädagogische Beilage zu Nr. 52, S. 924. Srov. *Der Lehrberuf kein Beruf für Israels Töchter*, in: *Der Israelit* 29 (1888), Pädagogische Beilage zu Nr. 6, S. 97-100. Také Kaplan, Marion: *Jüdisches Bürgertum*, S. 225, 231.

⁴⁵⁰ Brämer, Andreas: *Kein Beruf für Israels Töchter*, zde S. 117.

⁴⁵¹ Brämer, Andreas: *Kein Beruf für Israels Töchter*, zde S. 120.

s největší pravděpodobností židovské, rodině.⁴⁵² Učitelkou byla matka a tety Franze Oppenheimera i matka Rahel Strausové, všechny samozřejmě svého povolání po sňatku zanechaly.⁴⁵³

Volná místa vychovatelek se inzerovala především v židovském tisku. Inzeráty byly dlouhé, v celých větách, zkratky a stručnost, jak je známe z dnešní anonce, tu nebyla zvykem. Takto například v roce 1887 hledal jistý pan Rudolf Mosse z Hamburku (nezaměňovat s berlínským nakladatelem téhož jména) soukromou vychovatelku: „*Pro solidní měšťanskou pobožnou domácnost se hledá pedagogicky vzdělaná, energická **mladá** dívka, která už vyučovala a je znalá výuky ručních prací (...)*“⁴⁵⁴ *Der Israelit* byl tisk pro ortodoxní židy, odtud tedy důraz na „pobožnost“. Zaujme požadavek pedagogického vzdělání, nutná energičnost dává tušit živější dívka, zdůrazněný mladý věk uchazečky vzbuzuje určité rozpaky, ale snad adeptku čekaly i těžší domácí práce, těžko říci. Poptávka byla také po židovských služebných, schopných vedení košer kuchyně, ale to nebylo vhodné povolání pro dívku z „dobré rodiny“.⁴⁵⁵

Jiné zaměstnání kromě učitelky pro ženu z měšťanských vrstev nepřipadalo v úvahu, aniž by neutrpělo újmu její společenské postavení. Výdělečné zaměstnání manželky nebo dcer bylo vnímáno jako degradující, a to zejména pro muže, na něhož se hledělo jako neschopného finančně zajistit rodinu. Přesto existovala tzv. skrytá zaměstnanost, kdy ženy pomáhaly v rodinných firmách a obchodech jako prodavačky, účetní, sekretářky, samozřejmě zadarmo jako neplacená síla. Takto pomáhala svému muži i babička Bleichröderová, představa pro generaci její snachy a vnučky zcela nemyslitelná. Ačkoli – matka Gershoma Scholema, která byla jen o rok mladší než Gertrud Bleichröderová, pracovala prý celý den v obchodě, vracela se jen na oběd, který vařila kuchařka. Finanční nutnost zde zřejmě dostala přednost před dodržováním společenského *dekoru*.⁴⁵⁶ Ovšem případná zaměstnanost žen nebyla posuzována kladně, například Jacob Segall ji ještě v roce 1911 považoval za silně negativní rys, který by měl být odstraněn.⁴⁵⁷

⁴⁵² Hoffmann-Ocon, Andreas: *Pionierinnen – Mitstreiterinnen – Ausgegrenzte: Jüdische Lehrerinnen und Studentinnen in Deutschland*, in: Maurer, Trude (Hrsg.): *Der Weg an die Universität. Höhere Frauenstudien vom Mittelalter bis zum 20. Jahrhundert*. Göttingen 2010, S. 211-235, zde S. 215-216.

⁴⁵³ Srv. Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 41 an. Straus, Rahel: *Wir lebten in Deutschland*, S. 19 an.

⁴⁵⁴ In *Der Israelit* 28 (1887), Nr. 100-101, 28. 12. 1887, S. 1792 (online). Compact Memory (cit. 12. 6. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.compactmemory.de/>>

⁴⁵⁵ *Der Israelit* 28 (1887), Nr. 100-101, 28. 12. 1887, S. 1802.

⁴⁵⁶ Srv. Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 46. Scholem, Gershom: *Von Berlin nach Jerusalem. Jugenderinnerungen*. Frankfurt a. M. 1977, S. 28. Srv. Toller, Ernst: *Eine Jugend in Deutschland*, S. 9-10. Kaplan, Marion A.: *Jüdisches Bürgertum*, S. 209, 227.

⁴⁵⁷ Segall, Jacob: *Die wirtschaftliche und soziale Lage der Juden in Deutschland*, S. 102.

Judaismus na výkon povolání neměl prakticky vliv, snad jen u nižších vrstev na venkově, obchodníků dobyt看, kteří přestože byli celý týden na cestách, dodržovali košer stravu – živil se výhradně chlebem a trvanlivým salámem, jež si nesli s sebou. Košer dodržovali i někteří obchodní cestující, ti se ale mohli ubytovat a stravovat v penzionech a hotelích pro židovskou klientelu. Obchody se na šabat, zdá se, zavíraly výjimečně, v případě lékařů, které zavolali k pacientovi, to ti nejortodoxnější řešili tak, že chodili pěšky. Často si židovští podnikatelé najali křesťanské zaměstnance nebo firmu vlastnili spolu s křesťanským obchodním partnerem, kteří mohli případně o svátcích zakázané úkony vykonat.

Formou obživy byla svým způsobem i kriminální činnost. O židovském podsvětí psal podrobněji Rudolf Glanz. Zabýval se ovšem spíše obdobím středověku, raného a pozdního novověku. Jednalo se především o skupiny profesionálních žebráků, nechyběli ale ani lapkové. V 19. století zřejmě v souvislosti se zlepšením socio-ekonomické situace židovská galerka jako taková, zdá se, mizí.⁴⁵⁸ Skupiny profesionálních židovských žebráků se staly fenoménem téměř výlučně tzv. *Ostjuden*, to mohli být (ale nemuseli) především židé z východních částí Pruska, i když v očích německé veřejnosti se jednalo hlavně o ruské a rakousko-uherské občany. *Schnorer*, jak se nazývali, byl hrdým profesionálem, zaměřoval se většinou výhradně na své židovské souvěrce, kterým podle své logiky prokazoval službu tím, že jim umožnil vykonat dobrý skutek tak, jak nakazovala pravidla judaismu. Milosrdenství tak prokazoval on, nikoli jeho obdarovatel.⁴⁵⁹ Tento způsob uvažování našel své ztvárnění i v mnoha vtipech.⁴⁶⁰ Nutno ovšem dodat, že počet „šnorerů“ byl rozhodně nižší, než se zdál v očích německé a německo-židovské veřejnosti, jež do této nelichotivé skupiny zařadila každého *Ostjude*. K podezřelým živilům se řadili i hudebníci, muzikanti, umělci vůbec, snad jen s výjimkou řemesel jako bylo zlatnictví a klenotnictví obecně. V tom se náhled židovské menšiny příliš neodlišoval od názoru majority. Umělecká dráha ani hudební dráha nebyla uznávána, jak ukazuje i příběh otce Martina Druckera. Ten toužil stát se hudebníkem, na nátlak otce však musel dát přednost „solidnějšímu“ zaměstnání a dal se na dráhu právníka. Velké zklamání připravil svému otci i strýc Theodora Lessinga, jenž se stal malířem.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ Glanz, Rudolf: *Geschichte des niederen jüdischen Volkes in Deutschland. Eine Studie über historisches Gaunertum, Bettelwesen und Vagantentum*. New York 1968.

⁴⁵⁹ Nussbaum, Israel: *„Gut Schabbes!“*, S. 66-67. Straus, Rahel: *Wir lebten in Deutschland*, S. 20-21.

⁴⁶⁰ Srv. Landmann, Salcia: *Jüdische Witze*.

⁴⁶¹ Naopak úspěšným houslistou se stal v německojazyčné rodině v Uhrách narozený Edmund Singer, který působil dlouhá léta ve Stuttgartu. Bratranec dědečka Franze Oppenheimera byl slavný herec Bogumil Dawison (1818-1872), který později působil v drážďanském divadle. Srv. LBIA, Martin Drucker. Lessing, Theodor: *Einmal und nie wieder*, S. 33. Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 40. Jütte, Daniel; Feinberg, Anat: *„Un des meilleurs violons d'Allemagne“ Der Violinvirtuose Edmund Singer – ein Beitrag zur deutsch-jüdischen Musikgeschichte des 19. Jahrhunderts*, in: Kaplan, Marion; Meyer, Beate (Hrsg.): *Jüdische Welten. Juden in Deutschland vom 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart*. Göttingen 2005, S. 177-206.

Ze skutečně kriminální činnosti převládala údajně tzv. ekonomická nad násilnou, tedy zpronevěry, falšování dokladů v reakci na přísnou imigrační politiku, přeshraniční pašování a podobně. V Německu neexistovaly ani gangsterské skupiny jako v USA ani podvody vůči úředním činitelům a nedůvěra ke státu, jak bylo obvyklé v ruském štetlu. Nutno říci, že v případě Ruska se jednalo o zcela pochopitelnou reakci na zkorumpovanost a samolibost antisemitských úředníků, kteří zcela bezostyšně zneužívali situace a nepříznivého postavení židovské menšiny.⁴⁶² To ovšem vyplývalo ze společenského postavení německo-židovské menšiny, která náležela do středních a vyšších vrstev. Navíc, toto téma se zprofanovalo už v 19. století, kdy se různí jedinci pod vlivem nacionalismu, rasových teorií a v neposlední řadě antisemitismu, snažili dokázat, že míra kriminality je odvislá od konfese nebo etnické, tedy rasové příslušnosti. Objevily se teze o údajné vysoké kriminalitě židovské menšiny a vysvětlovala se právě zvláštnostmi a odlišnostmi vyplývajícími z náboženství. Judaismus prý povoluje chovat se k nesouvěrcům nečestně, dokonce je okrádat, zatímco stejné chování vůči židovského souvěrci by bylo považováno za hřích. Takové a podobné názory hlásal Thomas Fritsch ve svém „Katechismu“, ale i uznávaný sociolog Werner Sombart.⁴⁶³ Reakcí na ně byla řada spisů židovských autorů, poukazujících na jejich nesmyslnost a zcestnost a dokazujících na základě oficiálních statistických údajů pravý opak, tedy že kriminalita židovské komunity je naopak velmi nízká a v Berlíně dokonce nižší než by odpovídalo jejímu početnímu zastoupení.⁴⁶⁴

Na rozhraní podsvětí a „slušné“ společnosti se pohybovaly prostitutky. Návštěva bordelu patřila k zcela běžným nebo aspoň tolerovaným mužským zvyklostem. V Německu se sice nevytvořila vrstva uctívaných kurtizán jak tomu bylo například v sousední Paříži, ale v počtu kněžek lásky se nenechalo zahanbit.⁴⁶⁵ Jestliže v téměř dvoumilionové Paříži v roce 1870 působilo přes 30 000 prostitutek, v dvakrát tak menším Berlíně to bylo asi 16 000.⁴⁶⁶ Stát se snažil mít vykonavatelky nejstaršího řemesla pod dohledem, kontroloval je a nutil k pravidelným lékařským prohlídkám. Policie mohla dokonce podezřelou z prostituce

⁴⁶² Srv. Antin, Mary: *The Promised Land*. New York 1912.

⁴⁶³ Srv. Fritsch, Thomas (pseud. Frey, Thomas): *Antisemiten-Katechismus*. Sombart, Werner: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*.

⁴⁶⁴ Fuld, Ludwig: *Das jüdische Verbercherthum. Eine Studie über den Zusammenhang zwischen Religion und Kriminalität*. Leipzig 1885, zde S. 36. Löwenfeld, Samuel: *Die Wahrheit über der Juden Antheil an Verbrechen*. Berlin 1881. Nossig, Alfred: *Materialen zur Statistik des jüdischen Stammes*, S. 31.

⁴⁶⁵ O proslulé la Paivě (vlastním jménem Esther Lachmannové, 1819-1884), mimochodem polské židovce z Moskvy, se zmiňoval Carl Fürstenberg během svého líčení služební cesty do Paříže. Potkal ji prý náhodou na ulici s jejím posledním milencem, pruským šlechticem Guidem Henckelem von Donnersmarck. Viz Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 87-88.

⁴⁶⁶ V Berlíně se pro léta 1870-1890 udává číslo od 16 000-50 000. Srv. Schmaußer, Beatrix: *Blaustrumpf und Kurtisane. Bilder der Frau im 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1991, S. 209. Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1866-1918*. Bd. I., S. 101.

okamžitě zadržet a tomuto nebezpečí byly vystaveny všechny ženy, které se pohybovaly na veřejných místech samy bez doprovodu.⁴⁶⁷ Proti jejich počtu byl ale bezmocný. Počátkem 20. století se stal významným problémem obchod bílým masem, proti němuž bojovala zejména Bertha Pappenheimová (1859-1936).⁴⁶⁸

⁴⁶⁷ Schmaußer, Beatrix: *Blaustrumpf und Kurtisane*, S. 70.

⁴⁶⁸ Kaplan, Marion A.: *Die jüdische Frauenbewegung in Deutschland. Organisation und Ziele des jüdischen Frauenbundes 1904-1938*. Hamburg 1981, S. 77-96, 181-248.

4. kapitola: Lesk a bída života veřejného

4.1 Strasti a slasti reprezentace

Člověk jakožto tvor společenský měl a má vůči svému okolí určité závazky a povinnosti. Povinností byla v určitých kruzích i reprezentace. Byla nutnou, vlastně často nevyhnutelnou součástí životů všech, kdo patřili nebo chtěli patřit k „ctěné“ společnosti. Reprezentoval muž, žena, děti a celá domácnost. Zatímco mužovým úkolem bylo zastupovat rodinu na veřejnosti – svými odbornými schopnostmi, vzděláním, vhodným (finančně (a)nebo společensky respektovaným) povoláním – u dětí „postačilo“ dobré vychování, což ovšem zahrnovalo vše od slušných mravů po genderově odpovídající chování. Za děti, služebnictvo a náležité zařízení domu však nesla odpovědnost žena. Pod široký až vágní pojem reprezentace se tak, jak vidno, vešlo mnohé: od na první pohled viditelných věcí jako byl oděv, zařízení bytu, přes zvyklosti ukazující finanční (a statusovou) situaci rodiny (návštěva koncertů a divadel, dovolená na venkově, pobyt v lázních, členství (a nečlenství) v určitých spolcích), až po naprosto subtilní způsoby jednání a chování. Zaměstnání muže, hostitelské schopnosti jeho ženy, vzdělání synů, společenské umění dcer, hra na klavír, pořádání večeří, ale také dobročinnost či politické preference – to vše vytvářelo určitý styl, tvořilo neoddělitelnou součást života určitých společenských kruhů. Jejím potvrzením nebo naopak popřením se definovala příslušnost rodiny k buržoazii, k „lepší“ společnosti obecně; a tyto pravidla se týkala a platila i pro německo-židovskou menšinu.

Nejprve tedy k „nejviditelnějším“ článkům reprezentace. Dům či byt ve „vhodné“ lokalitě, ve správném patře, jeho velikost a zařízení byly nutným předpokladem a důkazem společenského postavení rodiny. Pro německé židy bylo typické, že se i po zániku ghett koncentrovali v určitých městských čtvrtích. Souviselo to se sociálními kontakty a „rodinnou sítí“. Obecně se stěhovali ven z centra, s výjimkou ortodoxních, kteří museli své nové bydliště vybírat v docházkové vzdálenosti od synagogy. V Hamburku se střední třída stěhovala severním směrem (ulice Rothenbaum a Harvestehunde), v Berlíně naopak na západ (tehdy ještě předměstí Charlottenburg, Schöneberg, Wilmersdorf), zámožné špičky pak sídlily v Dahlemu a Grunewaldu, čtvrť Mitte (Střed) zůstávala doménou maloburžoazie a přistěhovalců – právě tady byla proslulá Scheunenviertel v Spandauer Vorstadt (Špandavské předměstí). Těmito přesuny vznikaly „lepší“ a „horší“ čtvrtě. Právě oblasti, kde se usídlili *Ostjuden* se považovaly za nevhodné a degradující. Nebylo výjimkou, že se zlepšující finanční situací se rodiny postupně přesouvaly do společensky lépe „odpovídajících“ oblastí.

Co se popisu zařízení bytu týče, k těm podrobnějším náleží vlastně jen dva, a to domů Bleichröderových a Fürstenbergových, tedy rodin z velmi majetných vrstev. Bleichröderovi bydleli ve čtrnáctipokojovém domě, který měl reprezentativní a soukromou část. První zahrnovala kuřácký pokoj, obývací pokoj, malý salon, jídelnu a kulečnickový sál; druhá pak malou koupelnu, ložnice, schody do kuchyně s výtahem pro jídlo a tzv. *Sprechrohr*, jakousi obdobu domácího telefonu, k vydávání pokynů služebnictvu v nižším patře. Bývalo pravidlem, že privátní část obydlí byla menší a méně přepychová, ani Bleichröderovi a Fürstenbergovi nebyli výjimkou. Carl Fürstenberg vlastnil rozlehlý několikapokojový dům. V přízemí se nacházela hala, knihovna, hudební salon, budoár ženy zařízený nábytkem z 18. století, dále jídelna s verandou, odkud se šlo na terasu a do zahrady anglického typu, nechyběl ani kuřácký salonek a kulečnickový sál, privátní část tvořila v prvním patře umístěná ložnice a ve druhém dětské pokoje.⁴⁶⁹ Symbolem luxusu buržoazního obydlí byla nezvyklá pokojová květena, například palmy, a samozřejmě obrazová výzdoba – u Bleichröderových například na stěnách visely malby od Passiniho.⁴⁷⁰ Příbytky ostatních rodin byly o mnoho skromnější, ale jídelna/salon, respektive dělení na privátní a veřejnou část (kuchyň, ložnice) nechybělo nikde, snad jen s výjimkou rodin z venkova.

Kulturní a sportovní vyžití, kam patřila právě četba, návštěva divadel a koncertů, sport, cestování i nakupování, byly vlastně jen různými „smysluplnými“ způsoby trávení volného času. A volný čas, respektive už jen fakt jeho existence s sebou nesl diferencující potenciál. Gertrud Bleichröderová tak chodila sice na nákupy, ale pouze pro dárky nebo luxusního zboží jako byly například palmy. Na běžný nákup měla služebnictvo. Obstarávání věcí denní potřeby už bylo totiž „prací“, nutností, ergo nespadlo do volnočasových čili „dobrovolných“ aktivit. Stejně tak návštěva divadel a koncertů, i když zde je výrazněji patrný rozdíl mezi jednotlivými vrstvami. Zatímco pro Bleichröderovy byla divadelní představení tak říkajíc denním chlebem, nezámožní rodiče Carla Fürstenberga na ně zašli jen občas, bez syna, kterého vzal poprvé do divadla už jako skoro dospělého muže až jeho berlínský strýc, a to ještě na nejlevnější galerii, aby náhodou mladík nezpychl.⁴⁷¹ Hovořit tak o nějakém kulturním směřování, platném pro celou německo-židovskou menšinu, každou její rodinu, je obtížné. Ačkoli s jistou nadsázkou lze říci, že byli velkými patrioty i v oblasti kultury, jak

⁴⁶⁹ Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 319. Srv. Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 132.

⁴⁷⁰ S největší pravděpodobností se jednalo o Ludwiga Johanna Passiniho (1832-1903), syna mědirytce Johanna Passiniho (1798-1878), významného rakouského žánrového malíře 19. století. Passini se oženil s prapranoučkou Mosese Mendelssohna, Annou Warschauer (1841-1866), měli spolu jedinou dceru; většinu života strávil v Itálii a Německu (Berlín, Řím, rakouské, později italské Benátky). Srv. Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 50-51.

⁴⁷¹ Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 9.

poznává Jacob Epstein, německou kulturu doslova uctívali.⁴⁷² Velké oblibě se těšil především Gotthold Ephraim Lessing a jeho *Moudrý Nathan*. Berthold Auerbach se v jednom ze svých dopisů zmiňuje o projevu, který měl k 152. výročí od narození a sto let od smrti tohoto klasika.⁴⁷³ Nevyhýbali se však ani cizím autorům a odborným dílům, například Gertrud Bleichröderová přečetla historii Anglie od barona Thomase Babingtona Macaulayho. Zvláštní, že třeba o soudobých francouzských nebo anglických románech mlčí, do deníku uvedla jen paměti malíře Anselma Feuerbacha.⁴⁷⁴ Četba byla vůbec, zdá se, velkou zálibou, a to zejména žen. Ale do oblíbených románů se mohly ponořit teprve, když vyřídily své denní povinnosti. Představa, že by němečtí židé četli jen hodnotnou „vysokou“ literaturu a vůči masové a škváru byli imunní je, jak správně ukazuje Volkovová, nesmysl.⁴⁷⁵

Vedle ducha se nezapomínalo ani na tělo; sportovalo se hlavně kvůli jeho utužení, vždyť fyzická zdatnost byla prakticky povýšena na vlasteneckou povinnost. V zimě se bruslilo, na ledě se potkávali známí, hrála k tomu hudba, takže se jednalo spíše o společenskou než vyloženě sportovní záležitost. V létě se provozovala pěší turistika a někteří chodili i plavat. Bruslení a procházky byly vedle badmintonu a kuželek považovány za vhodné sporty i pro ženy. Naopak aktivity „mužské“, tj. všechny ostatní, byly pro ně vysoce nevhodné a mohly jim dokonce ublížit jak zdravotně, tak na duchu a neblaze poznamenat jejich charakter.⁴⁷⁶

Pomalu se mezi německou-židovskou menšinu šířil zvyk letních dovolených. Nejjednodušším řešením byl tzv. letní byt, kdy muž obvykle vyvezl rodinu na venkov a sám za ní o víkendech dojížděl. Buď měli jako Bleichröderovi vlastní vilu, nebo si k tomu účelu pronajali, opět podle majetnosti, dům, byt nebo samostatný pokoj.⁴⁷⁷ Rozmáhaly se pobytové a poznávací zájezdy v tuzemsku i zahraničí. „*Ctěnou cestující veřejnost dovolují si upozornit na svůj nově, pohodlně zařízený hôtél s přísně košer kuchyní. Dobrá pozorná obsluha*

⁴⁷² LBIA, Jacob Epstein, S. 1.

⁴⁷³ Naopak německá křesťanská veřejnost upřednostňovala spíše Goetheho. Auerbach, Berthold: *Briefe an seinen Freund Jakob Auerbach. Ein Biographisches Denkmal*. Bd. 2. Frankfurt a. M. 1884, dopis ze dne 18. 7. a 19. 7. 1870, S. 447.

⁴⁷⁴ Zda přečetla všech pět dílů a zda to zvládla v originále nebo německém překladu, bohužel nevíme. Srv. Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 28. Anselm Feuerbach (1829-1880), mj. synovec známého filozofa Ludwiga Feuerbacha (1804-1872), patřil k nejvýznamnějším německým malířům 2. pol. 19. století; své paměti sepsal v letech 1875-1878, vydala je v roce 1882 jeho nevlastní matka Henriette Feuerbach. Viz Feuerbach, Anselm: *Ein Vermächtnis*. Henriette Feuerbach (Hrsg.). Berlin 1913 (online). Internet Archive (cit. 12. 3. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.archive.org/details/einvermachtnish00feueuoft>>

⁴⁷⁵ Pro dělbú kultury do tří vrstev (*culture, midcult a masscult*), viz Eco, Umberto: *Skeptikové a těšitelé*. Praha 1995, s. 55, 71. Srv. Volkov, Shulamit: *Die Erfindung einer Tradition. Zur Entstehung des modernen Judentums in Deutschland*. Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 5.

⁴⁷⁶ Srv. Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 23, 124. Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 59-63.

⁴⁷⁷ Bleichröderovi vlastnili letní vilu v Pankowě (dnes již součást Berlína), kterou v létě využívalo široké příbuzenstvo, údajně v ní nebylo nikdy méně než třicet „luftáků“. Viz Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 135.

zajištěna,⁴⁷⁸ nabízel své služby jistý hotel Falks, dříve Cohn, v Hannoveru. Přitom podobné hotely a penziony byly rozesety po celém Německu. Majiteli ve většině případů byli židé, i když to nebylo podmínkou – známi jsou zejména ve velkých lázeňských centrech jako Baden Baden nebo Bad Kissingen i křesťanští hoteliéři – všichni se však zaměřovali na výhradně židovskou klientelu, z čehož vyplývala především nabídka košer stravování. Jejich služeb využívali obchodní cestující, ale také rodiny pro pořádání svatebních hostin a v neposlední řadě turisté – tuzemští i cizozemští. Některé hotely se dále specializovaly na ortodoxní východoevropské zájemce, těm se však hosté z řad německých praktikujících židů vyhýbali. Asimilovaní hosté se pak ubytovávali ještě jinde a opět se dělili na *Ost-* a *Deutschjuden*. Někteří šli dokonce tak daleko, že do míst, které byly považovány za „židovské“ prostě nejezdili vůbec, to se týkalo zejména lázní. Movití cestovali i do zahraničí, Bleichröderovi chystali cestu do Švýcarska, kam směřoval na dovolenou i Georg Wertheim, když předtím navštívil Itálii a Karlovy Vary. Převládaly ale tuzemské destinace. Nadšený cestovatel byl i otec Franze Oppenheimera, který ho jako malého hochy brávil na dlouhé výlety po blízkém i vzdáleném okolí, zatímco sestra raději zůstávala doma a hrála si s panenkami. O prázdninách pak poznávali pěšky Německo, vydávali se do hor, kde holdovali vysokohorské turistice.⁴⁷⁹

Speciální formu „dovolených“ představovaly návštěvy lázní, jež byly do jisté míry záležitostí módy a určitého životního stylu než otázkou zdraví. V Německu si takový pobyt rozhodně nemohl dovolit každý, takže ukazoval i na finanční movitost, a tím i příslušnost dotyčného k vyšší třídě. Na střední třídu se zaměřovaly tzv. přímořské lázně, kam ovšem klientela z řad židovské menšiny příliš nejezdila. Toho se někteří majitelé chopili a jali se to prezentovat jako přednost a podnikatelský záměr.⁴⁸⁰ Kromě lázní v Německu byl proslulý a oblíbený západočeský lázeňský trojúhelník – Františkovy Lázně, Mariánské Lázně a Karlovy Vary, kde absolvoval léčebnou kúru Aron Benario. Také zdravotní stav Rosy Conitzerové (1857-1919) vyžadoval pobyty v lázních, nejprve jezdila sama, později s manželem. Za otcem do lázní Kissingen se vypravila i mladá Flora Goldschmidtová z Vratislavi (Breslau).⁴⁸¹ Vysoké zastoupení příslušníků židovské menšiny mezi lázeňskými hosty samozřejmě neuniklo pozornosti veřejnosti, která hledala vysvětlení v údajné náchylnosti těchto k chorobám a neduživosti vůbec. Za typickou nemoc židovské menšiny se považovala především cukrovka. Cukrovku diagnostikovali Aronu Benariovi, trpěl jí Emil Rathenau

⁴⁷⁸ In: *Der Israelit* 28 (1887), Nr. 100-101, 28. 12. 1887, S. 1802.

⁴⁷⁹ Srv. Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 80. Fischer, Erica; Ladwig-Winters, Simone: *Die Wertheims*, S. 71. Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 59-63.

⁴⁸⁰ Viz Bajohr, Frank: *„Unser Hotel ist judenfrei“*.

⁴⁸¹ LBIA, Aron Benario. LBIA, Rudolph Conitzer: *Mein Leben. Selbstbiographie von Rudolph Conitzer, 1851-1930*. ME 96, S. 19. LBIA, Flora Goldschmidt, S. 16. Kalisz, Ita: *Cadykowy dwór niegdyś w Polsce*. Warszawa 2009, s. 17.

(1838-1915), který na její následky zemřel. Původ nemoci byl tehdy neznámý, údajně měla souviset s psychickými poruchami. Někteří lékaři jako autor spisu o zániku německých židů a sionista Felix Theilhaber tak viděli příčinu v rase, jiní ji zase připisovali prostředí, kdy se dlouhá doba útlaku prý podepsala na labilnějším nervovém systému, nebo určitému životnímu stylu, povolání nebo neuspořádanému sexuálnímu životu. Podle Efrona měla stát za vyšším výskytem cukrovky mezi židovskou menšinou větší péče a starost o své zdraví než nějaká predispozice či životní styl.⁴⁸²

„(...) *Jak dlouho, dlouho prahnul německý lid po sjednocení*,“ volal až extaticky rabín Adler ve svém kázání z roku 1878.⁴⁸³ Paměti v tomto ohledu, zdá se, jeho patetické nadšení nijak zvlášť nesdílely a o sjednocení se příliš nezmiňovaly. Omezovaly se na vyjádření vlastenecké radosti, právní zrovnoprávnění vlastní menšiny je k nalezení pouze v soudobých encyklopedických příručkách nebo učebnicích židovských dějin. Těžko říct, zda šlo o zpětnou korekci patriotického chování, za něž se v době sepsání dotyční už styděli, nebo se významné datum jen zařadilo mezi ostatní „velké historické události“, které se krčily kdesi na okraji ego-dokumentů, mimo hlavní zájem pisatelů. Moritz Jacobsohn se sjednocení zběžně dotkl v souvislosti se svým vojenským výcvikem. Mlčel o něm Berthold Auerbach i Aron Benario, ale ten byl obecně velmi lakonický, podobně „vyčerpávajícím způsobem“ referoval i o roce 1848.⁴⁸⁴ Žádné speciální číslo k sjednocení Německa nevydal ani časopis *Der Israelit*.⁴⁸⁵

O válce, která sjednocení předcházela, jsou pamětníci trochu sdílnější. Tedy někteří. „*Byla tehdy také válka mezi Německem a Francií, která se skončila příhodně*,“ rozepsal se Aron Benario.⁴⁸⁶ Prusko-francouzský konflikt tak odbyl jedinou větou, ale zrovna u něho to už asi příliš nepřekvapí. Naštěstí si v takové stručnosti nelibovali všichni. Velké množství německý židů se války zúčastnilo jako dobrovolníci, „(...) *abych své slabé síly zasvětil naší drahé vlasti*“, jak se vyjádřil jeden z nich.⁴⁸⁷ Pyšným pruským „jednoročákem“⁴⁸⁸ se stal v roce

⁴⁸² Srv. Efron, John M.: *Medicine and the German Jews*, p. 134-139. Theilhaber, Felix A.: *Der Untergang der deutschen Juden*. Maretzki, bez jm.: *Die Gesundheitsverhältnisse der Juden*. In *Statistik der Juden*, S. 123-151.

⁴⁸³ Adler, L.: *Der Jubel des deutschen Volkes. Eine Festpredigt zur Feier der Errettung Sr. Majestät des Kaisers und Königs Wilhelm I. am 11. Mai 1878 in der Synagoge Cassel am 18. Mai*. Cassel 1878, S. 10.

⁴⁸⁴ Srv. LBIA, Aron Benario. Auerbach, Berthold: *Briefe an seinen Freund Jakob Auerbach*, dopis ze dne 18. 7. a 19. 7. 1870, S. 37-39; dopis ze dne 16. 9. 1870, S. 44; dopis ze dne 26. 10. 1870, S. 44-45. Mimo chodem, Benario rok 1848 nehodnotil právě pozitivně. Rozhodně mu chyběla jakékoli nacionalistické nadšení, spíše jsou patrné obavy o rodinu a majetek, poněvadž docházelo k napadání židů. Naopak v revolučních událostech se velmi angažoval Marcus Mosse, otec nakladatelského mogula Rudolfa. Srv. LBIA, *Mosse Family Collection*, AR 25184.

⁴⁸⁵ Auerbach, Berthold: *Briefe an seinen Freund Jakob Auerbach*, dopis ze dne 18. 7. a 19. 7. 1870, S. 37-39.

⁴⁸⁶ LBIA, Aron Benario, S. 14.

⁴⁸⁷ In *Militärische Briefe von einem jüdischen Freiwilligen*, in: *Der Israelit* 12 (1871), Nr. 3, 18. 1. 1871, S. 48-49, zde S. 48. Někteří nasadili svůj život i ve válce prusko-dánské jako např. příbuzní Franze Oppenheimer. Viz Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 35.

⁴⁸⁸ Od něm. „*Einjährig-Freiwillige*“ (jednoroční dobrovolník) – po šesti letech studia na gymnáziu a složení tzv. *Mittlere Reife* (jakási „první“ maturita, obdoba dnešní anglické GCSE), získal dotyčný vysvědčení, jež ho

1866 po připojení Hannoverska k Prusku i Moritz Jacobsohn, byl jmenován poddůstojníkem v záloze a během prusko-francouzské války si splnil své přání zapojit se osobně do bojů za německé sjednocení. Ve svém líčení o vině Francouzů na vyvolání konfliktu vůbec nepochyboval, vyjadřoval se o nich důsledně jako o „nepříteli.“ V bitvě u Spichern v srpnu 1870 byl raněn a za své nasazení v boji následně povýšen na poručíka v záloze. Mnozí z vojáků se vrátili vyznamenaní železným křížem. Jacobsohn také upřímně přiznával, že návrat do civilu nebyl zrovna lehký.⁴⁸⁹ Ke svému velkému zklamání nebyl odveden Carl Fürstenberg: „*Sice byla všeobecná branná povinnost. Ale rekrutů bylo k dispozici daleko více, než mohlo být nasazeno, a tak záleželo mnohem víc na náhodě, zda mladý muž bude odveden k armádě nebo ne. Já sám jsem byl povolán k odvodu. Ale nebylo mi ještě dvacet let, k tomu jsem byl přílišně hubený a vojenský lékař zjistil, že obvod mého hrudníku neodpovídá stanoveným požadavkům.*“⁴⁹⁰ Konflikt tak sledoval z hlavního města, kde se hospody staly improvizovanými štáby, v nichž se nad mapou bojišť vlaječkami označoval postup vojsk a rozebírala se strategie, čehož se Fürstenberg nadšeně účastnil.⁴⁹¹

Ne všichni však projevovali takovou radost, jak vyplývá z dochované čilé korespondence mezi spisovatelem Berholdem Auerbachem (1812-1882) a jeho bratrancem, učitelem na již zmiňované frankfurtské škole Philantropin, Jakobem. Berthold Auerbach tak například vypuknutí prusko-francouzské války vůbec nepřivítal, o bitvě u Sedanu referoval jen letmo jako o „*velkých událostech vlasti*“ a jinak vnímal spíš negativní stránky konfliktu – utrpení civilního obyvatelstva a podobně.⁴⁹² Co se týče vojenské služby obecně, z pěti bratrů Benariových sloužil v armádě dva roky jen Max, který pak převzal po otci železářství, další Fritz nebyl odveden. Minimálně u Moritze a Theodora se nabízí podezření, že do ciziny odjeli dříve, než stihli dostat předvolání k odvodu.⁴⁹³ O proslulém pruském drilu, respektive poslušnosti vůči nadřízeným, se zmiňoval jako jediný až Franz Oppenheimer, který v roce 1886 sloužil jako vojenský lékař a život mu ztrpčoval ignorantský, odborně naprosto neschopný, nadřízený aneb „*Pan vrchní štábní lékař H. rozkázal, že voják má gastritidu,*“ a

opravňovalo stát se „jednoročákem“. Znamenalo to, že přihlásil-li se svých 25 let, mohl povinnou vojenskou službu absolvovat během jednoho roku namísto obvyklých dvou až tří let. Výběr vojenského útvaru a druhu vojska (zbraně) byl pouze na něm, musel ovšem počítat, že veškerou výzbroj i výstroj si bude hradit sám, resp. učiní tak jeho rodiče. „Dobrovolníci“ měli také možnost stát se, po absolvování příslušného vzdělání, důstojníky v záloze (*Reserveoffizier*).

⁴⁸⁹ LBIA, Moritz Jacobsohn, S. 3-4. Srv. Jaeger, Hans: „Mosse, Albert“, in: Neue Deutsche Biographie 18 (1997), S. 216-218 (online, cit. 8. 6. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.deutsche-biographie.de/pnd119317370.html>> Martin Lövinson: *Geschichte meines Lebens, Teil 1: Die goldene Jugendzeit*. Berlin 1924.

⁴⁹⁰ Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 28.

⁴⁹¹ Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 28.

⁴⁹² Auerbach, Berthold: *Briefe an seinen Freund Jakob Auerbach*, dopis ze dne 16. 9. 1870, S. 44. Srv. Tamtéž, dopis ze dne 18. 7. a 19. 7. 1870, S. 37-39; dopis ze dne 26. 10. 1870, S. 44-45.

⁴⁹³ LBIA, Aron Benario.

koho pak zajímalo, že nemocný ve skutečnosti trpěl zánětem pohrudnice.⁴⁹⁴ Naštěstí pro chorého byl tento kamsi odvelen a nastoupil lékař, který obě nemoci rozeznal.

Za sjednocení ovšem vděčilo Německo především císaři Vilémovi, který „*dvakrát riskoval vlastní život, dvakrát vytáhl pro slávu Německa, pro čest Německa, pro jednotu Německa svůj hrdinský meč a vydal se v nebezpečí krvavé války.* (...)“⁴⁹⁵ jak vášnivě hlásal nám už známý rabín Adler. Císař prý nasadil dokonce i život vlastního syna, korunního prince, který se vydal do války s ním. Vilém I. byl skutečně oblíben, stejně jako jeho manželka, císařovna Augusta, oslavy jejich narozenin spolu s výročím bitvy u Sedanu patřilo ke koloritu a koloběhu života každého pravého vlastence. Během oslav byly mnohdy zapomenuty i hranice, které oddělovaly židovskou menšinu od většinové společnosti.⁴⁹⁶ Negativní vztah k Prusku byl velmi brzy zapomenut i v Hannoversku, kde císaře, jak popisuje Theodor Lessing, vítali v roce 1879 s bouřlivým nadšením.⁴⁹⁷ Hluboké vlastenectví lze vyčíst i z projevů rabínů reagujících na dva pokusy o atentát v roce 1878, ač v tomto případě je třeba ho chápat i jako oficiální projev loajality.⁴⁹⁸ Tento „(...) *neslýchaný zločin proti našemu tolik milovanému císaři,*“ skončil naštěstí „*díky Boží ochraně neúspěšně* (...)“. Ovšem už jen pouhý fakt, že „(...) *byla prolita císařova krev* (...)“, musel způsobit, že se „(...) *hluboký stud zmocnil každého Němce milujícího svou německou vlast!*“ Terčem atentátníka ale nebyla osoba císaře, poněvadž „(...) *panovník, který toho udělal tolik pro svůj lid, (který, HP) usiluje vládnout tak šlechetně, ušlechtilě a spravedlivě, by se nikdy nemohl stát cílem tak zbabělé nenávisti, nepřátelství* (...)“, ale „(...) *je to stát, státní zřízení, státní řád, proti němuž je tento zločin namířen.* (...) *Krev císaře, která protekla, je krví mučedníka!*“⁴⁹⁹ Zakončil konečně rabín. Dalšímu šíření tohoto duchovního úpadku, jehož důkazem a výsledkem spáchaný čin byl, se podle něj musí zabránit správnou výchovou mládeže, a to především k víře v Boha, samostatnosti, radostnému přístupu k životu a práce schopnosti.⁵⁰⁰ V dalším kázání pak Adler varoval před stranickými rozmíškami, které ohrožují jednotu a existenci státu. Následovala modlitba za panovníka, jeho choť, celý dvůr a celou vlast, která značně připomínala prosby o milost a požehnání během katolické mše.⁵⁰¹

⁴⁹⁴ Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 97-99.

⁴⁹⁵ Adler, L.: *Der Jubel des deutschen Volkes*, S. 10.

⁴⁹⁶ Toller, Ernst: *Eine Jugend in Deutschland*, S. 7-8.

⁴⁹⁷ Lessing, Theodor: *Einmal und nie wieder*, S. 105-106.

⁴⁹⁸ Srv. Adler, L.: *Der Jubel des deutschen Volkes*. Adler, L.: *Das Märtyrertum unseres Kaisers oder: die Erziehung der Jugend Predigt beim Dank- u. Bitt-Gottesdienst wegen des Attentats auf S. M. dem Kaiser Wilhelm I vom 2. Juni 1878 gehalten von 7. Juni in der Synagoge zu Cassel*. Cassel 1878.

⁴⁹⁹ Adler, L.: *Das Märtyrertum unseres Kaisers*, S. 3-4.

⁵⁰⁰ Adler, L.: *Das Märtyrertum unseres Kaisers*, S. 4-6.

⁵⁰¹ Viz Adler, L.: *Der Jubel des deutschen Volkes*, S. 19.

V březnu 1888 oblíbený a uctíváný císař zemřel a po jeho smrti zavládly obavy – nástupce trůnu byl těžce nemocný, nyní korunní princ Vilém příliš mladý, a dokonce i dívka z tak liberálních kruhů, k jakým patřila dcera Julia Bleichrödera Gertrud, se strachovala, zda „se Rusové nebo Francouzi nepokusí zneužít situace.“⁵⁰² Jedinou jistotou zůstala osoba Bismarcka.⁵⁰³ „(...) jaké štěstí, že máme ještě Bismarcka! On je teď skutečně jediný, na jehož důvtip, energii a ráznost se lze s jistotou spolehnout.“⁵⁰⁴ shrnula znovu Gertrud. Postavení Kancléře bylo vsutku ojedinělé, lze hovořit až o jeho kultu. *Kaisertreu, Bismarcktreu, Deutschtreu, Liberalismus-treu* (věrný císaři, Bismarckovi, německví a liberalismu) – tak by mohlo znít heslo většiny německých židů. A otec Charlotty Landauové-Mühsamové, lékárník Siegfried S. Mühsam (1838-1915) byl pak jeho ukázkovým prototypem. Tento rodák z Horního Slezska, byl „(...) věrný stoupenec císaře“ a národně-liberální strany, „(...) ctitel Bismarcka, jehož obraz (...) visel v (...) domě vedle dopisu psaného von Moltkem.“⁵⁰⁵ Gertrudin strýc, bankéř Gerson Bleichröder, v rodině přezdívaný podle svého šlechtického přídomku *Vonkel* (něm. *Onkel* znamená strýc), mluvil o Bismarckovi téměř neustále.⁵⁰⁶ Přitom přelomem ve vnímání kancléře byla pro mnohé právě prusko-francouzská válka, před ní, jak píše Fürstenberg „byl Bismarck všechno jen ne populární postava. Platil za svého druhu politického dobrodruha, jehož výstřednostem se rádo vysmívalo (...),“ aby pak „Vzhlížel (...) k tomu muži, bez jehož životního díla by německá říše nepovstala.“⁵⁰⁷ Po nezdařeném atentátu na Bismarcka v Bad Kissingen roku 1874 se dokonce konala v tamní synagoze děkovná bohoslužba za záchranu jeho života.⁵⁰⁸

Ale každý obdiv a vlastenectví měly své meze, jak ukazuje následující anekdotický příběh o matriarše hamburského bankéřského rodu Warburgů, řízné a energické Sáře Warburgové (1805-1884). Na žádost samotného Kancléře mu každý rok paní Warburgová dodávala máslové koláčky, které se tradičně pekly na svátky Pesach. Trvala na zachování anonymity, sladký dárek posílala jen s věnováním „od vlastenky“. Do doby, než prominentní mlsal nezasáhl proti antisemitským projevům dvorního kazatele Adolfa Stoeckera. Když byla paní Warburgová dotázána, proč už koláčky neposílá, brskně odvětila, že Bismarck důvod jistě

⁵⁰² Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 33.

⁵⁰³ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 33-34.

⁵⁰⁴ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 33-34.

⁵⁰⁵ Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*, S. 29.

⁵⁰⁶ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 46.

⁵⁰⁷ Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 26-27.

⁵⁰⁸ Hopp, Andrea: *Otto von Bismarck aus der Sicht des jüdischen Bürgertums*. Friedrichsruh 1999, S. 10.

moc dobře zná.⁵⁰⁹ Obávám se ovšem, že ztráta oblíbené pochutiny byla asi jedinou obětí, kterou musel Kancléř za své obojaké stanovisko přinést.

Výjimkou mezi Bismarckovými ctiteli byl otec Johanny Harrisové, učitel na židovské obecné škole, který ho z nepříliš jasných pohnutek upřímně nesnášel.⁵¹⁰ Výhrady měli také spoluzakladatelé Národních liberálů Ludwig Bamberger a Eduard Lasker. I ti však Bismarcka nejprve podporovali, stejně jako většina jejich voličů, například rozhodujícím faktorem pro přijetí Carla Fürstenberga do *Disconto-Gesellschaft* bylo, že mohl uvést doporučení od svého nadřízeného z Gdaňsku (Danzig), Dammeho, který byl v Berlíně „(...) znám nejen jako schopný obchodník, ale právem platil také jako jedna z opor národně-liberální strany. Národně-liberálně naladěni byli tehdy skoro všichni, kdo v pruském hospodářství měli nějaký vliv.“⁵¹¹ Bismarck, (národní) liberálové a židé se dokonce pro své oponenty stali volně zaměnitelnými pojmy. Konzervativní *Neue Preußische Zeitung* (Nové pruské noviny), podle železného kříže na titulce zkráceně nazývané *Kreuzzeitung*, a politik Rudolf Meyer to vyjádřili ještě jasněji: „V současnosti nám vládou židé,“ respektive „Dokud (...) Bismarck zůstane jediným mocným ideálem, bude německý národ obětován říši, říše kancléři a kancléř patří židům a gründerům.“⁵¹² Pro německé židy byl vrcholem liberalismu asi Berlínský kongres v roce 1878, na němž se projednávala i situace rumunských židů a kde byl dne 1. července 1878 přijat článek 44. Podmiňoval uznání nezávislého Rumunska zaručením stejných práv pro všechny občany; přímo o židech nebylo tedy ani zmínky, přesto byla tato věta vnímána jako významný úspěch.⁵¹³

Zlom přišel se změnou kurzu koncem 70. let, kdy byla liberální politika nahrazena příklonem ke konzervativně ochranářské. V roce 1880 se také rozpadla Národně-liberální strana a její levé křídlo vedené Bambergerem a Laskerem se o čtyři roky později spojilo s Německou pokrokovou stranou (*Deutsche Fortschrittspartei*) a vytvořilo novou levicově-liberální Německou svobodomyšlnou stranu (*Deutsch-Freisinnige Partei*), která stála v opozici k Bismarckovi a podle Touryho zjištění se většina německo-židovských voličů

⁵⁰⁹ Chernow, Ron: *The Warburgs. The Twentieth-Century Odyssey of a Remarkable Jewish Family*. New York 1993, p. 25.

⁵¹⁰ LBIA, Johanna Harris-Brandes.

⁵¹¹ Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*, S. 28. *Disconto-Gesellschaft* patřila mezi největší banky, tzv. čtyři D: *Deutsche Bank, Dresdner Bank, Darmstädter Bank, Disconto-Gesellschaft*.

⁵¹² *Gründer* ve významu zakladatel firmy, podnikatel, ten, co využil hospodářského boomu. „Wir werden ja z.Z. von den Juden eigentlich regiert.“ In *Kreuzzeitung*, 29. 6. 1875. Srv. „Solange (...) Bismarck das allein mächtige Ideal bleibt, wird die deutsche Nation dem Reich, das Reich dem Kanzler geopfert werden, und der Kanzler gehört den Juden und den Gründern.“ In Meyer, Rudolf: *Politische Gründer und die Corruption in Deutschland*. Berlin 1877. Cit. podle Pflanze, Otto: *Bismarck. Der Reichskanzler*. München 1998, S. 47 an.

⁵¹³ Srv. Stern, Fritz: *Gold und Eisen*, S. 461-481. Haumann, Heiko: *Dějiny východních Židů*; s. 156-157. Srv. např. AZJ 43 (1879), Nr. 26, 24. 6. 1879; AZJ 43 (1879), Nr. 44, 28. 10. 1879; AZJ 43 (1879), Nr. 49, 2. 12. 1879; AZJ 43 (1879), Nr. 50, 9. 12. 1879.

přiklonila právě k ní.⁵¹⁴ V důsledku těchto událostí tak například Bamberger změnil svůj náhled na Kancléře a začal být vůči němu poměrně kritický.⁵¹⁵ Ale ne tak většina židovských občanů, jak ukazuje oslavný článek v *Allgemeine Zeitung des Judenthums* k Bismarckovým 70. narozeninám.⁵¹⁶ Postava Bismarcka se tak stala mýtem, než by odpovídala skutečnosti.⁵¹⁷

Velké naděje vkládala německo-židovská menšina také do korunního prince Fridricha Viléma, budoucího Fridricha III., a jeho ženy Viktorie, nejstarší dcery stejnojmenné britské panovnice. Následnický pár byl znám svým liberálním zaměřením, podporou ženského hnutí, stejně jako odmítavým postojem k antisemitismu. Richarzová uvádí, že v roce 1888 dokonce ortodoxní týdeník *Der Israelit* vyzval židovské rodiče, aby v tomto roce narozené syny pojmenovali Fridrich. Výzvu údajně vyslyšelo pět set rodin.⁵¹⁸ Vážný zdravotní stav korunního prince Fridricha Viléma tak němečtí židé stejně jako jejich křesťanští spoluobčané velmi silně prožívali.⁵¹⁹ Vztah k jeho manželce byl naproti tomu mírně řečeno rozporuplný, a to i v jinak liberálních kruzích židovské společnosti. „*Předhazuje se jí, že je stále ještě více Angličanka než Němka. V dvorských kruzích je neoblíbená kvůli svému liberálnímu smýšlení,*“ zapsala si do svého deníku Gertrud Belichröderová.⁵²⁰ V rodině jí vyčítali odpor proti připojení Šlesvicka-Holštýnska a napjaté vztahy s Bismarckem, naopak kladně hodnotili činnost na poli kultury a dobročinnosti.⁵²¹ Výpady proti císařovně ještě zesílily spolu se zhoršujícím se zdravotním stavem jejího chotě. Viktorie prý schválně zabránila plánované operaci, poněvadž se obávala, že by ji císař nepřežil a ona by se tak nestala císařovnou. Gertrud však ve svých zápiscích taková obvinění odmítá.⁵²² Měla-li si však vybrat mezi císařovnou nebo Bismarckem, i ona volila automaticky kancléře, jak ukazuje poznámka o rozporu císařovny a Bismarcka ohledně (neuskutečněného) sňatku princezny Viktorie s princem Alexandrem Battenberským, nebo její ostrá reakce na všudypřítomné zprávy o možném Bismarckově odstoupení. „*Byl by skandál,*“ píše, „*kdyby to císařovna, která za tím*

⁵¹⁴ Lasker a Bamberger tak vlastně opsali kruh, od téže strany se totiž v roce 1866 oddělili národní liberálové. O stranách podrobněji viz Fricke, Dieter (Hrsg.): *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945*. Bd I-II. Leipzig 1968, 1970. Srv. Toury, Jacob: *Die politischen Orientierungen der Juden in Deutschland*, S. 182.

⁵¹⁵ Feder, Ernst (Hrsg.): *Bismarcks großes Spiel. Die geheimen Tagebücher Ludwig Bambergers*. Frankfurt a. M. 1932, S. 322 an.

⁵¹⁶ AZJ 49 (1885), Nr. 7, 10. 2. 1885, S. 101. Hopp uvádí, že v roce 1884 Bismarck obdržel od londýnské představitel židovské firmy vínem Lionela Strausse jako důkaz jeho úcty několik lahví portského vína, tehdy už raritního ročníku 1823. Viz Auswärtiges Amt, Bonn, Politisches Archiv, Personalakte Otto von Bismarck, Bd. 44, Bl. 20, cit. podle Hopp, Andrea: *Otto von Bismarck aus der Sicht des jüdischen Bürgertums*, S. 23.

⁵¹⁷ Srv. Hopp, Andrea: *Otto von Bismarck aus der Sicht des jüdischen Bürgertums*.

⁵¹⁸ Richarz, Monika: Vorwort, in: Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 13.

⁵¹⁹ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 28.

⁵²⁰ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 34.

⁵²¹ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 35.

⁵²² Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 39. Srv. tamtéž, S. 58.

*má vězet, prosadila. Musí tomu (politice, HP) rozumět přece více než ona.*⁵²³ Fridrich III. byl už v době svého nástupu na trůn velmi těžce nemocný a po 99 dnech, 15. června 1888, vydechl naposledy. Vlády se tak ujal jeho nejstarší syn Vilém. V názoru na něj panoval, zdá se, jednotný názor, a to negativní. „*Samozřejmě se mluví jen o novém císaři, který je v našich kruzích nenáviděn,*“ poznamenala si Gertrud třetí den jeho panování.⁵²⁴

Většina německých židů patřila skutečně k národním nebo levým liberálům, ale nebylo to rozhodně pravidlem. Nezanedbatelný počet se hlásil ke konzervativcům (Gerson Bleichröder, Hermann Wallich) nebo později k socialistům. Ti byli nejprve hlavně mezi *Ostjuden*, což přispělo i ke generalizaci, kdy byli vnímáni jako buřiči a revolucionáři. K socialistům patřil i Leo Arons (1860-1919), švagr Gertrudy Bleichröderové. Povoláním fyzik, soukromý docent na univerzitě, člen sociální demokracie, politicky aktivní, kterému jeho politická orientace ztěžovala život snad ještě více než židovský původ.⁵²⁵ Rodina Bleichröderových byla, jak vidno, politicky velmi pestrá. Podle Moniky Richarzové byl takový jev výjimečný, většina židovských rodin prý byla výlučně *linksliberal*.⁵²⁶ Podle mne je takové tvrzení, zejména s nástupem generace narozené právě v době císařství, ale i například v 60. letech, sporné. Přibývalo rodinných rozporů, a odlišné politické směřování, postoj k židovství (sionismu) v nich nehrály nevýznamnou roli. Je však pravda, že mezigenerační střet byl otázkou hlavně konce, respektive počátku století.⁵²⁷ Co se zastoupení v Říšském sněmu týče, převažovaly sice stále liberální strany, ale na vzestupu (podobně jako u většinového obyvatelstva) byli, především od konce 90. let, socialisté. Ve volbách do zemských sněmů a místních zastupitelstev měly hlasy židovských voličů díky censu větší váhu (volilo se podle majetku), v Poznani tak například židé tvořili až třetinu zastupitelstva.⁵²⁸ Ženy se do politiky

⁵²³ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 50-51, S. 53. Nutno podotknout, že tento spor mezi císařovnou a Bismarckem sahá ještě do dob, kdy byla „pouhou“ manželkou následníka trůnu.

⁵²⁴ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 76.

⁵²⁵ V roce 1900 byl po něm dokonce pojmenován tzv. *Lex Arons* zakazující činnost všem univerzitním vyučujícím, kteří by byli členy sociální demokracie. Viz výrok Viléma II.: „*Mezi učiteli naší mládeže na královských vysokých školách netrpím žádné socialisty.*“ In: Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1866–1918*. Bd. I., S. 575.

⁵²⁶ Richarz, Monika: *Vorwort*, in: Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 9-12.

⁵²⁷ To byl případ sourozenců Mühsamových (Charlotta sionistka, bratr Erich anarchista a socialista), Ernsta Tollera i bratří Scholemových (Gershom se stal sionistou, Werner socialistou a později komunistou, Erich byl liberál a nejstarší Reinhold konzervativce). Na syna-sionistu si stěžoval i Moritz Jacobsohn, jeho syn Adolf (nar. 1886) dokonce roku 1913 strávil 3 měsíce v Palestině. Nezvedený potomek se „vytáhl“ během první světové války, kdy byl vyznamenán železným křížem II. třídy. V roce 1918 padl. Sionismus nesnášel ani Israel Nussbaum a velmi těžce nesl, že právě jeho syn se k tomuto podle něj pofidernímu hnutí dal. Srv. Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*. Toller, Ernst: *Eine Jugend in Deutschland*. LBI, Moritz Jacobsohn. Nussbaum, Israel: „*Gut Schabbes!*“, S. 210. Brenner, Michael: *A Tale of Two Families: Franz Rosenzweig, Gershom Scholem and the Generational Conflict around Judaism*, in: *Judaism* 42 (1993), p. 349-361.

⁵²⁸ V letech 1867-1878 bylo v Říšském sněmu celkem šestnáct nepokřtěných židovských poslanců (sedm národních liberálů, šest levých liberálů a pět socialistů). Po roce 1878 byla šance, že budou židovští zástupci dáni na kandidátku a zvoleni jen u Svobodomyslné strany a socialistů; v letech mezi 1881-1893 bylo ve Sněmu jen

nezapojovaly, aktivní zájem o dění nebo pravidelná četba novin byly výjimkou. Většinou se „spokojily“ se spolkovým životem, případně účastí v hnutí za rovnoprávnost, Gertrud Bleichröderová se svou pravidelnou četbou denního tisku a návštěvami Říšského sněmu byla mezi vrstevnicemi bílou vránou.⁵²⁹

Zajímavý byl postoj německých židů k sociální otázce – jejich vztah k chudým a nižším vrstvám. Víme, že židovské obce se snažily pomáhat svým souvěrcům, a to i v zahraničí, ať už z pragmatismu nebo čirého idealismu, pořádaly se dobročinné sbírky, charitativní činnosti se věnovaly i ženské spolky, ale jaký byl vztah dobře situovaných jednotlivců? Z deníků již citované Gertrud Bleichröderové vyplývá, že „pokrokovost“ rozhodně neodvisela od věku: Gertrud se sestrou Henriettou zastávaly idealistické, poněkud utopistické stanovisko sociálního reformátora Michaela Flürsheima (1844-1912),⁵³⁰ otec realističtější hledisko s důrazem na humánní a odpovědné zacházení ze stran vlastníků a zaměstnavatelů; naopak matka prokázala přinejmenším nedostatek empatie, když prohlásila, že „(...) *je třeba přinutit chudé třídy, aby se ještě více uskrovnily (...) pak bude vše v pořádku.*“⁵³¹ S nejkonzervativnějším a nejkontroverznějším názorem nakonec vystoupil Paul Arons, pronesl totiž, že „*oženit se/vdát se by se smělo povolit jen těm, kdo se mohou prokázat k tomu dostatečnými prostředky*“⁵³² za což si okamžitě vysloužil ostrou kritiku z úst Gertrud: „*Ráda bych věděla, zda se tak zaostalých omezených středověkých názorů někdy zbaví. Jak mladý člověk dojde k tak nelidským pohledům, mi není jasné.*“⁵³³

Neoddělitelnou součástí života tehdejšího měšťana představovala spolková činnost. Hlavním důvodem k zakládání zvláštních židovských organizací byl zejména více či méně skrytý antisemitismus německých spolků (turnerských, studentských apod.). To dokládá i fakt, že těch několik „antisemitismu-prostých“ jako byly *Hansa-Bund – der Interessenverband von Handel, Gewerbe und Industrie* (Svaz hanzy – sdružení pro zájmy obchodu, živnosti a průmyslu), *Deutsche Friedensgesellschaft* (Německá společnost míru) a ze studentských *Deutsche Turnerschaft* (Německé turnerstvo) se těšilo početnému židovskému členstvu. Většina židovských spolků vznikla v letech 1875-1900, respektive 1850-1875 a 45 % z nich patřilo k těm početně menším (100-300 členů).⁵³⁴ K asi nejrozšířenějším patřily *Verein(e) für*

deset židovských poslanců (pět levých liberálů a pět socialistů). Srv. Hamburger, Ernest: *Juden im öffentlichen Leben Deutschlands*. Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland*.

⁵²⁹ Srv. Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 21, 23.

⁵³⁰ Zastánce „pokojného řešení“, propagoval půdní reformu jako přechod od soukromého ke kolektivnímu vlastnictví. Zakladatel novin *Das Deutsche Land, Monatschrift zur Förderung einer friedlichen Socialreform* (1887-89) a *Bunde für Bodenbesitzreform* (1888).

⁵³¹ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 38-39.

⁵³² Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 38-39.

⁵³³ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 38-39.

⁵³⁴ Thon, Jakob; Drey, Paul: *Die jüdischen Gemeinden und Vereine in Deutschland*, zejména S. 56-67.

jüdische Geschichte und Literatur (Spolek/ky pro židovské dějiny a literaturu), které se v rámci obce věnovaly zejména organizaci různých popularizačních a osvětových přednášek. Od 80. let se do Německa šíří lóže *B'nai B'rith*. Ty byly založeny v roce 1843 ve Spojených státech a měly silně elitářský charakter, ostatně v některých směrech je zřetelná inspirace svobodným zednářstvím.⁵³⁵ Od roku 1890 vznikají ve velkém mládežnické organizace (*Jugendverein*), dochází k prvním pokusům o sjednocení a sdružování jednotlivých spolků do větších a ke slovu se hlásí sionismus.⁵³⁶ Ideu židovského nacionalismu přinesli nejprve židovští přistěhovalci z Ruska – v roce 1885 založili *Russisch-jüdische Wissenschaftliche Verein* (Rusko-židovský vědecký spolek), jehož jednacím jazykem byla ruština a ne třeba jidiš.⁵³⁷ Významný předělem, který také ohraničuje časové rozmezí této práce, byl v roce 1890 vznik *Verein zur Abwehr des Antisemitismus* (Spolek k potlačení antisemitismu). U jeho zrodu stáli liberální politici, jednalo se však o nadkonfesní a apolitické uskupení, které velmi rychle dosáhlo 12 000 členů, mezi nimiž bylo i 56 říšských poslanců. Nešlo tedy o čistě židovskou organizaci, jejíž vznik stále narážel na odpor jak konzervativního židovského establishmentu, tak levých liberálů. *Central-Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens* (C.V., Centrální spolek německých občanů židovského vyznání) byl založen až o tři roky později, v březnu 1893 ještě v průběhu voleb, v nichž si úspěšně vedli antisemité, a potřeba společného a jednotného postupu byla čím dál tím silnější; brzy měl několik desítek tisíc členů, jako kolektivní členstvo se k němu přidružilo i velké množství židovských spolků a obcí. V programu zdůrazňoval německost, chtěl být chápán jako podobné spolky německých protestantů a katolíků, rozhodně ne jako spolek národnostní menšiny. Reprezentoval většinu nábožensky liberálních, asimilovaných, německy smýšlejících židovských obyvatel střední třídy, spjat byl především s levými liberály (*Linksliberalen*).

Spolková činnost sehrála významnou roli i v hnutí za ženská práva. Od 70. let se považovalo za běžné, že ženy zakládaly a řídily vlastní spolky, čtenářské a vzdělávací kroužky apod. Židovské ženy se v hnutí za ženská práva angažovaly už od jeho počátků a

⁵³⁵ *B'nai B'rith* původně měla zastávat funkce a aktivity, které v Evropě vykonávaly různé obecní spolky (péče o chudé a nemocné, vdovy a sirotky apod.), její pole působnosti se však velmi záhy rozrostlo o boj proti antisemitismu a obranu práv židovské menšiny (tj. náplň, kterou se zabývala částečně i v roce 1860 založená pařížská *Alliance Israélite Universelle*).

⁵³⁶ Ze Spolků pro židovské dějiny a literaturu (*Verein für jüdische Geschichte und Literatur*) vznikl v roce 1893 svaz (*Verband der Vereine für jüdische Geschichte und Literatur*, Svaz spolků pro židovské dějiny a literaturu). Od 90. let zakládané mládežnické organizace se v roce 1909 sloučily do *Verband der Jüdischen Jugendvereine Deutschlands* (Svaz židovských mládežnických organizací Německa), v roce 1913 vznikl *Wanderbund Blau-Weiß*, obdoba turistických, sportovních spolků. Stáli tak proti sobě opět spolky „většinové“, asimilacionistické a sionistické.

⁵³⁷ O tři roky dříve byl ve Vídni založen spolek *Kadima* v čele s Nathanem Birnbaumem, který chtěl bojovat proti asimilaci a podporovat židovské osídlení Palestiny. Birnbaum se ale později od sionismu odvrátil; jistý čas byl dokonce velmi aktivním a významným zastáncem a propagátorem jidiš.

patřily k významným a zasloužilým „funkcionářkám“. U zrodu *Der Allgemeine Deutsche Frauenverein* (Všeobecný německý ženský spolek) v roce 1865 stála i žena liberálního rabína Abrahama Goldschmidta v Lipsku, Henriette Goldschmidtová (1825-1920), která v roce 1871 založila lipský *Verein für Familien- und Volkserziehung* (Spolek pro rodinnou a národní výchovu), při němž byly zřizovány mateřské školky, seminář pro učitelky mateřinek apod. V Berlíně zase organizovala podporu fröbelovských školek Lina Morgensternová (1830-1909), jež proslula zřizováním jídelen/vývařoven pro chudé. Výlučně židovský ženský spolek vznikl až počátkem 20. století.⁵³⁸

Samostatnou kapitolou představovaly studentské spolky. Teprve členstvím v některém z nich, příslušností ke studentské korporaci dosáhl židovský student „normality“, bez ní naopak vybočoval.⁵³⁹ Náplní většiny studentských spolků byly souboje a pijatyky. Právě tato kombinace boje, alkoholu, skupinové soudržnosti a nebezpečí měla být pro studenty tak lákavá. Ve spolcích se však rozmáhal antisemitismus. V roce 1880 vznikl *Verein deutscher Studenten* (Spolek německých studentů), jenž své záměry pregnantně formuloval, požadoval „aby všichni skutečně němečtí studenti bojovali proti všemu neněmeckému v německé říši.“⁵⁴⁰ Jak ukázal Norbert Kampe, konzervatismus spolků sice nejprve v šíření antisemitismu bránil, ale pak se naopak stal jeho hybnou silou. To by podporoval i nepřesný výrok Franze Oppenheimera, že antisemitismus byl zejména v mladších (!) „Korps-ech“.⁵⁴¹ Židovští studenti tak byli nuceni zakládat si vlastní spolky – stejně patriotické, s tímtož obsahem, jen bez antisemitismu. Zachovali i tradici latinských názvů, volili většinou názvy řek (Viadrina od latinského názvu pro Odru (*Viadra*), Sprevia od názvu pro Sprévu apod.). Jako první vznikla v roce 1886 vratislavská *Viadrina*. Své místo na slunci si doslova vypohlavkovala, některé spolky, a mezi nimi i ona, byly totiž shledány „neschopné satisfakce“ (*satisfaktionsunfähig*), tedy natolik nehodné, že jejich výzvy k soubojům nebyly ostatními

⁵³⁸ Podobně jako katolický vznikl v roce 1904 konfesní *Jüdische Frauenbund* (Židovský ženský spolek), jeho náplní měla být podpora ženského vzdělání, boj za volební právo a proti obchodu bílým masem a prostituci. Jeho zakladatelkou byla Bertha Pappenheimová (1859-1936), jež vešla do dějin psychoanalýzy pod pseudonymem Anna O. Byla dcerou vídeňského obchodníka a vzdálenou příbuznou známé židovské obchodnice a autorky jidiš psané autobiografie Glückel von Hameln. Bertha trpěla během let 1880-1882, kdy se starala o těžce nemocného otce, psychosomatickými obtížemi. Ty se pokusil vyléčit spolupracovník Sigmunda Freuda Joseph Breuer (1842-1925). Berthin případ byl pak popsán v jeho a Freudově spisu *Über den psychischen Mechanismus hysterischer Phänomene* (1893). Koncem osmdesátých let se spolu s matkou přestěhovala do Frankfurtu n. Mohanem; až do své smrti byla předsedkyní *Jüdische Frauenbund*. Gay, Ruth: *The Jews of Germany*, p. 195.

⁵³⁹ Swartout, Lisa: *Segregation or Integration? Honour and Manliness in Jewish Duelling Fraternities*, in: Liedtke, Rainer; Rechter, David (Hrsg.): *Towards Normality? Acculturation and Modern German Jewry*. Tübingen 2003, p. 185-200, zde p. 195.

⁵⁴⁰ Cit. dle Berding, Helmut: *Moderner Antisemitismus in Deutschland*. Frankfurt a. M. 1988.

⁵⁴¹ To by podporoval i nepřesný výrok Franze Oppenheimera, že antisemitismus byl zejména v mladších (!) „Korps-ech“. Srv. Kampe, Norbert: *Studenten und „Judenfrage“ im Deutschen Kaiserreich*. Berding, Helmut: *Moderner Antisemitismus in Deutschland*. Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 74-79. LBIA, Robert Hirsch: *Erinnerungen*. ME 312.

spolky přijímány. *Viadrina* si tak respekt musela vynutit pohlavkem, na takovou urážku se už reagovat muselo.⁵⁴² Prosadila se i o osm let mladší berlínská *Sprevia*.⁵⁴³ Netřeba snad zdůrazňovat, že spolky byly výlučně mužskou záležitostí, ostatně, jak trefně podotýká Swartoutová, význam soubojů pro studentskou kulturu znamenal jen další překážku studia žen na univerzitách, poněvadž se přece nemohly soubojů zúčastnit.⁵⁴⁴

Závěrem několik slov k organizacím a spolkům zřizovaných židovskou obcí, kam patřily kromě škol, synagogy, starobince/domovy pro seniory, nemocnice, hřbitovy, ale i různé různé nadace a *Pensionkassen* pro vdovy, chudé nevěsty, sirotky apod. V jejím čele stálo představenstvo obce. Zvolen do něj mohl být každý výdělečně činný muž, zpravidla to byli ale majetní a z jakéhosi neznámého důvodu převažovali advokáti a právníci. Nejpočetnějšími zaměstnanci však byli bezpochyby kantoři, kteří vyučovali i náboženství – mnoho obcí si více pracovníků ani nemohlo dovolit. Ve většině spolkových států požívala obec naprosté autonomie, výjimku představovalo Bádensko a Württembersko, kde byly po francouzském vzoru všechny obce podřízeny židovské konsistoři, která otázky kultu řídila centrálně. V roce 1869 založen *Deutsch-Israelitische Gemeindebund* (Německo-izraelitský svaz obcí) věnující se otázkám výchovy, a sociální péče, které přesahovaly záležitosti jednotlivých obcí. Podle jeho vzoru se tvořily i menší spolky na úrovni provincií, například *Verband der Synagogengemeinden Ostpreußens* (Svaz synagogálních obcí Východního Pruska, 1880); od 50. let pak existovaly spolky rabínů a učitelů.⁵⁴⁵

Zástupci liberálního (Abraham Geiger, Ludwig Philippson), konzervativního (Zacharias Frankel) a ortodoxního (Samson Rafael Hirsch) směru se pomalu blížili konci své kariéry a spory mezi nimi postupně ustávaly.⁵⁴⁶ O seminářích už byla řeč v předchozí kapitole, jen bych zmínila, že nejvíce rabínů bylo překvapivě ortodoxních, poněvadž obce musely brát ohled na své ortodoxní členy, a většina z nich neměla finanční prostředky, aby si mohla dovolit vydržovat rabíny dva, takže rabíni zastupovali tradiční judaismus ve větší míře než byl u jejich oveček.⁵⁴⁷ Obce si vybíraly rabíny buď z absolventů těchto tří seminářů, případně je povolaly z ciziny, zejména z Uher. Poslední případ byl častý zejména v tzv. *Austrittsorthodoxie*, kdy část ortodoxně smýšlejících členů „vystoupila“ z obce, v níž

⁵⁴² Swartout, Lisa: *Segregation or Integration*, p. 193.

⁵⁴³ Viz LBIA, Friedrich Solon: *Mein Leben in Deutschland vor und nach dem 30. Januar 1933*. ME 607, S. 8-9.

⁵⁴⁴ Swartout, Lisa: *Segregation or Integration*, p. 185-200.

⁵⁴⁵ Až v roce 1904 založen *Verband der Deutschen Juden* (Spolek německých židů) jako zastřešující organizace všech obcí a organizací, nebyl ale příliš akceschopný.

⁵⁴⁶ Třetí plochou tak zůstával např. názor na osud kašrutu, tj. dodržování rituálně čistého způsobu stavování. Od devadesátých let pak převzal roli „společného nepřítele“ sionismus. O stravování viz Schlich, Thomas: *The Word of God and the Word of Science: Nutrition Science and the Jewish Dietary Laws in Germany, 1820-1920*. In Kamminga, Harmke; Cunningham, Andrew: *The Science and Culture of Nutrition, 1840-1940*, p. 97-128.

⁵⁴⁷ Srv. Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland*. Thon, Jakob; Drey, Paul: *Die jüdischen Gemeinden und Vereine in Deutschland*.

dominoval liberální směr judaismu. Umožňoval to tzv. *Austrittsgesetz* (Zákon o vystoupení) z roku 1876, respektive 1878, který dovoloval jedinci vystoupit z židovské obce bez nutnosti zřít se zároveň své náboženské příslušnosti. Kolem výstupů se rozhořel spor mezi ortodoxními rabíny Samsonem Rafaelem Hirschem a Seligmanem Baerem Bambergerem – první považoval za povinnost ortodoxních z liberální obce vystoupit, druhý byl naopak proti.⁵⁴⁸ Došlo tak k dalšímu rozdělení na *Austrittorthodoxie* (tj. oddělili se od liberálních obcí – například Samson Rafael Hirsch a ortodoxní ve Frankfurtu nad Mohanem), a na tzv. *Gemeindeorthodoxie*, která naopak zůstala u „své“ liberální obce, takových byla většina. Obecně lze tedy rozlišit tři základní modely soužití na příkladu pro ně „typických“ měst: typ Vratislav (Breslau), kde ortodoxní a liberální měli své oddělené rituály a školy, ale sdíleli/byli řízeni jednou společnou radou, která zodpovídala za všechny židovské záležitosti (netýkaly-li se rituálních předpisů), péči o chudé, nemocné a správu hřbitova; typ Berlín, který byl od 50. let liberální, a do jisté míry i typ Hamburk, kde ortodoxní byli sice v rámci obce, ale kromě zařízení měli i vlastní „pokladnu“; a konečně typ Frankfurt nad Mohanem, kde vedle liberální vznikla i na ní nezávislá, čistě ortodoxní obec.

Ortodoxie se soustředila zejména v oblastech Poznaňska, Hesenska, Dolních Frankách, severního Bádenska a Württemberska a v Alsasko-Lotrinsku, naopak baštou liberálního směru bylo severní a východní Německo – Slezsko, Vestfálsko, Pomořansko. Obecně lze říci, že v katolických oblastech byla silnější ortodoxie, v protestantských částech Německa hrál naopak prim spíše reformní směr judaismu. Také existuje jistá souvislost mezi pobožností křesťanských obyvatel a židovským tradicionalismem – čím nábožnější, čím četnější návštěvy mší a kostela v dané oblasti, tím silnější židovský tradicionalismus.⁵⁴⁹ Neexistovala však spojitost mezi velikostí a mírou náboženské indifferencí, tj. neplatilo, že čím menší obec, tím pobožnější. Zajímavé je, kolik obcí mělo rituální lázeň (mikve), která je pro ortodoxní komunitu naprosto nezbytná. Ještě v roce 1867 byl podíl vyrovnaný (55,2 % obcí v celém Německu vlastnilo mikve, 44,8 % ne),⁵⁵⁰ a hovořil spíše ve prospěch tradičního vybavení. Nabízí se samozřejmě otázka, jak často byly tyto lázně využívány, ale poněkud to upravuje představu Německa a německých židů jako výsostně a absolutně asimilovaných. Judaismus v Německu tak zahrnoval široké spektrum od ateismu po náboženskou vlažnost až lhostejnost, od angažovaného liberálního náhledu po přísnou ortodoxii. Ve většině synagog vládl umírněný liberalismus, ženy a muži seděli stále odděleně, muži s pokrytou hlavou a

⁵⁴⁸ Podrobněji např. Breuer: .Lowenstein, Steven M.: *Das religiöse Leben*, in Lowenstein, Steven M.; Mendes-Flohr, Paul; Pulzer, Peter; Richarz, Monika: *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*. Bd. III., S. 101-122.

⁵⁴⁹ Lowenstein, Steven M.: *Das religiöse Leben*, in Lowenstein, Steven M.; Mendes-Flohr, Paul; Pulzer, Peter; Richarz, Monika: *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*. Bd. III., S. 101-122, zde S. 103.

⁵⁵⁰ Thon, Jakob; Drey, Paul: *Die jüdischen Gemeinden und Vereine in Deutschland*.

modlitby probíhaly v hebrejštině. Ale například i v ortodoxních obcích se prosadil zvyk, kdy byl rabín během bohoslužby oděn do taláru. Navíc i ortodoxní se chovali z našeho pohledu „neortodoxně“ – ženy si nezahalovaly vlasy, na svatbách často tančili ženy a muži dohromady a rabíni dělali, že nic nevidí; a v místnosti chodili ortodoxní muži bez pokrývky hlavy, aniž by to bylo považováno za nevhodné, naopak.⁵⁵¹

4.2 Majorita, minorita a křehké hranice: My – Němci, Vy – židé, Oni – Ostjuden?

V roce 1878 byla Paříž svědkem výjimečné události. V rámci světové výstavy mohli její návštěvníci shlédnout celkem 82 exemplářů židovských rituálních předmětů. Šlo o první podobnou výstavu judaik svého druhu.⁵⁵² Organizátorem ojedinělého počínu byl „pařížský Strauss“, proslulý skladatel, mecenáš a sběratel umění, Isaac Strauss (1806-1888).⁵⁵³ Nebyla náhoda, že tato akce spadala do konce 70. let. Právě tehdy se totiž mezi židovskými menšinami objevil jev, obecně nazývaný jako tzv. nostalgie po minulosti či „návrat do ghetta“. Za jeho počátek se považuje právě tato „Straussova“ pařížská výstava. V téže době ale vznikly i malby polských umělců Isidora Kaufmanna (1853-1921) a Samuela Hirszenberga (1865-1908).⁵⁵⁴ Objevily se literární obrazy ghetta a v 80. letech byla založena první židovská muzea.⁵⁵⁵ Přitom, jak už vyplynulo z předchozích kapitol, němečtí židé se vnímali prakticky bezezbytku jako „židovští občané Německé říše“ čili „židovští Němci“, jak se vyjádřil ortodoxní měsíčník *Jeschurun*. Převládalo ovšem pojetí, jež si pak nakonec vetkl

⁵⁵¹ Srv. Lowenstein, Steven M.: *Das religiöse Leben*, in Lowenstein, Steven M.; Mendes-Flohr, Paul; Pulzer, Peter; Richarz, Monika: *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit. Bd. III.*, S. 101-122, zde S. 108. Breuer, Mordechai: *Modernity within Tradition*, p. 6 an, 256.

⁵⁵² Uvedená kolekce se stala jádrem sbírky židovského umění Muzea Cluny.

⁵⁵³ Isaac Strauss byl pradědečkem proslulého antropologa Claude Lévi-Strausse. Strauss pocházel z rabínského rodu ze Štrasburku, do Paříže se přistěhoval v roce 1827, cestoval hodně po Evropě a později začal sbírat umělecké židovské předměty. Cohen naznačuje, že mohlo jít o jakýsi druh návratu do dětství. Viz Cohen, Richard I.: *Jewish Icons. Art and Society in Modern Europe*. Berkeley 1998, p. 155.

⁵⁵⁴ Zatímco práce Kaufmanna spadají do 70. let, nejslavnější Hirszenbergovy práce pocházejí z 80. a konce 90. let (např. Ahašver z roku 1899). Hirszenberg studoval ve Varšavě a Krakově, byl velmi ovlivněn pracemi „národního umělce“, polského realisty Jana Matejky (1838-1893).

⁵⁵⁵ První muzea vznikla v Anglii, dále např. ve Vídni, Budapešti, Gdaňsku. V Praze sehrál vedoucí roli historik a hebraista Salomon Hugo Lieben (1881-1942), který v roce 1906 založil *Verein zur Gründung und Erhaltung eines jüdischen Museums in Prag* (čes. Spolku pro založení a udržování Židovského musea v Praze). Popudem byla především asanace a snaha uchovat rituální předměty z rušených synagog (Cikánova a Velkodvorská). Jeho synové Samuel (Jan Lomský) a Löb Gabriel (Hanuš Lomský) bojovali v Československé zahraniční armádě (Velká Británie). Hanuš Lomský (nar. 1917), přívrženeц avantgardy a člen komunistické strany, si jméno změnil po válce na výzvu Klementa Gottwalda. Lomský se zúčastnil únorového převratu, v procesu s „krajskými tajemníky“ v roce 1954, v němž byla k smrti odsouzena Marie Švermová, dostal 15 let. Jeho dcera, Věra Roubalová Kostlánová (nar. 1947), patřila k signatářům Charty 77. Srv. Cohen, Richard I.: *Jewish Icons*, p. 199-223. Sadek, Vladimír: *Salomon Hugo Lieben: Founder of the Prague Jewish Museum*, in: *Judaica bohemiae* 22, (1986), č. 1, s. 3-8.

do svého názvu i Central-Verein, a to „*Němci židovského vyznání*“ nebo také „*Němci židovské konfese*“, abych parafrázovala slova Israela Nussbauma.⁵⁵⁶

Přitom v celém deníku Gertrud Bleichröderové čtenář nenarazí na jakoukoli, byť sebemenší, zmínku o židovství – nevyskytuje se ani jediné slovo jako „žid“, „židovský“, „judaismus“. Pouze když hovořila o vznikajícím vztahu mezi Strengerem a sestrou Henriettou, zmínila se o „*rozdílu náboženství*“ a Strengera označila za křesťana.⁵⁵⁷ Svoji odlišnosti si byla vědoma ještě během kázání slavného pastora Paula Kassela, to ji sice uchvátilo – rozhodně tedy více než samotný řečník („*starý, bezzubý, kulatý muž (...) se směšnou gestikulací*“⁵⁵⁸) – ale ve svatostánku se cítila jako vetřelec, okolo sedící by ji jistě ihned vyhodili, kdyby věděli, že je židovka.⁵⁵⁹ Pro rodinu, kde očividně náboženství jako takové nehrálo žádnou roli, kde byli všichni nepraktikující a spíše koketovali s luteránstvím, jak ukazuje příklad mladšího bratra Fritze, to je pozoruhodné zjištění. Zdá se tedy, že i zdánlivě sekularizované rodiny jako Bleichröderovi, vnímaly svůj původ díky a v rámci náboženství.⁵⁶⁰ Ostatně skutečnost, že Německo se nikdy úplně nesekularizovalo a kultura zůstávala plná protestantských hodnot, nepochybně takové etnicko-náboženské pojetí ovlivnila.⁵⁶¹ Franz Oppenheimer zase svého otce popisoval jako pravého Němce, ne Hannoverana ani Prušáka, ale Němce, který miloval Fichteho a nejvíc se bavil nad Buschovou *Fromme Helene*.⁵⁶²

Teprve s následující generací, dospívající na počátku nového století, přišlo až absurdně schizofrenní vyhocení – vedle rodícího se sionismu na straně jedné a konverze s totální asimilací na straně druhé, mezi nimiž osciloval sílící socialismus. I když podle mého názoru ani v této době nepředstavovaly tyto tři pozice všeobecně rozšířený proud, jak by sionisté, socialisté nebo konvertité rádi viděli, právě naopak. V roce 1904, 23 let od vzniku sionismu si

⁵⁵⁶ „*die jüdischen Bürger des Deutschen Reiches*“ čili „*jüdische Deutsche*“. In *Betrachtungen über die Judenfrage in Deutschland*, in: *Jeschurun* 16 (1883), Nr. 1, Januar 1883, S. 9–10, zde S. 9. Srv. „*ein Deutscher jüdischer Konfession*“ In Nussbaum, Israel: „*Gut Schabbes!*“, S. 197. Na rozdíl od pojetí C.V. zdůrazňoval *Jeschurun* více židovský původ, zatímco C.V. naopak německý – byli především Němci, až v druhé řadě židé, a to pouze konfesí (obdoba Němci katolického/protestantského vyznání).

⁵⁵⁷ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 75–76.

⁵⁵⁸ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 49.

⁵⁵⁹ Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 49.

⁵⁶⁰ Na druhou stranu, ač nepraktikující Gertrudin otec Julius se na rozdíl od svého bratra Gersona k židovství hlásil, nesnažil se ho popírat ani jakkoli skrývat – na Jom kipur se postil, v rodině se neslavily Vánoce. Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt*, S. 112.

⁵⁶¹ Cresti, Silvia: *Kultur and Civilisation after the Franco-Prussian War: A Debate between German and French Jews*, in: Brenner, Michael; Caron, Vicki; Kaufmann, Uri R. (ed.): *Jewish Emancipation Reconsidered: the French and German Models*. Tübingen 2003, p. 93–103. Srv. Altgeld, Wolfgang: *Religion, Denomination and Nationalism in Nineteenth-century Germany*, in: Smith, Helmut Walser (ed.): *Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1800–1914*. Oxford 2001, p. 49–65, zejména p. 51–52, 56 an.

⁵⁶² Jde o kreslený satirický příběh vysmívající se přehnané zbožnosti a pánbíčkářství. Autorem byl oblíbený humorista Wilhelm Busch. První vydání pochází z roku 1872. Viz Busch, Wilhelm: *Die fromme Helene*. 13. Auflage. München 1882. Jinak Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 34–36.

jeho budoucí stoupenec Richard Lichtheim (1885-1963) poznamenal: „*Když jsem na podzim roku 1904 ve věku devatenácti let nastoupil do prvního semestru na univerzitě ve svém rodném městě Berlíně, o sionistickém hnutí jsem ještě nic nevěděl.*“⁵⁶³ A poměry v druhém táboře popisuje Gershom Scholem (1897-1982) takto: „*Asimilace v rámci německého národa se v rodině považovala za nezbytnou, ba dokonce přímo za povinnost. Sporné bylo vlastně jen, zda asimilace vyžaduje také křest, 'tu vstupenku do evropské kultury', jak ho nazval Heinrich Heine, nebo by se mu mělo kvůli intelektuální poctivosti vyhnout, poněvadž křesťanským dogmatům se věřilo stejně málo jako předpisům židovského rituálu. Pokud předcházející generace křest ještě odmítaly, v mojí generaci, nebo přinejmenším v rodině mého otce, byla otázka vyřešena tak, že dospělí zůstali formálně židy, zatímco děti se v zájmu jejich (vlastní) budoucnosti dali pokřtít. Tak jsem měl bratrance a sestřenice, kteří se jmenovali Manasse a byli křesťany.*“⁵⁶⁴ Je však třeba mít na vědomí, že tento výrok pochází z úst přesvědčeného sionisty, který navíc situaci posuzuje očima poválečné („poosvětimské“) doby. Omílaná teze o hluboké krizi německého židovství nemusela a zřejmě nebyla, jak ukazují poslední výzkumy, pravdivou. Navíc, opakuji, pokud Scholemův, bezpochyby zajímavý, výrok platil možná a s výhradami pro dobu meziválečnou, pak situaci v bismarckovské éře neodpovídal vůbec.

Zvláštní poměry panovaly v oblastech polského záboru a na obecně polskojazyčných územích jako bylo Slezsko, Poznaňsko, Západní a Východní Prusko, kde „*(...) německý pán (...) měl půdu a tím i moc, byl zpravidla protestant, polský čeledín-bezzemek obvykle katolík a katoličtí duchovní byli největšími propagátory polskosti.*“⁵⁶⁵ A židé zde zaujíмали zvláštní pozici. Prakticky bez výjimky se totiž hrdě až ostentativně hlásili k němectví, cítili se být propagátory německé kultury a vzdělanosti, jejím prvním předvojem. Na polské obyvatelstvo shlíželi s pohrdáním, líčili je jako nevzdělané zemědělce, jakousi obdobu barbarů v koloniích. Ve sledovaných pamětech je sice zmínka například o šlechtě, jak byla neskutečně nacionalistická a odmítala mluvit německy, o jejím vzdělání, kulturnosti ani slova. Tyto dvě skupiny se očividně kromě občasných letmých setkání vůbec nestýkaly – důvodem byl bezpochyby vypjatý nacionalismus obou stran, příslušnost k odlišným společenským vrstvám a antisemitismus. Zajímavé jsou v tomto ohledu vzpomínky Franze Oppenheimera, který působil v Poznaňsku jako praktický lékař. Popisoval, jak byl zavolán k jisté hraběnce Arndtové, která ho tvrdošíjně oslovovala polsky, aniž by vzala na vědomí jeho neznalost jazyka: „*(...) přes své německé jméno byla doslova fanatickou Polkou a očividně si myslela,*

⁵⁶³ Lichtheim, Richard: *Rückkehr*, S. 17-18. Srv. Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*.

⁵⁶⁴ Lichtheim, Richard: *Rückkehr*, S. 17-18.

⁵⁶⁵ Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 94.

že z šovinismu odmítám hovořit její mateřštinou. Tak jsem na ni mluvil nejdříve francouzsky, pak anglicky a, když se na mne jen nechápavě dívala, vytasil jsem se s tou trochou italštiny, (...) načež se konečně odhodlala hovořit se mnou německy.“⁵⁶⁶ Oppenheimera očividně vůbec nenapadlo, že by možná bylo vhodné svou polštinu obohatit a nespokojit se s jedinou frází: „Nerozumím polsky, nerozumíte německy?“⁵⁶⁷ Ačkoli odmítal pruskou politiku vůči polským poddaným, a jeho poznaňská anabáze z něj učinila nemarxistického socialistu, přesto se ani on nezbavil dobové rétoriky, tak například o svých pacientech – hlavně z řad chudých rolníků a zemědělských nádeníků – vyprávěl sice se sympatiemi, ale s jasně patrnou nadřazeností a paternalismem.⁵⁶⁸

Silně negativně posuzovala své polské sousedy i malá Mally Dienemannová (1883-1963) z Gollub v Západním Prusku (dnes Golub-Dobrzyń, Kujavsko-pomořské vojvodství), i když její otec byl podobně jako Oppenheimer proti tehdejší silně protipolské politice Pruska, děti byly: „(...) skálopevně přesvědčeny, že německá kultura stála vysoko nad polskou, souhlasily s tvrdým potlačováním všeho polského (...).“ Dokonce se odmítaly naučit polsky, ačkoli znalost polštiny mohla být, jak Dienemanová sama podotýká, užitečná, poněvadž se jí v oblasti hodně mluvilo.⁵⁶⁹ Mimo německou kulturu očividně nic neexistovalo. Výjimkou nebyl ani Hermann Seligsohn (1832-1915), obchodník dřevem, obilím a vlnou z poznaňského města Samotschin (dnes Szamocin ve Velkopolsku), který sice sympatizoval s polskou šlechtou během lednového povstání v roce 1863, zároveň ale ani na moment nepřipustil myšlenku, že by se povstání mohlo rozšířit také na pruské území. V zaostalém Rusku panoval skutečný útlak a Poláci měli plné právo se proti němu vzbouřit, v civilizovaném Německu však k podobnému činu nebyl sebemenší důvod – tak nějak by se dal shrnout Seligsohnův postoj.⁵⁷⁰

O generaci mladší Ernst Toller (roč. 1893) pocházel také ze Samotschinu a patriotismus tamních německo-židovských obyvatel popisoval tak trefně, že, myslím, stojí za delší citování: „Samotschin bylo německé město. Na to byli protestanté i židé stejně hrdí. O těch městech, v nichž udávali tón Poláci a katolíci, kteří se házeli do jednoho pytle, hovořili s patrným opovržením. (...) Ostmarka (označení pro východní území, HP) připadla Prusku teprve s druhým dělením Polska. Ale Němci se považovali za původní obyvatele a pravé pány

⁵⁶⁶ Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 90.

⁵⁶⁷ Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 90.

⁵⁶⁸ Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 90-95.

⁵⁶⁹ Mally Dienemann: *Aufzeichnungen (mit Tagebuchblättern Max Dienemanns)*. Tel Aviv 1939, S. 232. Srv. Jersch-Wenzel, Stefi (Hrsg.): *Deutsche-Polen-Juden. Ihre Beziehungen von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert*. Berlin 1987. Jersch-Wenzel, Stefi: *Zur Geschichte der jüdischen Bevölkerung in der Provinz Posen im 19. Jahrhundert*, in: Rhode, G. (Hrsg.): *Juden in Ostmitteleuropa. Von Emanzipation bis zum Ersten Weltkrieg*. Marburg 1989, S. 73-84.

⁵⁷⁰ Srv. Seligsohn, Hermann: *Tragische und humoristische Geschehnisse aus Samotschin*. Berlin 1903.

země a Poláky za trpěné. (...) Němcem, který prodal půdu Polákovi, se pohrdalo jako zrádcem. My děti jsme o Polácích mluvily jako o ‚Polacken‘ a věřily jsme, že jsou potomky Kaina, který zabil Ábela a byl za to Bohem poznamenán. Ve všech bojích proti Polákům tvořili židé a Němci jednu linii. Židé se cítili jako průkopníci německé kultury. V malých městech tvořily židovské domácnosti duchovní centra; německá literatura, filozofie a umění zde byly ‚chráněny a opatrovány‘ s pýchou, která hraničila se směšností. Polákům, jejichž děti ve škole nesměly hovořit mateřštinou, jejichž otcům stát vyvlastnil zemi, se předhazovalo, že nejsou žádnými patrioty. Na císařovy narozeniny seděli židé s záložními důstojníky, spolkem bojovníků a střelců u jedné tabule, pili pivo a kořalku a provolávali císaři Vilémovi slávu.“⁵⁷¹

Svůj židovský původ tedy pisatelé zdánlivě příliš neřešili, ale při pozornějším pohledu bylo ve všech pamětech přítomné velké množství odkazů na židovství a patrná snaha vyrovnat se se svým původem, jeho dědictvím a z něj vyplývajícími důsledky. Vlastně samotný fakt jejich existence na tuto potřebu ukazuje. Ale i zde je patrný mezigenerační rozdíl, jak koneckonců ukazují memoáry otce a syna Wallichových. Zatímco starší Hermann Wallich (1833-1928) se o židovství zmiňoval méně a značně kriticky, pro Paula patřila *Judenfrage* k vpravdě existenciálním otázkám. Snad k tomu přispěla skutečnost, že Wallich otec své paměti psal na sklonku života a byly určeny rodině a potomkům, a Wallich syn (1882-1938) své „vzpomínky“ sepsal jako mladý muž a publikovat je zřejmě nehodlal.⁵⁷² Jacob Epstein, jehož rodiče byli oba židy z přesvědčení, zastával názor, že ačkoli se židovství nachází v krizi, kvůli stále přítomnému antisemitismu je povinností každého žida se ke svému původu hlásit, tedy být židem všem odpůrcům „natruc“ (něm. *Trotzjudentum*).⁵⁷³ V případě smíšených sňatků mohl být židovský původ jednoho z rodičů naprosté tabu, jak ukazuje vzpomínka Martina Druckera, jehož otec byl konvertitou. Jednoho dne se Drucker, už jako gymnazista, pohrdlivě vyjádřil o judaismu a katolictví, načež mu matka mírně odvětila, že musí ctít víru ostatních, poněvadž jeho otec se narodil jako žid, a ke křesťanství přestoupil, jeho rodiče, Druckerovi prarodiče, ovšem nikoli.⁵⁷⁴ Podle mne je tento příklad zajímavý z několika ohledů: zaprvé o židovském původu otce, ale ani jeho rodičů se v rodině očividně nemluvalo, ani ze strany rodičů, což je možná pochopitelné, ani ze strany židovských prarodičů, což je pochopitelné poněkud méně; zadruhé stačilo o rodinné historii mlčet a Drucker nepojal žádné podezření, že by byl „jiného“ než německo-protestantského původu,

⁵⁷¹ Toller, Ernst: *Eine Jugend in Deutschland*, S. 7-8.

⁵⁷² Wallich, Hermann: *Aus meinem Leben*. Wallich, Paul: *Lehr- und Wanderjahre eines Bankiers*.

⁵⁷³ LBIA, Jacob Epstein, S. 2.

⁵⁷⁴ LBIA, Martin Drucker, S. 47.

životní styl jeho prarodičů tak musel být prakticky identický se stylem majority; zatřetí byla to matka a nikoli otec, kdo s Druckerem poprvé hovořil o jeho židovských kořenech, šlo o náhodu, důsledek toho, že matka měla ke každodenním strážním dětí blíže, takže se naskytla jako první, nebo to Druckerův otec považoval za natolik bezvýznamné, že necítil potřebu si o této záležitosti se svým synem promluvit; a konečně začtvrté přes na svou dobu poměrně ojedinělý přístup, jakým matka Druckera nabádala ke konfesní toleranci, nelze přehlédnout, že otec-konvertita byl podán v příznivějším světle než u judaismu setrvavší prarodiče – obě vyznání neměla rovnocenné postavení, nešlo o skutečný respekt, ale o slušnost a ohledy, které projevujeme vůči slabšímu, méně obdařenému partnerovi.

Ať už byl však přístup německých židů k vlastnímu židovství jakýkoli, okolní společnost jim na něj nikdy nedala zapomenout a vždy jim ho „ráda“ připomněla. V tomto ohledu byla velmi důsledná a prakticky nikdo jejímu ostřížimu zraku neunikl. Zážitek, kdy byl hrdému Němci nezávisle na jeho předchozích zásluhách a činech najednou předhozen jeho „cizí“ původ jako závažná překážka a jev prakticky vylučující „skutečné němectví“, patřil mezi až typické příhody německých židů. Někdy nabírá absurdních rozměrů, kdy jeden den pokřikovali němečtí hoši na své polské protějšky „*Pollack, Pollack*“, aby se druhý den skupinka znenadání obrátila proti vlastnímu členovi a pronásledovala ho posměšky typu „*Jude, hep, hep*“, což dotyčného samozřejmě velmi zaskočilo a vzpíralo se jeho chápání. Výchova židovských dětí k němectví byla absolutní, jen tak lze vysvětlit, proč například Ernstu Tollerovi nemohl jeho polský kamarád vysvětlit, že jeho protipolské a protižidovské výkřiky jeho spolužáků jsou ve svém důsledku totožné. Pro Tollera ale takové rozhodně nebyly – Poláci prostě byli „*Pollacken*“, ale on byl Němec!⁵⁷⁵

Na tomto místě je nutné poznamenat, že židé se neintegrovali do neutrální, univerzalistické společnosti, ale do společnosti křesťanské kultury. Dřívější pojetí německých dějin, v nichž se za určující aspekt považovala modernita a sekularizace, zatímco náboženství údajně hrálo „druhé housle“, neodpovídalo, jak správně upozornil například Wolfgang Altgeld, skutečnosti.⁵⁷⁶ Sice postupně došlo k toleranci jinověrců, ale další fáze sekularizace, totiž nekonfesijnost nebo spíše „nadkonfesijnost“ státu probíhala jen pomalu, zejména ve školství a vzdělávacích ústavech se prosazovala obtížně, pokud vůbec. Na druhou stranu sekularizaci nelze ztotožňovat s bojem proti vlastní víře, respektive náboženství, cílem rozhodně nebyl ateismus, spíše byla zaměřena proti církvi jako instituci. Vytlačováním náboženství z veřejné sféry každopádně přestávalo být identifikačním principem, nahradila ho

⁵⁷⁵ Toller, Ernst: *Eine Jugend in Deutschland*, S. 9, 15.

⁵⁷⁶ Viz Altgeld, Wolfgang: *Religion, Denomination and Nationalism in Nineteenth-century Germany*, p. 49-65.

věda, víra v pokrok či nacionalismus.⁵⁷⁷ O rozdílných představách emancipačního procesu už byla několikrát řeč, považuji však za důležité připomenout, že zásadní rozdíl mezi majoritou a židovskou minoritou panoval v názoru na požadovaný důsledek emancipačního procesu: první trvala na úplné asimilaci v dnešním slova smyslu, tj. naprostém převzetí a přizpůsobení se kultuře většiny, jenž by ale ve svém důsledku znamenal její naprostý zánik; zatímco druhá strana prosazovala akulturaci – přijetí hodnot majority se současným zachováním některých vlastních zvyklostí a původních znaků – většinovou společností předpokládanou konverzi jako definitivní završení a potvrzení emancipace odmítala. Tyto požadavky však nebyly takhle výslovně nikde artikulovány, přirovnala bych to k situaci, kdy obě strany mávají svým exemplářem smlouvy a obviňují se navzájem z jejího nedodržování, aniž by zaregistrovaly, že jejich verze se od sebe podstatně liší. Ve svém důsledku to pak vedlo k pocitům frustrace, zklamání a zrady na obou stranách.

Zajímavou myšlenku vyslovila Doubravka Olšáková. Podle ní lidé, „(...) jejichž budoucnost je závislá na míře integrace do nového společenství (...) budou přebírat vzorce chování této skupiny a v určitém ohledu budou zřejmě mnohem více zesíleny pod vlivem snahy zdůraznit svou otevřenost přejímat tradice a chování ‚nové‘ komunity.“⁵⁷⁸ Lidová slovesnost má pro tento případ údernější vyjádření: „Poturčenec horší Turka,“ které s sebou ale nese značně negativní konotaci. V podstatě jde o to, že menšina převezme a zdůrazní ty znaky a názory majority, na něž tato klade důraz a považuje je za sobě vlastní. Tato domněnka určená původně pro české prostředí v mnohém odpovídá i situaci německých židů a doplňuje výrok Shulamit Volkovové o jejich „předčasné modernizaci“ a „asimilaci většinové společnosti židovské menšiny“.⁵⁷⁹ Pokud německá měšťanská společnost uctívala vzdělání, akademické tituly, vzývala kulturu a vyznačovala se silným nacionalismem, mohla židovská menšina tyto znaky nejen převzít a adaptovat, ale také ještě významně posílit. Ve výsledku se pak jevila „němečtější a modernější“ než společnost, které se měla přizpůsobit. Nevysvětluje to ale její přetrvávající liberální orientaci v době, kdy většina jejího okolí vyznávala konzervatismus – šlo o anachronismus nebo „předvoj modernity“ ve špatný čas na špatném místě? Podle mě se jednalo mnohdy o znouzectnost – ke konzervativním stranám, jež se neváhaly spojit s antisemity a své protižidovské názory ještě učinily součástí své sebedefinice a sebe prezentace, zkrátka nemohli židé své křesťanské spoluobčany ve větší míře následovat.

⁵⁷⁷ Malíř, Jiří: *Sekularizace a politika v ‚dlouhém‘ 19. století*, in Fasora, Lukáš; Hanuš, Jiří; Malíř, Jiří (ed.): *Sekularizace v českých zemích v letech 1848 – 1914*. Brno 2007, s. 11 – 24.

⁵⁷⁸ Olšáková, Doubravka: *K diskuzi o paměti v českém kontextu „druhého života“*, s. 275.

⁵⁷⁹ Volkov, Shulamit: *Die Erfindung einer Tradition. Zur Entstehung des modernen Judentums in Deutschland*.

Navíc menšina zůstane vždy něčím odlišná, její jinakost vyplývá už z podstaty samotného označení – výlučnost „dělá“ menšinu, bez ní by neexistovala. Tudíž například popisovaná odlišnost v struktuře zaměstnání německých židů by nás neměla udivit, naopak by nás mělo překvapovat, že nás to stále překvapuje, krkolomně řečeno. Je přece nelogické očekávat, že by minorita plně napodobila ekonomické rozložení majority, čímž by *de facto* přispěla k vlastnímu zániku.⁵⁸⁰

Německá společnost byla však, zdá se, přímo posedlá „židovskou otázkou“, zůstával tak v platnosti výrok novináře a literárního kritika Ludwiga Börneho (1786-1837) z počátku 19. století, v němž doslova uvádí: „(...) *Je to jako nějaký div. Zažil jsem to tisíckrát, a přece to pro mě zůstává pořád nové. Jedni mi předhazují, že jsem Žid, druhí mi to odpouští, třetí mne za to chválí, ale všichni na to myslí. Jsou jako by zakletí v tom magickém kruhu židovství, a žádný nemůže ven.*“⁵⁸¹ Pokud by ale, jak ukázala Volkovová, židovství bylo více než konfese – podobně jako „kulturní“ protestantismus nebo katolicismus – pak by onen „kruh“ nebyl až tak magickým, jak si Börne myslel.⁵⁸²

Je očividné, že němečtí židé sloužili majoritě jako tzv. *out-group*. Jedná se o sociologický termín, jehož podstatu, myslím, hezky nastiňuje následující vtip: Anglický gentleman ztroskotá na pustém ostrově, nelení a z naplaveného dříví a palmových listů si postaví tři chýše: jednu na bydlení, druhou jako klub a třetí jako klub, kam by v životě nevkočil. Ještě výrazněji to svým úvodním „*My chlapci, co spolu chodíme,*“ kterým začínal téměř každé své vyprávění, formuloval i hlavní hrdina Poláčkova románu *Bylo nás pět*. Případ anglického trosečníka i rychnovského Péti Bajzy ukazují, jak jsou skupiny, „kam bychom nikdy nevkočili“, stejně důležité jako ty, „co spolu chodíme“, sociologickou terminologií *out-groups* a *in-groups*.⁵⁸³ Jednotlivé skupiny se přitom mohou překrývat – například pokud *Ostjuden* představovali pro německé židy *out-group*, pro německou většinovou veřejnost do takové *out-group* spadali spolu se svými německými kolegy. Od konce 70. let rostl tlak, aby se „skuteční němečtí vlastenci“ stýkali, vzdělávali, popíjeli a utkávali se v soubojích jen s dalšími „skutečnými“, rozuměj nežidovskými a neslovanskými, Němci.

Právě konec 70. let se považuje pro dějiny antisemitismu za rozhodující, právě sem totiž bývá umisťován počátek „moderního antisemitismu“. Jenže hned onen přídomek „moderní“ představuje problém a ohnisko sváru. Moderní byla jen určitá část antisemitského hnutí, která

⁵⁸⁰ Kuznets, Simon: *Economic Structure and Life of the Jews*, p. 8, cit. dle Barkai, Avraham: *Jüdische Minderheit und Industrialisierung*, S. 44-46. Srv. Kuznets, Simon: *Economic Structure and Life of the Jews*, p. 1597-1666.

⁵⁸¹ Börne, Ludwig: *Sämtliche Schriften*. Bd. 3. Inge und Peter Rippmann (Hrsg.). Darmstadt 1964, S. 510. Srov. Reich-Ranicki, Marcel: *Über Ruhestörer. Juden in der deutschen Literatur*. München 1973, S. 36-56.

⁵⁸² Volkov, Shulamit: *Die Erfindung einer Tradition. Zur Entstehung des modernen Judentums in Deutschland*.

⁵⁸³ Srv. Jandourek, Jan: *Úvod do sociologie*, s. 83. Poláček, Karel: *Bylo nás pět*. Praha 1958.

se často vymezovala nejen proti židům ale i proti církvi a junkerům, na druhou stranu i ty „nejmodernější“ antisemitské rasové teorie neváhaly sáhnout k „tradičnějším“ argumentům, pokud mu mohly lépe posloužit. Izraelský historik Uriel Tal tak rozlišuje mezi dvěma typy antisemitismu – „křesťanským“ a „protikřesťanským“, jeho německý kolega Reinhard Rürup jej zase dělí na před- a poemancipační, kdy posledně zmíněný byl nucen jednat ve změněném, novém společensko-právním prostředí a kontextu, musel se tedy svým způsobem adaptovat; a postupně získal na významu a intenzitě spolu s tím, jak liberalismus v císařství ztrácel na významu a moci.⁵⁸⁴ Shulamit Volkovová zase operuje s pojetím antisemitismu jako „kulturního kódu“, který v císařském Německu od 80. 90. let sloužil jako spojovací článek, pojítka různých pravicově orientovaných společenských skupin a organizací, které by jinak jen těžko hledali společnou řeč.⁵⁸⁵

Pojem „antisemitismus“ jako výraz je relativně mladý, pochází z 19. století, konkrétně z roku 1879, a vyšel z pera vlastních „antisemitů“, konkrétně zakladatele Ligy antisemitů (*Antisemiten-Liga*) Wilhelma Marra.⁵⁸⁶ Měl vzbuzovat dojem vědeckého, a tedy „objektivního“ směru. Naopak čtvrté vydání *Meyers Konversations-Lexikonu* z poloviny 80. let ho v rámci hesla „Juden“ zmiňuje jako nevědecký název pro protižidovské hnutí, jímž se však „zdravé jádro německého národa nenechalo nakazit.“⁵⁸⁷ Polská encyklopedie Orgelbranda z roku 1898 už uvádí antisemitismus jako samostatné heslo a uvádí, že vznikl v Německu koncem 70. let 19. století. Jmenuje jeho hlavní představitele a tvrdí, že za jeho vznikem stála hospodářská krize a nástup konzervatismu. Nakonec nesmyslně a mylně dodává, že se vyskytuje tam, kde žije hodně židů.⁵⁸⁸

Ovšem ekonomické a politické příčiny antisemitismu se vesměs uznávají i dnes. Kladný obrat v postavení židů v Německu byl spojen se silou liberálů a naopak. S hospodářskou krizí, která vypukla v roce 1873, došlo definitivně k diskreditaci liberalismu, nárůstu netolerance a idealizaci předindustriální společnosti. Iluze o věčném blahobytu „gründerského“ období

⁵⁸⁴ Srv. Tal, Uriel: *Christians and Jews in Germany*. Rürup, Reinhard: *Emanzipation und Antisemitismus*, S. 87-94.

⁵⁸⁵ Volkov, Shulamit: *Antisemitismus als kultureller Code*, in: tatáž: *Jüdisches Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*, S. 13-36. O skutečném rozšíření antisemitismu viz Jochmann, Werner: *Gesellschaftskrise und Judenfeindschaft in Deutschland 1870-1945*. Hamburg 1991.

⁵⁸⁶ Objevil se v jeho spise z roku 1879 *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum* (Vítězství židovstva nad Germánstvem), viz Marr, Wilhelm: *Der Sieg des Judenthums....*

⁵⁸⁷ *Meyers Konversations-Lexikon. Eine Encyklopädie des allgemeinen Wissens. Leipzig 1885-1892*. 4. Auflage. Bd. 9, S. 292.

⁵⁸⁸ Vydavatelem encyklopedie byl Mieczyslaw Orgelbrand (1847–1903), syn zakladatele stejnojmenného nakladatelství Samuela Orgelbranda (1810–1868), který byl významnou postavou Varšavy a tamní židovské obce. Jinak viz heslo „Antysemityzm“, in: S. Orgelbranda *Encyklopedia Powszechna*, 16 tomów, Warszawa 1898-1904. T.1 (1898), s. 382 (online). Biblioteka Cyfrowa Politechniki Łódzkiej (cit. 19. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://ebipol.p.lodz.pl/dlibra/doccontent?id=1188&dirids=1>> Srv. Guesnet, François: *Orgelbrand Family*, 2010 (online). *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* (cit. 19. 1. 2011). Dostupné z WWW: <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Orgelbrand_Family>

vzala za své, dostavilo se rozčarování, zklamání a začalo se pátrat po vinících, jimiž měli být především židovští kapitalisté, kteří prý stáli za zhroucením burzy. Problémy s hledáním vlastní, německé, identity způsobené sjednocením země, dezintegrací, kterou do společnosti dále vnesl *Kulturkampf*, situaci ještě vyostřila.⁵⁸⁹ Je třeba však odmítnout názor, že před rokem 1873 se antisemitismus nevyskytoval, naopak byl rozšířen i v 50. a 60. letech, které se vnímají jako výspa liberalismu.⁵⁹⁰ Jak ostatně ukazuje i následující citát: „A židák s křivýma nohama/ křivým nosem a kalhotami/ se plazí nahoru na burzu/ do hloubi zkažený a bezcitný.“⁵⁹¹ Nejde o žádnou říkanku z příručky pro antisemity, ale z kresleného a velmi oblíbeného příběhu humoristy Wilhelma Busche „*Fromme Helene*“ (Zbožná Helena), té „*Fromme Helene*“, kterou tak rád četl otec Franze Oppenheimera.⁵⁹² Podobné stereotypy byly očividně všeobecně rozšířené a uznávané, poněvadž proti knize se nikdo nebouřil, ani němečtí židé.

Chtěla bych upozornit, že „*Fromme Helene*“ se poprvé objevila v roce 1872, v době ekonomické konjunktury, kdy o Stoeckerovi nebo „spor o antisemitismus“ nebylo ani vidu ani slechu. Svádět tedy objevení se protižidovských nálad na ekonomickou situaci je dvousečné. V době krize je společnost obecně náchylnější k extrémním řešením nebo lépe – k populistickým a demagogickým řešením, které poskytnou jednoduchou odpověď na složité otázky, ale tzv. moderní antisemitismus se nezrodil v době hospodářské krize, nebo ona aspoň nebyla jeho jedinou příčinou. Sloužila spíše jako katalyzátor, díky němuž názory, které se do té doby říkaly v dobré společnosti jen potichu a postranně, povstaly jako fénix z popela a staly se „*salonfähig*“, když už ne bontonem, tak jedním z legitimních světonázorů, což mu jen usnadnilo jeho další šíření. Ve chvíli, kdy se stal všeobecně rozšířeným, už bylo obtížné se vůči němu odmítavě vymezit – už jen z psychologického a sociálního hlediska, kdy lidský sklon k tomu, dělat totéž, co ostatní, podřídí se většině jsou stejně jako skupinový konzervatismus a přežívání tradic silnější, než bychom si chtěli přiznat.⁵⁹³ To nemá v žádném případě omlouvat antisemity a z jejich přívrženců dělat bezmocné loutky, oběť téměř „vrozené stádovitosti“, ale spíš ukázat na společenskou situaci a pokusit se vysvětlit, proč

⁵⁸⁹ Rosenberg, Hans: *Grosse Depression und Bismarckzeit*. Berlin 1967.

⁵⁹⁰ Heslo „*Juden*“, in: Bluntschli, Johann Caspar; Brater, Karl Ludwig Theodor (Hrsg.): *Deutsches Staats-Wörterbuch*. Bd. 5 (1860), S. 443 an.

⁵⁹¹ Busch, Wilhelm: *Die fromme Helene*, S. 2. Říkanka je silně negativně zabarvená, založená na dvousmyslu, poněvadž slovo „*krumm*“ má význam i „křivý“ ve smyslu „nekalý“, „podvodný“.

⁵⁹² Jen v letech 1872-1882 vyšlo třináct vydání.

⁵⁹³ Narážím zde na proslulé pokusy amerického psychologa Solomona Asche, v nichž měli určit, která ze tří čar je stejně dlouhá jako ta, kterou viděli na papíře před sebou. Lidé odpovídali správně jen tehdy, byli-li o samotě, když měli odpovědět před skupinou, kde všichni před nimi odpověděli špatně, přizpůsobili se skupině, dokonce tvrdili, že jejich původní (správný) pojem byl mylný. Cit. dle Thaler, Richard H.; Sunstein, Cass R.: *Nudge (šťouch)*. Jak postrčit lidi k lepšímu rozhodování o zdraví, majetku a štěstí. Zlín 2010, s. 69-72.

proti antisemitismu vystoupilo tak málo lidí a když tak učinili, proč používali prakticky stejný slovník jako jejich protivníci.

Mám na mysli konkrétně historika Theodora Mommsena, který vystoupil proti názorům svého kolegy, Heinricha von Treitschkeho. Ten v roce 1879-1880 uveřejnil v jím redigovaných *Preußischen Jahrbüchern* tři pojednání, které později vyšly samostatně pod názvem *Ein Wort über unser Judentum* (Slovo o našem židovstvu, 1880). Berlínského profesora znepokojovaly zejména údajný příliv židů z východu a zpupnost domácího židovského obyvatelstva – po emancipaci se prý židé natlačili do popředí veřejného života a začali požadovat úplnou rovnoprávnost naprosto ve všem, aniž by si uvědomovali, že Němci jsou především národem křesťanů a oni v něm tvoří pouhou menšinu.⁵⁹⁴ Treitschke požadoval jejich úplnou asimilaci. Ačkoli Treitschke nesouhlasil se způsobem, jakým antisemité své názory prezentovali, nové hnutí uvítal, poněvadž jej považoval za sice brutální a nenávistnou, ale přirozenou reakci německého národního cítění bránící se cizímu prvku, jenž v německém prostoru zabral příliš místa. „Židé jsou naším neštěstím,“ zakončil své pojednání Treitschke.⁵⁹⁵ Veřejnou debatu, kterou jeho články vyvolaly, dnes známe pod názvem *Berliner Antisemitismusstreit*.⁵⁹⁶ Theodor Mommsen tedy proti svému kolegovi vystoupil ve svém spise *Auch ein Wort über unser Judentum* (Také slovo o našem židovstvu, 1880), v němž ho obvinil z rozpoutání národnostních vášní v nedávno sjednocené vlasti a nepodloženosti jeho tvrzení o masovém přílivu *Ostjuden*.⁵⁹⁷ Odmítl antisemitismus, a rozhodně se vyslovil pro nutnost kulturní asimilace. Židé se měli zřítci některých svých odlišností tak, jak to po sjednocení Německa učinili například obyvatelé Hannoverska či Holštýnska. Dále Evropa a evropská civilizace byla pro Mommsena především civilizací křesťanskou. Očekával tedy, že ti židé, kteří již nedodržovali příkazy judaismu, konvertují ke křesťanství; ostatní je pak, nebudou-li vystaveni žádnému nátlaku, budou postupně následovat. Názory obou učenců tak nebyly odlišné, jak by se dalo usuzovat. Mommsen se

⁵⁹⁴ Treitschke uvádí jako příklad židovské opovázlivosti odstranění křesťanských obrazů a požadavek na slavení šabatu ve smíšených školách. Viz Treitschke, Heinrich: *Unsere Aussichten*, in: Boehlich, Walter: *Der Berliner Antisemitismusstreit*, S. 10. Srv. Treitschke, Heinrich von: *Ein Wort über unser Judentum*. 4. Aufl. Berlin 1881. Mommsen, Theodor: *Auch ein Wort über unser Judentum*. 5. Aufl. Berlin 1881. Celý průběh sporu viz Boehlich, W. (Hrsg.): *Der Berliner Antisemitismusstreit*. Frankfurt a. Main 1965.

⁵⁹⁵ „(...) die Juden sind unser Unglück! In: Treitschke, Heinrich: *Unsere Aussichten*, S. 11.

⁵⁹⁶ Název poprvé použil Walter Boehlich ve své stejnojmenné sbírce dokumentů z té doby, vydané v roce 1965. Do sporu se vedle Mommsena zapojili i židovští představitelé jako např. Ludwig Bamberg, Harry Bresslau a Heinrich Graetz. Mommsen vyčítá Treitschekmu – masové přistěhovalectví OJ je jen pohádkou a vyvolává štvance proti J.

⁵⁹⁷ Taktéž protestoval Graetz, který se navíc domníval, že z Polska přišedší židé se už dávno germanizovali a jsou „(...) nesrovnatelně vlastenečtější než Wasserpolacken (pejorativní výraz pro Poláky) v Horním Slezsku a další slovanské kmeny v Německu.“ In Graetz, Heinrich: *Erwiderung an Herrn Treitschke*, in: Schlesische Presse (1879), Nr. 859, 7. 12. 1879, cit. dle Neubach, Helmut: *Die Ausweisungen von Polen und Juden aus Preussen 1885/1886*, S. 9.

s Treitschkem shodoval přinejmenším na požadavku totální asimilace. Možnost existence sekulární židovské menšiny s jejími specifiky se nepřipouštěla. Zatímco však Treitschkemu je tento jeho názor, mezi jinými, vyčítán, u Mommsena se donedávna přehlížel nebo dokonce ignoroval.⁵⁹⁸

Význam Treitschkeho útoku tkvěl v tom, že antisemitismu vlastně otevřel pomyslné dveře do salónů „lepší“ společnosti, zbavil jej nálepky čehosi nevhodného a zpřístupnil ho širšímu publiku. Antisemitské výpady se však objevovaly během 60. i 70. let. Ať už na stránkách původně liberální (!) *Gartenlaube*, kde publikoval své jedovaté články Otto Glagau, nebo v konzervativně zaměřených plátcích typu *Kreuzzeitung*, útočících proti Bismarckovi, liberalismu a Kancleřovým „židovským kontaktům“, zejména bankéři Gersonu Bleichröderovi, k nimž se v polovině 70. let přidal i do té doby relativně zdrženlivý katolický tisk. V roce 1879 pak byla založena *Christlichsoziale Arbeiterpartei* (Křesťansko-sociální strana dělnická) dvorního kazatele v Berlíně Adolfa Stoeckera.⁵⁹⁹ Byl první, kdo učinil z antisemitismu ústřední téma moderní politické strany. Účelem bylo přitáhnout dělníky od socialismu do bezpečného lůna církve a koruny, místo nich však zaujal řemeslnictvo a drobné živnostníky, kteří považovali židy za konkurenty a cítili se být v modernizačním procesu na straně poražených. Strana brojila proti liberalismu i socialismu, tzv. „zlaté a rudé Internacionále“, se svým programem ovšem slavila úspěch pouze v Berlíně. Stoecker dodal odvahy dalším a nové antisemitské strany, uskupení a pojednání rostly jako houby po dešti.⁶⁰⁰ Postoj Bismarcka k Stoeckerovi ale i antisemitismu obecně byl čistě pragmatický, když ho mohl využít ve prospěch svůj nebo své politiky, neváhal tak učinit, pokud mu ovšem začal z jakéhokoli důvodu překážet, klidně se s ním rozloučil, což byl nakonec i Stoeckerův případ.⁶⁰¹

⁵⁹⁸ Jednou z mála výjimek je nová edice pramenů věnovaná „Antisemitismusstreit“ od Karsten Kriegerové. Viz Krieger, Karsten: *Der "Berliner Antisemitismusstreit" 1879-1881: Eine Kontroverse um die Zugehörigkeit der deutschen Juden zur Nation. Eine kommentierte Quellenedition im Auftrag des Zentrums für Antisemitismusforschung*. München 2003.

⁵⁹⁹ O Stoeckerovi například Jochmann, Werner: *Gesellschaftskrise und Judenfeindschaft in Deutschland 1870-1945*, S. 47 an.

⁶⁰⁰ Kromě již uvedeného Wilhelma Marra bych zmínila např. Eugena Dühringa a jeho spis z roku 1881 *Die Judenfrage als Rassen-, Sitten- und Culturfrage* (Židovská otázka jako otázka rasová, mravní a kulturní), Thomas Fritsch a jeho *Antisemiten-Katechismus* (Antisemitův katechismus) z roku 1887, který byl od roku 1907 vydáván pod názvem *Handbuch der Judenfrage* (Příručka židovské otázky). Fritsch ho vydal nejprve pod pseudonymem Thomas Frey. Katechismus byl velmi úspěšný, jen během prvního roku dosáhl pěti vydání. Z dalších např. ještě „hesenského selského krále“, Otto Böckela, Hermann Ahlwardta ad. Všichni už zastupovali tzv. „völkisch“ antisemitismus, v němž se mísily nacionalistické, rasistické a kulturně pesimistické tendence do jedné pro veřejnost přitažlivé ideologie. Jako jednotlivci se někteří dostali do Říšského sněmu, koncem 80. a počátkem 90. let, ale nikdy se nebyli schopni sjednotit a byli známi svou neefektivností a zmatenými projevy. Srv. Berding, Helmut: *Moderner Antisemitismus in Deutschland*.

⁶⁰¹ Stoecker byl nakonec kvůli svým politickým aktivitám v roce 1890 ze svého postu kazatele propuštěn. O vzthau Bismarcka k antisemitismu viz např. Pflanze, Otto: *Bismarck*, S. 405-452.

V roce 1880 uspořádali příslušníci tzv. *Berliner Bewegung* (Berlínské hnutí), silně protižidovsky zaměřenou petici, tzv. *Antisemiten-Petition* (Petice antisemitů). Pod její požadavky, které mj. zahrnovaly omezení občanských práv, zamezení „židovského“ vlivu v obchodní sféře, uzavření hranic na východě, připojilo svůj podpis 225 000 občanů, zejména studentů berlínské univerzity.⁶⁰² Uvádím ji tu z toho důvodu, že se o ní nepřímo zmínil jeden z pamětníků, Franz Oppenheimer. Autoři petice totiž patřili k profesorům jeho gymnázia. Oppenheimer popisoval, jak si oba muži za jízdy tramvají vyměňovali silně protižidovské názory a jak se jiný spolucestující vůči jejich invektivám, jimiž se cítil být dotčen, ohradil. Zdá se, že Oppenheimer byl této situace očitým svědkem, o to zajímavější je jeho podání. Jeho nesouhlas byl totiž více zaměřen na dotyčného pána než na oba profesory. Z rozšíření antisemitismu dokonce vinil právě onoho muže, jistého pana Kantorowicze z Poznaně, velkého vlastence, germanofila a odpůrce všeho polského, který se (sice v dobrém úmyslu) proti antisemitským invektivám obou učitelů ohradil později ještě jednou na stránkách *Vossische Zeitung*. Podle Oppenheimera v mylném domnění, že má veřejnost na své straně, čímž jen „vypustil džina z lahve.“⁶⁰³ Další petice, tentokrát v roce 1887, dorazila až do Říšského sněmu. Jednalo se o dílo „ochránců zvířat“, kteří se od poloviny 70. let snažili prosadit zákaz rituální porážky, tzv. šchity, ale ani tentokrát neuspěli.⁶⁰⁴ Úspěch však zaznamenali na zemské úrovni, kdy ji v roce 1892 prohlásilo za ilegální saské ministerstvo vnitra. Obvinění proti šchitě doprovázena často obvinění z rituální vraždy a od nich byl už jen

⁶⁰² Jako *Berliner Bewegung* se označuje antisemitská kampaň agitátorů Bernharda Förstera, Friedricha Zöllnera, Maxe Liebermanna von Sonnenberga a Ernsta Henriciho, která dosáhla svého vrcholu v roce 1882 udělením císařské audience Adolfu Stoeckerovi, který je někdy také k hnutí řazen. Spadá sem také Treitschkeho protižidovské články a celý Antisemitismusstreit obecně. Mimochodem, Förster byl gymnaziální profesor v Berlíně a budoucí švagr Friedricha Nietzscheho. Theodor Mommsen zorganizoval „protipetici“, kterou podepsalo 76 významných vědců (Johann Droysen, Rudolf von Gneist, Rudolf Virchow). Text antisemitské petice viz *Die Antisemiten-Petition* (1880), in: *Juden in Berlin, 1671-1945*, S. 140 an. Dubnow uvádí 250 000 podpisů, srv. Dubnow, Simon: *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*. Bd. 10. Berlin 1929, S. 31-40. O petici viz i Pulzer, Peter: *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*. Podobné požadavky viz spis připisovaný svěbytnému Bismarckovu životopisci, Moritzi Buschovi. (Busch, Moritz): *Israel und die Gojim. Beiträge zur Beurtheilung der Judenfrage*. Leipzig 1880, S. 282, 289, 310 an.

⁶⁰³ Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 65-66.

⁶⁰⁴ Prvenství drží v tomto ohledu Švýcarsko, kde je od roku 1867 a 1875 v některých kantonech, od roku 1893 celostátně zakázána, nařízení platí dodnes. Text petice viz *Die Petition der Tierschutzvereine im deutschen Reichstage*, in: *AZJ* 51 (1887), Nr. 21, 26. 5. 1887, S. 326-329, zde 326-329.

Srv. obrana Landsberg, Wilhelm: *Das rituelle Schächten der Israeliten im Lichte der Wahrheit*. Kaiserlautern 1882. V reakci na osočování Bauwerker, C.: *Das rituelle Schächten der Israeliten im Lichte der Wissenschaft*. Bauwerker, C.: *Das rituelle Schächten der Israeliten im Lichte der Wissenschaft und der Wahrheit. Ein Wort der Abwehr, Erwiderung auf Dr. Landsbergs Gegenschrift*. Kaiserlautern 1882. Dembo, Isaak A.: *Das Schächten im Vergleich mit anderen Schlachtmethode*n. Leipzig 1894, S. 52-53 (online). Archive.org (cit. 2.2.2011). Dostupný z WWW: <<http://www.archive.org/details/dasschchtenimv00dembuoft>> Srv. Ehrmann, H.: *Thier-Schutz und Menschen-Trutz. Sämmtliche für und gegen das Schächten*. Frankfurt a. M. 1885.

krůček k protižidovským násilnostem.⁶⁰⁵ Ty, „inspirovány“ událostmi v Rusku, vypukly v létě roku 1881 i v Německu, konkrétně Západním Prusku a Pomořanech.⁶⁰⁶

Zejména v 90. letech si pak antisemitismus našel cestu i do „řádných“ stran jako byla *Deutsch-Konservative Partei* (program z Tivoli v roce 1892) či spolků (především *Bund der Landwirte* (Svaz zemědělců, 1893). Nepřímo ovlivňoval i liberály a socialisty, kteří sice antisemitismus odmítali, ale pouze proto, že zastíral skutečného nepřítele a odváděl pozornost od třídního boje. Jak přesvědčivě dokázal izraelský historik Robert Wistrich, antisemitismus jim tolik nevadil, naopak jej brali jako důkaz postupujícího rozkladu buržoazní společnosti a byli přesvědčeni, že zanikne definitivně s ní. V beztřídní společnosti se pak žádný vyskytovat nebude. Zároveň se však v případě boje proti „židovským kapitalistům“ neváhali uchýlit k antisemitským stereotypům.⁶⁰⁷

„Byl ‚velkého ducha‘, (..) ale neupravený a židovského původu,“⁶⁰⁸ komentovala Marie von Bunsen, dcera exponovaného liberálního politika a anglické kvakerky z bohaté rodiny, jednoho ze svých nápadníků, jehož nabídku k sňatku tak, jako všechny předtím a potom, odmítla. Antisemitismus se skutečně neomezoval na žádnou určitou vrstvu, jak dokládá případ Bunsenové. Vyskytoval se u socialistů, církevních hodnostářů i jejich odpůrců, mezi drobnými živnostníky i velkotovárníky, venkovskými rolníky i učiteli, univerzitními profesory, vědci, novináři bez rozdílu.⁶⁰⁹ Byl, zdá se, všudypřítomným společenským faktem. Člověk se nemusel pít po pofidérních antisemitských tiskovinách, stereotypní vtipy a vyobrazení našel ve všeobecně dostupných novinách a humoristických časopisech. Na první signální soustavu zcela jasně útočil i obrázek nadepsaný *Moderner Sklavenmarkt* (Moderní trh s otroky), na němž byl vyobrazen obchod látkami. V popředí stála mladá dáma, před ní malý, tlustý, nahrbený a plešatý muž s velkým nosem; za pultem se ušklíbal druhý muž, tentokrát mladý, černovlasý, vyšší a štíhlejší než první, ale se stejně velkým nosem, který na

⁶⁰⁵ Efron, John M.: *Medicine and the German Jews*, p. 211. Srv. obvinění proti Jacku Rozparovači, v Anglii bylo rozšířeným přesvědčením, že byl šochet – kvůli povaze zločinů a také tomu, že byly provedeny v East Endu obývaného početnou židovskou menšinou. Gilman, Sander L.: *The Jew's Body*. New York 1995, p. 119. Kovář, Martin: *Londýn Jacka Rozparovače. Whitechapelské zločiny po 120 letech*, in: DaS 21 (2008), č. 12, s. 21-23.

⁶⁰⁶ Simon Dubnow se domnívá, že díky zásahu pruské vlády se toto omezilo jen na zaostalé části země. Dubnow, Simon: *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*. Bd. 10. Berlin 1929, S. 31-40. Pro pozdější dobu srv. Smith, Helmut Walser: *Die Geschichte des Schlachters. Mord und Antisemitismus in einer deutschen Kleinstadt*. Göttingen 2002. V Čechách docházelo k drobným protižidovským výtržnostem, v roce 1882, resp. 1883, pak i k vytloukání oken židovských obchodů, synagog, domů (v květnu 1882 v Kostelci nad Labem, téhož měsíce o rok později pak v Příbrami). Silné nepokoje pak vypukly během „prosincových bouří“ v roce 1897. Frankl, Michal: *„Emancipace od Židů“. Český antisemitismus na konci 19. století*. Praha, Litomyšl 2007, s. 157-160.

⁶⁰⁷ Wistrich, Robert: *Socialism and the Jews*.

⁶⁰⁸ Bunsen, Marie von: *Die Welt in der ich lebte*, S. 96.

⁶⁰⁹ O názorech na působení židovských učitelů na veřejných školách a antisemitismu ve školách viz předchozí kapitola. Jinak také Srv. *Ein jüdischer Lehrer unterrichtet christliche Kinder*, in: *Speierer Zeitung*, 19. 8. 1878, cit. dle Kukatzki, Bernhard (Hrsg.): *Pfälzisch-Jüdischer Alltag im Kaiserreich*, S. 16. LBIA, Johanna Harris-Brandes, S. 28.

slečnu vilně koukal; na první pohled bylo vidět, že si autor dal velmi záležet, aby působili co možná nejodpudivěji. Pod obrázkem stál text, záměrně plný gramatických a stylistických chyb: „*Mannheimer ke křesťance hledající práci: Šádáte o čest nástoupit to mého opchotu jako protafačka konfekce? To se musíte tomlufit s majím synem Isidorem, co je mimošátným znalcem šenských talentů a má fůbec na starosti nákupy!*“⁶¹⁰ Sexuální podtext výpovědi musel být každému okamžitě zřejmý. V obchodě nešlo o nákup látek, fungoval pouze jako zástěrka pro získávání nic netušících děvčat, která byla po té nucena k prostituci. Karikatura tak odkazovala na několik antisemitských stereotypů najednou: tělesné (velký nos, malý zjev, plešatost, hrb) a sexuální, kdy židé vystupovali jako zvrhlí chlípníci, zneužívající nevinné křesťanské dívky, ale také charakterové (nečestnost naznačená už samotným křivým postojem, vypočítavost) a jazykové (neumějí pořádně německy). Charakteristická byla i použitá jména – Isidor, který v 19. století fungoval prakticky jako synonymum pro žida a Mannheimer. Lze se domnívat, že ani dívka nepředstavovala jen jednotlivou osobu, ale je ztělesněním Germanie, tj. celého (židy zneužívaného) Německa. Celý obraz tak získal ještě další, silně politický nádech.

Názor, že existuje „typický“ vzhled žida, kterého lze hned na první pohled odhalit, se neomezoval jen na karikatury, v nichž byl zobrazován jako malý, tlustý, nosatý mužík s krátkýma, plochýma nohama a celkově nesympatického vzhledu, zatímco jeho žena, také s velkým nosem, byla vysoká, mohutná matróna, u obou byly stejně jako u černochoů zdůrazněny přehnaně plné rty. Objevoval se i v odborné literatuře, například u geografa a etnografa Richarda Andreeha (1835-1912), který doslova tvrdil: „*Všichni známe ‚židovský typ‘, okamžitě jej poznáme podle obličeje, celkovém vzhledu, držení hlavy, gestikulace nebo když otevře pusou a začne mluvit (...)*“ a i toho nejasimilovanějšího prozradí nějaký znak jeho rasy.⁶¹¹ Žida podle Andreeho poznají dokonce i černoši (Andree použil výraz „negr“): „*Vidí-li negr přicházet žida s Evropanem, neřekne: ‚tady jdou dva bílí,‘ nýbrž ‚tady přichází běloch s židem.*“⁶¹² Také rozlišoval dva typy: sefardský nebo-li „*ten jemnější a ušlechtilější s drobným nosem, černýma, zářivýma očima (...)*“ a aškenázský čili „*(...) ten neušlechtilý s zpravidla velkou pusou, tlustým nosem, hlubokými nosoretními rýhami a často kudrnatými vlasy (...)*“⁶¹³ Nebylo náhodou, že i tento Andreeho popis aškenázského typu značně

⁶¹⁰ *Mannheimer zur stellesuchenden Christin: „Sie bitten um de Ehre, ainßutreten in mein Geschäft as Konfekschonsdame? Dann müssen Se sich einigen mit mainem Sohn Isidor, was is e außerordentlicher Kenner von weibliche Talente und h a t ü b e r h a u p t d e E i n k ä u f e ß u b e s o r g e n !“* Zvýraznění originál, cit. dle Schleicher, Regina: *Antisemitismus in der Karikatur*, S. 63. Srv. Gräfe, Thomas: *Antisemitismus in Gesellschaft und Karikatur des Kaiserreichs*.

⁶¹¹ Andree, Richard: *Zur Volkskunde der Juden*. Bielefeld, Leipzig 1881, S. 37.

⁶¹² Andree, Richard: *Zur Volkskunde der Juden*, S. 38.

⁶¹³ Andree, Richard: *Zur Volkskunde der Juden*, S. 39.

připomínal černocho, který na rozdíl od „bílého, germánského, muže“ platil za rozumově jednoduchého, primitivního a neušlechtilého tvora. Vzhled tehdy platil za zcela uznávaný ukazatel charakterových vlastností a rozumových schopností. Je zajímavé, že popis a hodnocení obou židovských typů přijímala i většina židovských badatelů a lékařů.⁶¹⁴ K Andreeho pojetí jen dodávali, že aškenázský typ je často zrzavý (také zrzavá byla tehdy posuzována negativně) a vůbec nepěkný se slovanskou (!) příměsí.⁶¹⁵ K mýtu „vznešeného“ sefardství se ve svých pamětech hlásil například i Franz Oppenheimer. Své údajné španělské předky vykresloval jako velké a bohaté pány, kteří nepoznali útrapy ghett. Podle něj tak očividně představovali svobodnou skupinu na vyšší úrovni.⁶¹⁶

Představa typického „židovského“ nosu byla ve společnosti tak rozšířena, že mnozí židé neváhali a raději podstoupili plastickou operaci.⁶¹⁷ Ale stereotypní představa židovského těla s sebou nesla další, tentokrát genderově zabarvené důsledky. Židé měli být zženštilí, celkově fyzicky slabí a obecně chatrného zdraví.⁶¹⁸ Na zženštilost ukazoval především malý výskyt alkoholismu, považovaný tehdy za „mužskou“ (a mužnou) chorobu. Z toho se vyvozovalo, že židé neumějí pít, závěr s ohledem na německou „pivní“ kulturu společensky velmi nepříhodný. Tomuto názoru počátkem 20. století čelil i Arthur Rupp. Jiné paměti by zase skutečnost, že v židovských rodinách převažovala abstinence nebo jen mírné pití, podporovaly. Georg Tietz uvádí příhodu, jak jeho strýc Hugo přijel z USA na pohřeb svého otce a u oběda vypil půl lahve whisky, což spustilo lavinu matčiných výčitek: „*Takové pití a vyhazování peněz, a ještě k tomu zahraniční kořalka (...) v její a otcově rodině nikdo nikdy nepil kromě trochy vína o šabat a slavnostních příležitostech.*‘ Strýc Hugo beze slova odešel, sbalil se a vrátil se do Ameriky. V Evropě se už nikdy neukázal a mnoho let o sobě ani nedal

⁶¹⁴ O (nevědomém) vlivu vědeckého kolektivu na názory a styl myšlení jednotlivých členů skupiny viz např. práce polsko-židovského lékaře a mikrobiologa Ludwika Flecka (1896-1961). Fleck, Ludwik: *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache. Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv*. Frankfurt a. M. 1980. Srv. Hödl, Klaus: *Jüdische Ärzte im Spannungsfeld zwischen antionaler Identität und wissenschaftlicher Akkulturation*, in: Scholz, Albrecht; Heidel, Caris-Petra (Hrsg.): *Medizinische Bildung und Judentum*. Dresden 1998, S. 88-96.

⁶¹⁵ Tyto tendence už v pojetí židovských dějin Heinricha Graetze, viz Schapkow, Carsten: *Konstruktionen jüdischer Geschichte: die ibereisch-sephardische und polnisch-jüdische Lebenswelt im Werk von Heinrich Graetz*, in: Guesnet, François (Hrsg.): *Zwischen Graetz und Dubnow: Jüdische Historiographie in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. B. m. 2009, S. 63-86. Jinak

⁶¹⁶ Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 40-41.

⁶¹⁷ Viz např. Gilman, Sander L.: *The Jew's Body*.

⁶¹⁸ Srv. heslo „Juden“, in: *Meyers Konversations-Lexikon*. Bd. 20. Jahres-Supplement 1882-1883. Leipzig 1883, S. 527-531, zde S. 528. Heslo „Juden“, in: *Meyers Konversations-Lexikon*. Bd. 19. Jahres-Supplement 1891-1892. Leipzig 1892, zde S. 512-513.

vědět.“⁶¹⁹ Tezi o údajné židovské zženštilosti přijali za svou i někteří židé, například spisovatel Otto Weininger.⁶²⁰

Prokázaným a všeobecně uznávaným znakem byla i údajná náchylnost židů k duševním chorobám, a tedy i sebevraždám. Jednalo se zejména o neurastenii. Výraz pochází od newyorského lékaře George M. Bearda a po roce 1880 se rozšířil i v Německu. Podle ní se pak konec 19. století často označuje za dobu nervozity, respektive „neurasthenie“. Dnes bychom ji asi nahradili slovem „stres“, šlo tak ve své podstatě o počátek psychosomatické medicíny. Ovšem problémy i definice neurasteniků byly definovány velmi vágně, často dokonce protichůdně. Nutno podotknout, že nervozita byla společensky uznávaná nemoc, která v případě žen jen podtrhovala jejich citlivou a křehkou podstatu a chápala se jako důsledek ženiny neustávající obětavé péče o rodinu. Také je zajímavé, že se u německých lékařů ani v literatuře zabývajících se nervozitou neobjevují žádné antisemitské narážky, a to ani v poznámkách lékařských zpráv či složkách pacientů.⁶²¹

Dalším poznávacím znamením židů měla být prý jména – ať už tradiční židovská nebo tzv. nová, „německá“. Židé při volbě jmen svých dětí postupně upřednostňovali ty, jež užívala i majorita (například Moritz, Ludwig, Siegfried, Adolph, Leopold, z ženských Henriette, Johanna, Adelheid), ale v pamětech se vyskytovala i „tradiční“ jako Aron, Salomon, Rahel.⁶²² Antisemité na to reagovali po svém – Isidor a „malý pan Cohn“ se stali neoddělitelnou součástí karikatur. Jejich konotace byla tak výrazná, že se někteří jejich nositelé nechali raději přejmenovat.⁶²³

Pokud Wistrich vyvrátil mýtus o apriorním anti-antisemitismu socialistů, pak německý historik Franz Bajohr ukázal, nejen že se antisemitismus jako společenský jev neomezoval pouze na Německo, ale že v mnoha ohledech neobstojí ani teorie o jeho specifčnosti. Ve své objevené studii o lázeňském antisemitismu porovnal situaci v Německu s USA či Velkou Británií a Rakouskem. V německých tradičních lázních na jihu (Baden Baden, Bad Kissingen) se antisemitismus vyskytoval v jemnějších formách, kdy hoteliéři například nenápadně zdůrazňovali křesťanský charakter svého zařízení, naopak na severu v přímořských lázních jako například v Borkumi docházelo k až násilným excesům, mezi jejichž oběti často patřili i „nežidovští“ návštěvníci, kteří byli kvůli svému „židovskému vzhledu“ omylem považováni

⁶¹⁹ Tietz, Georg: *Hermann Tietz*, S. 28. Ruppín, Arthur: *Briefe, Tagebücher, Erinnerungen*, S. 105-106.

⁶²⁰ Otto Weininger (1880-1903) – vídeňský žid, který byl proti emancipaci jak židů tak žen, jeho text *Geschlecht und Charakter* (Pohlaví a charakter, 1903) je silně antisemitský a misogynický.

⁶²¹ U žen o hysterii, která se léčila i vaginálními výplachy. Srv. Radkau, Joachim: *Das Zeitalter der Nervosität*. Maretzki: *Die Gesundheitsverhältnisse der Juden*. In *Statistik der Juden*, S. 123-151. Kaiser, Céline; Wünsche, Marie-Luise (Hrsg.): *Die „Nervosität der Juden“ und andere Leiden an der Zivilisation. Konstruktion des Kollektiven und Konzepte individueller Krankheit im psychiatrischen Diskurs um 1900*. München 2003.

⁶²² Nejde o překlep, skutečně se dotýká psala s „h“ a ne s „ch“, tedy Rahel, ne Rachel.

⁶²³ Srv. Bering, Dietz: *Der Name als Stigma. Antisemitismus im deutschen Alltag 1812-1933*. Stuttgart 1987.

za židy a byli slovně i fyzicky napadeni okolními spoluobčany.⁶²⁴ V USA se zase rozmohly nápisy: „*No Mosquitos, no Malaria, no Jews*,“ tedy „Žádní komáři, žádná malárie, žádní židé,“ později kamuflované pod upozornění, že hotel je „*pro vybrané hosty*“ nebo „*pro vyhrazenou klientelu*.“⁶²⁵ V roce 1877 dokonce Henry Hilton, ředitel Grand Union Hotels v Saratoga Springs odmítl ubytovat německo-židovského bankéře, přítele prezidenta Granta, Josepha Seligmana, tato událost vešla do dějin jako tzv. Seligman-Hiltonova aféra. V Německu stejně jako v USA tak očividně panovaly tytéž předsudky, totiž že si „židovský parvenu“ chce koupit vstup do dobré společnosti, proti čemuž se tyto kruhy důrazně ohrazovaly. Navíc v Německu ani ve Spojených státech se nejednalo jen o lázně, ale také kluby, univerzity či obytné čtvrtě. Jediným rozdílem tak byla politická slabost amerického antisemitismu a stabilita její demokracie a institucí. Německo tak podle Bajohra až do roku 1933 nijak nevybočovalo z civilizačního mainstreamu, který se nevyznačoval liberalismem a tolerancí, ale ve většině zemí byl naopak silně poznamenán antisemitismem, s čímž nelze než souhlasit.⁶²⁶

Antisemitismus tedy rozhodně nebyl německou specialitou – ani co do formy, obsahu či intenzity – nebyl ani rozšířenější, ani virulentnější než jinde. Naopak, často byl předstižen Francií, Rakouskem (především Vídní), jak poznamenal George L. Mosse: „(...) *ironicky před první světovou válkou to byla Francie spíše než Německo nebo Rakousko, která vypadala, že se stane domovem úspěšného rasistického a národně-socialistického hnutí. Německo žádnou Dreyfusovu aféru nemělo.*“⁶²⁷ A v mnohém ohledu i Spojené státy, jak ukázal Bajohr. Také problematika studentů z řad *Ostjuden* se vyostřila nejprve ve Vídni, ne v Německu, ačkoli jejím aktérem byl rodilý Němec, profesor lékařství a význačný chirurg, Theodor Billroth (1829-1894). Ten se v roce 1875 opřel do studentů z Haliče a Uher, kteří podle něj neovládali němčinu, na zkouškách se jich člověk bál vůbec na něco zeptat, poněvadž se hned rozklepali, odpovědět neuměli – studium medicíny bylo zkrátka nad jejich jazykové i duševní schopnosti. Navíc mířili jen do Vídně, poněvadž jim prý někdo namluvil,

⁶²⁴ Bajohr tento rozdíl mezi severem a jihem vysvětluje jako důsledek zkušeností z Kulturkampfu, jenž brzdil katolický jih, aby otevřeně vystupovali proti menšině. Bajohr, Frank: *„Unser Hotel ist judenfrei“*, S. 20.

⁶²⁵ Bajohr, Frank: *„Unser Hotel ist judenfrei“*, S. 160.

⁶²⁶ Bajohr, Frank: *„Unser Hotel ist judenfrei“*, S. 155, 157, 167. Srv. Brinkmann, Tobias: *Exceptionalism and Normality: „German Jews“ in the United States 1840-1880*, in: Liedtke, Rainer; Rechter, David (Hrsg.): *Towards Normality? Acculturation and Modern German Jewry*. Tübingen 2003, p. 309-328, zejména p. 311-312. Endelmann, Tod M.: *The Jews of Britain, 1656-2000*.

⁶²⁷ Mosse, George L.: *Toward the Final Solution*. New York 1978, p. 168. Srv. Hyman, Paula: *The Jews of Modern France*. Berkely 1998, p. 99. Katz, Jacob: *From Prejudice to Destruction: Anti-Semitism, 1700-1933*. Cambridge, MA 1980, p. 300. Wiese, Christian: *Modern Antisemitism and Jewish Responses in Germany and France, 1880-1914*, in: Brenner, Michael; Caron, Vicki; Kaufmann, Uri R. (ed.): *Jewish Emancipation Reconsidered: the French and German Models*. Tübingen 2003, p. 129-147, zde p. 135. Schleicher, Regina: *Antisemitismus in der Karikatur*. Wistrich, Robert: *Antisemitism: The Longest Hatred*. New York 1991, p. 126.

že se dá stihnout přivýdělek i studium.⁶²⁸ „Nepřeji si, aby se mě spojovalo s nyní tak oblíbenými moderními ostouzeči židů,“ vymíňoval si Billroth.⁶²⁹ Ovšem právě s nimi se v mnohém shodl, třeba v prohlášení, že žid se nikdy nemůže stát Němcem. Doslova píše: „(...) co se dnes nazývá židovskými Němci, jsou přece jen náhodou německy mluvící, náhodou v Německu vychovaní židé, dokonce i když v němčině básní a myslí krásněji a lépe než mnozí Germáni (...).“⁶³⁰ Bylo by však chybou považovat Billrotha za rakouského Treitschkeho, už proto, že svého postoje později litoval a proti antisemitismu bojoval. Jenže, jeho spis už spustil lavinu.⁶³¹

Postoj německo-židovské menšiny k antisemitismu byl dlouho rozporuplný. Většina z nich jeho projevy bagatelizovala, z dnešního pohledu snad příklad krátkozrakosti, z tehdejší perspektivy naprosto pochopitelné stanovisko, přes antisemitismus a příležitostnou diskriminaci nabízelo Německo slibné vyhlídky. Případně se jim vysmívala, brala je jako názory nevzdělaných vrstev, proti nimž lze bojovat osvětou, racionálními argumenty, případně zpytovala svědomí a volala po větším patriotismu, odstranění zvláštností v oblasti zaměstnanosti a povolání apod. Hezky situaci vystihl Berthold Auerbach, když popisoval své marné snahy donutit souvěrce k protiakci v souvislosti s tzv. *Antisemiten-Petition*. Okolí ho označilo za fantastu a sýčka: „Jedni mi říkali, že to brzy pomine; druhí namítali, že nám naše práva nemohou vzít; třetí s veselostí tvrdili, že tyhle věci je třeba brát s humorem a nadsázkou, každá jiná zbraň je prý příliš dobrá a zároveň neúčinná.“⁶³²

Židé vnímali svou dobu jako osvícenou, proto byli překvapeni, když se znovu vynořily názory, které podle nich patřily do „temného“ středověku. Oppenheimer popisoval zděšení a pocity zmaru, když se objevil Stoecker se svým antisemitismem: „(...) v tom zlém čase, kdy jsme museli seznat, že všechno naše upřímné němectví, naše německé vzdělání nás neuchrání před touto špínou, která proti nám povstala.“⁶³³ Již zmiňovaný Berthold Auerbach vyjádřil své znechucení nad tzv. *Antisemiten-Petition* následovně: „Celou noc jsem spal stěží hodinu. Včerejší večerní vydání *National-Zeitung* (Národní noviny, jednalo se o liberální *Berliner*

⁶²⁸ Billroth, Theodor: *Über das Lehren und Lernen der medizinischen Wissenschaften an den Universitäten der deutschen Nation, nebst allgemeinen Bemerkungen über Universitäten: Eine culturhistorische Studie*. Wien 1876, zejména S. 148-152.

⁶²⁹ Billroth, Theodor: *Über das Lehren und Lernen...*, S. 152.

⁶³⁰ Billroth, Theodor: *Über das Lehren und Lernen...*, S. 153.

⁶³¹ Na univerzitě se rozpoutaly potyčky mezi německými (rakouskými) a židovskými studenty, paradoxně mnoho rakouských židů se přidalo na stranu antisemitů, poněvadž Ostjuden neměli rádi. V Rakousku byl antisemitismus rozšířen i v rámci hnutí Los-von-Rom Georga rytíře von Schönerera, které sílilo hlavně ke konci století a jehož heslem bylo: „Bez žida, bez Říma postavíme velkoněmecký dóm“ („Ohne Juda, ohne Rom bauen wir Großdeutschlands Dom“). Stručně třeba Altgeld, Wolfgang: *Religion, Denomination and Nationalism in Nineteenth-century Germany*, p. 49-65, zde p. 59.

⁶³² Auerbach, Berthold: *Briefe an seinen Freund Jacob Auerbach*, S. 143-144.

⁶³³ Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 35. Srv. Fuld, Ludwig: *Das jüdische Verbercherthum*, S. 39.

National-Zeitung, pozn. HP) obsahovalo text petice Bismarckovi proti židům. Toho jsme se ještě museli dočkat!“⁶³⁴ Jeho zklamání a rozčarování bylo o to větší, že takovýto vývoj předvídal, snažil se vyburcovat činitele židovské obce k akci – „*uspořádat velkou schůzi, na niž (...) by byli pozváni nejvýznačnější muži vědy, měšťanstva a, pokud možno, i úřednictva (...)*“.⁶³⁵ To vše aby se objevil se tzv. „židovská otázka“ (*Judenfrage*) smetla jednou provždy ze stolu „*(...) dříve než tato pobuřování zasáhnou nižší vrstvy, sestoupí do pivnic, odkud se jen stěží budou odstraňovat*“.⁶³⁶ Zůstal však nevyslyšen, co hůře vysmíván. Sice doufal, že „*(...) řada křesťanů, kteří ještě vědí, co je lidskost, proti této petici a celé té hanebnosti vystoupí. Ale to je už pozdě. Na světě je to tak, že obvinění si lidé pamatují, obhajobu, vyvrácení, objasnění buď nečtou vůbec, nebo je brzy zase zapomenou, a poněvadž obžaloba je vždy břitčí a pikantnější než obrana, ulpí také snáze v paměti*“.⁶³⁷ Bohužel byl Auerbachův postřeh naprosto pravdivý, a platný koneckonců i pro dnešní svět médií.

Pocity německých židů však asi nejlépe shrnul Sammy Gronemann (1875-1952), který se po setkáních s antisemitismem stal roku 1896 sionistou. Gronemann popisoval jedno ze svých prvních setkání s antisemitismem – ve věku šesti sedmi let si na pláži hrál s křesťanskými dětmi, nerušeně stavěly hrady z písku, aby na něj ještě téhož odpoledne za pokřiku „*Jud, Jud Itzig! Hepp, Hepp, Hepp!*“ začali házet koule z bahna. „*Nejdřív se může spolupracovat, pak na jednoho hodí špínu a pak toho nechutného špinavého žida vyloučí ze své společnosti*“.⁶³⁸ napsal Gronemann hořce. Nejdřív mohli židé pracovat, spoluvytvářet a budovat sjednocené Německo, podílet se na kultuře, aby se pak proti nim vytáhla absurdní obvinění a jako odporné kreatury se vykárali z dobré společnosti. A nechali jim jen pocity křivdy a hořkosti. Průchod svému pesimismu dal Auerbach i v dalším listu z ledna roku 1881, kdy měl na den Lessingových narozenin, a zároveň v roce, kdy uplynulo sto let od jeho smrti, pronést projev. Jak Auerbach píše, bude se velmi snažit, aby zněl optimisticky a neopanovala hořkost nad tím, že „*(...) musíme zažít opětovné pronásledování židů, že naše děti, které jsme vychovali jako svobodné lidi a vlastence, teď ještě jednou musí zažít takovou bídu*“.⁶³⁹ Oppenheimer zase cítil jako velké bezpráví, že za chyby třeba nečestných židovských bankéřů měli pykat nevinní, kteří se zpronevěrami a hromaděním majetku neměli nic společného – tak jako on a

⁶³⁴ Auerbach, Berthold: *Briefe an seinen Freund Jacob Auerbach*, S. 143-144.

⁶³⁵ Auerbach, Berthold: *Briefe an seinen Freund Jacob Auerbach*, S. 143-144.

⁶³⁶ Auerbach, Berthold: *Briefe an seinen Freund Jacob Auerbach*, S. 143-144.

⁶³⁷ Auerbach, Berthold: *Briefe an seinen Freund Jacob Auerbach*, S. 144.

⁶³⁸ Sammy Gronemann: *Erinnerungen*, in Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland*, S. 392. Srv. Gronemann, Sammy (1875-1952): *Erinnerungen an meine Jahre in Berlin*. Berlin 2004.

⁶³⁹ Auerbach, Berthold: *Briefe an seinen Freund Jacob Auerbach*, S. 447.

další. Stejně jako se Němcům nelíbilo, když byli Angličany v tisku všichni šmahem označováni za „*Huny a Skyty*“, tak totéž nyní pociťovali němečtí židé.⁶⁴⁰

Pocit zrazenosti a bezvýchodnosti byl pak typický hlavně pro mladší generaci dospívající po roce 1890 ve vilémovském období, které se vyznačovalo imperialismem a vypjatějším nacionalismem. Antisemitismus byl v té době slovy Volkovové definitivně „kulturním kódem“. Názor, že za Viléma II. se situace zhoršila a antisemitismus byl silnější, vyjádřil ve svých pamětech i Moritz Jacobsohn. Jeho syn Albert sloužil jako jednoročák u stejného regimentu jako kdysi otec, na rozdíl od něj ho však odmítli přijmout do důstojnických řad. Na základě stížnosti u samotného císaře sice uspěl, ale hořkost v Jacobshonovi zůstala.⁶⁴¹ Tehdy byl také zorganizován odpor proti antisemitismu – nejprve z řad křesťanských vědců, k nimž se přidali i židovští kolegové, později vznikl čistě židovský *Central-Verein*. Myšlenka, že proti antisemitismu lze bojovat především nestrannými, objektivními fakty, však stále přetrvávala.

Všechny výše uvedené reakce však nemění nic na tom, že mnoho pisatelů sledovaných pamětí se o antisemitismu vůbec nezmiňovalo, nebo jeho existenci dokonce odmítalo. V případě že mu věnovali pozornost, pak se jednalo výlučně o příběhy z osobního, každodenního života – pokřiky spolužáků, poznámky profesorů, kolegů – protižidovské nálady politické scény, s výjimkou Auerbacha a částečně i Oppenheimera, se ve zpracovaných ego-dokumentech prakticky nevyskytovaly. Z antisemitských politiků se uváděl pouze Stoeckera, ostatní antisemity jako by ani nezaregistrovali.

4.3 *Ostjuden* – (ne)existující fenomén

„*Ještě předtím, než Rusko pohltilo Ukrajinu, Litvu a Polsko, žádné Židy nemělo,*“ psal ve své brilantní sbírce esejů rodák z litevských Šetejn, „polský“ básník a nositel Nobelovy ceny za literaturu, Czesław Miłosz.⁶⁴² Vystihl tak paradox pojmu „ruští židé“, kteří *de facto* neexistovali stejně jako nikdy neexistovala jednotná skupina *Ostjuden*. Ve své podstatě se jednalo o židy původní Rzeczpospolity, přičemž byl rozdíl, zda dotyční pocházeli z deseti gubernií vlastní Kongresovky, z oblasti Litvy a Ukrajiny nebo tehdy rakouského Haliče, zda šlo o obyvatele Varšavy či průmyslového Łodže, krymské Oděsy, litevského Wilna (dnes Vilnius) a Kowna (Kaunas), kulturně „polského“ Krakova a „německého“ Lvova (Lemberg) či běloruského štetlu nebo zda patřili k té nepočetné skupince bohatých kupců, jimž byl

⁶⁴⁰ Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes*, S. 65-69.

⁶⁴¹ LBIA, Moritz Jacobsohn, S. 8.

⁶⁴² Miłosz, Czesław: *Rodná Evropa*. Praha 1997, s. 84 an.

povolen pobyt v samotném Petrohradu či Moskvě; záleželo, jestli byli bohatými továrníky nebo chudými dělníky, zda vyznávali ortodoxii, chasidismus, socialismus a(nebo) sionismus ve všech jeho rozličných formách od národnostního (Bund) po kosmopolitně-marxistický (sociální demokracie a bolševici) nebo náleželi do asimilacionistického proudu a přiklonili se k polské (Krakov, Varšava, Kongresovka obecně), ruské (tzv. litváci, oblast Litvy, částečně i dnešní Ukrajiny a Běloruska) nebo německé (Lvov, Bukovina) kultuře a jazyku. Co geografická oblast, co sociální vrstva, ideová skupina, to jiný přístup, názor, pojetí. Odtud ony rozpaky nad pojmem *Ostjuden*. Toto označení snad mohli v rámci vlastního sebepojetí používat němečtí židé, pro naše účely však rozhodně nestačí. Stejně tak je třeba odmítnout v mnoha ohledech mylný a přetrvávající názor, že se v případě do Německa přicházejících *Ostjuden* jednalo především o židy z Ruska. Přesto bych tohoto pojetí nyní využila a udělala krátkou odbočku, v níž bych se aspoň ve zkratce pokusila popsat situaci a podmínky, v nichž „praví“ *Ostjuden*, tedy židé v carském Rusku, žili.⁶⁴³

„Ruští“ židé tvořili před rokem 1914 téměř polovinu z celkového počtu židovské menšiny na světě.⁶⁴⁴ Tato menšina tvořila v některých oblastech a městech většinu.⁶⁴⁵ To způsobovalo nařízení, podle něhož mohli židé žít pouze v tzv. Pásmu osídlení (rus. *Čerta osedlosti*), které zahrnovalo území bývalého Polska – Kongresovky plus oblasti předchozích záborů, prakticky se tedy, jak už bylo řečeno výše, jednalo o území bývalé Rzeczpospolity – a území některých nových provincií, mimo zůstala převážná část „etnického“ Ruska a oblast do zhruba padesáti

⁶⁴³ Více o dějinách a kultuře východoevropských Židů např. již zmínění Heiko Haumann, Ezra Mendelssohn, John Klier či Frankel, Jonathan: *Prophecy and Politics. Socialism, Nationalism and the Russian Jews, 1862-1917*. (1. vydání 1988) Cambridge 2003. Ze starších viz Greenberg, Louis: *The Jews in Russia. The Struggle for Emancipation*, Vol. 1, 3rd printing. New Haven 1953. Greenberg, Louis: *The Jews in Russia. The Struggle for Emancipation, 1881- 1917*, Vol. 2, Mark Wischnitzer (ed.). New Haven 1951. Dubnow, Simon: *History of the Jews in Russia and Poland: from the Earliest Times until the Present Day*. Vol. 1-3. Philadelphia 1916, 1918-1919. Eisenbach, Artur: *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX wieku: studia i szkice*. Warszawa 1983.

⁶⁴⁴ Přesnější údaje máme až od sčítání v roce 1897, kdy v Rusku žilo asi 5 mil. židů (4,13 % populace), v Pásmu osídlení žilo 4 mil., tj. 11,46 % tamní populace; na území vlastní Kongresovky pak 1,3 mil. (14 % tamní populace). Na venkově žilo 13,5 % židů, zatímco ve městech 86,5 %. Ruští židé tvořili 46 % celé židovské populace na světě. Srv. Chwalba, Andrzej: *Historia Polski 1795-1918*. Kraków 2005, s. 433. Haumann, Heiko: *Dějiny východních Židů*, s. 101. Pro srovnání židé v rakouském Haliči tvořili v období 1850-1910 7,3 %, resp. 11,6 %, přestože jen v letech 1881-1910 jich odtud emigrovalo přes 200 000. Drtivá většina z nich žila ve Východním Haliči (*Ostgalizien*), převážně ve městech (71,8 %) do tisíce obyvatel, kde navíc tvořili většinu. Právního zrovnoprávnění se dočkali v roce 1867. Mnozí se stali Poláky či Rakušany židovského vyznání, přičemž ve 40.-80. letech převažovala německojazyčná orientace, jejímž centrem byl i kvůli přítomnosti rakuských úředníků Lvov (Lemberg). V důsledku rostoucí autonomie celého Haliče a sílící polonizací převážila i zde polská kultura a jazyk, jež původně dominovaly jen v západní oblasti s centrem v Krakově (*Westgalizien*). Srv. Hońdo, Leszek: *Das Verhältnis der Juden in Westgalizien zur polnischen und deutschen Kultur an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert*, in: Hecker, Hans; Engel, Walter (Hrsg.): *Symbiose und Traditionsbruch. Deutsch-jüdische Wechselbeziehungen in Ostmittel- und Südeuropa (19. und 20. Jahrhundert)*. Essen 2003, S. 81-94. Srv. Chwalba, Andrzej: *Historia Polski 1795-1918*. Haumann, Heiko: *Dějiny východních Židů*. Eisenbach, Artur: *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX wieku*.

⁶⁴⁵ Podle údajů z roku 1897 se to týkalo například Pinsku (74,2 %), Brestu (65,1 %), Minsku (52,3 %), Grodna (48,3 %), v guberniích pak židé tvořili kolem 10-20 % procent obyvatelstva (vitebská (11,8%), grodenská (17,3%). Viz Chwalba, Andrzej: *Historia Polski 1795-1918*, s. 386.

kilometrů od západní hranice (netýkalo se hranic Polského království).⁶⁴⁶ Povolení opustit Pásmo obdrželi pouze příslušníci vyšších vrstev – obchodníci nejvyšších tříd, majitelé akademických titulů apod. Zavražděním cara Alexandra II., z něhož byli obviněni židé, a následnými pogromy, skončilo období relativní benevolence, nebo, lépe řečeno, začala doba tvrdě konzervativní a plná nařízení namířených proti židovskému obyvatelstvu. Došlo k obnovení drakonických nařízení, tzv. „Májové zákony“ ze 3. (podle gregoriánského kalendáře 15.) května 1882 měly být sice „dočasným opatřením“, byly však stejně dočasné jako carské Rusko a zůstaly v platnosti až do roku 1917. Podle nich se židé nesměli usazovat na venkově, zakazovaly jim vykonávat právnické povolání, zavedly striktní kvóty, *numerus clausus*, na vyšších školách a univerzitách.⁶⁴⁷ Zákony platily i v Kongresovce (Poviselském kraji), kde byla přitom všechna civilněprávní diskriminace židů zrušena už v roce 1862.⁶⁴⁸

Během 19. století došlo v rámci židovské společnosti k další sociální i ekonomické polarizaci a diferenciaci, pro většinu židů to znamenalo, že ještě více zchudla. Většina ruských židů spadala do kategorie drobných živnostníků, malých obchodníků a hauzírníků. Historik Salo Baron udává, že koncem století tvořili až 40 % židovského obyvatelstva tzv. „lidé bez zázemí“ (*Luftmenschen*), tedy osoby bez zvláštního vzdělání, kapitálu, bez specifického povolání.⁶⁴⁹ Podle Gilberta záviselo v Pásmu osídlení na podpoře židovských obcí 14 % obyvatelstva, přičemž v některých oblastech tento podíl stoupal na 20 % (oblast Besarabie, Podolí, Chersonu, Jekatěrinoslavi, Poltavy a Kijevska) až 22 % (Radomsko, Kielecko, Lublinsko, Piotrkówsko, oblast Grodna, Vilenska a Kovenska).⁶⁵⁰ Nejvíce židů se živilo obchodem, bankovníctvím a úvěry (40 %), druhou oblastí byly řemesla, průmysl a doprava (také 40 %).⁶⁵¹ Obzvláště silně byli židé zastoupeni v obchodu obilím, kožešinami a kůží a podomním obchodě. Odvětví stále více dominovalo pár velkoobchodníků, obzvlášť

⁶⁴⁶ Pásmo zahrnovalo následující kraje: Severozápadní (gubernie vilenská, kovenská, grodenská, minská, mogilevská a vitebská), Jihozápadní (gubernie kijevská, podolská a volyňská), oblast bývalé Kongresovky, resp. Poviselského kraje (gubernie varšavská, kališská, kielecká (Kielce), łomžská (Łomża), lublinská, piotrkówska (Piotrków), plocká (Płock), radomská, siedlecká (Siedlce), suwałská (Suwałki), a konečně gubernie černigovská, poltavská, tauridská (oblast Krymu), chersonská, Besarabijská a jekatěrinoslavská. Z Pásma byla vyjmuta města Kijev, Nikolajev, Sevastopol a Jalta. Některá literatura považuje polské gubernie za oblasti mimo Pásmo. Srv. Rosenthal, Herman: *Pale of Settlement* (online). Jewish Encyclopedia (cit. k 9. 9. 2010). Dostupné z WWW: <<http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=27&letter=P>>

⁶⁴⁷ V rámci Pásma to bylo 10 %, mimo něj 5 %, v Moskvě a Petrohradě 3 %. Haumann, Heiko: *Dějiny východních Židů*, s. 82.

⁶⁴⁸ Haumann, Heiko: *Dějiny východních Židů*, s. 84.

⁶⁴⁹ Baron, Salo W.: *The Russian Jew Under Tsars and Soviets*, 2nd edition. New York 1987, p. 95.

⁶⁵⁰ Gilbert, Martin: *The Routledge Atlas of Jewish History*, 6th edition. London, New York 2003, p. 73.

⁶⁵¹ Také mezi ruským Židy existovala úzká skupina bohatých velkopodnikatelů jako byl např. v textilním průmyslu Izrael Poznański (1833-1900), v cukrovarnictví Leopold Kroneberg (1812-1878) či člen dynastie Epsteinů, Herman (1806-1867); v oblasti výstavby železnic Samuel Poljakov (1836-1888), nazývaný jejím „králem“, a Jan (Ivan) Bloch (1836-1902); zapomenout nesmíme ani na rodinu Günzburgů, především barona Horatia Günzburga (1833-1909, také Goracij Jevzelevič Gincburg), významného filantropa a mecenáše. Otcové Hermana Epsteina i barona Günzburga byli armádními dodavateli. Mnozí jako synové Hermana Epsteina, jeho bratr a další příbuzní stejně jako Jan Bloch se rozhodli pro konverzi.

viditelné to bylo v oděvním průmyslu, pomyslný vrchol společnosti pak tvořili bankéři. Zatímco v Německu zakládali židovští obchodníci velké obchodní domy, v Polsku a Rusku dominoval maloobchod. Co se řemeslníků týče, i na ně dopadl proces industrializace, jejich národohospodářský význam klesal a konkurenční boj mezi nimi se tak zostřoval. Tristní situace panovala zejména mezi krejčími, švadlenami a ševci, většina z nich byla závislá na sezónní práci na zakázku a zaměstnavatelé se tak měli jen o něco málo lépe než jejich vlastní zaměstnanci. Část z nich našla uplatnění v expandujícím průmyslu, například v srdci textilního průmyslu, Łodzi.⁶⁵² Prakticky vůbec se nevyskytovali v hornictví, průmyslu ani zemědělství.

Kombinace omezené mobility, drakonických předpisů, antisemitismu a pogromů, zkrátka značně nepříznivá životní situace, přivedla mnohé židy k socialistickému hnutí.⁶⁵³ Bylo to také Rusko, kde se zrodila myšlenka židovského nacionalismu, jakéhosi předchůdce Herzlova sionismu.⁶⁵⁴ Na evropské politické scéně se situace *Ostjuden* poprvé objevila během již zmíněného Berlínského kongresu, kdy se mj. řešila rovnoprávnost židů v Rumunsku, kde koncem šedesátých let došlo k masovým protižidovským excesům. V osmdesátých letech pak pozornost upoutaly pogromy v Rusku. Často bývají za hlavní důvod silné vystěhovalecké vlny ruských židů považovány právě protižidovské násilnosti z let 1881-1883, spíše než ony to však byla drastická nařízení a prohlubující se nepříznivé životní podmínky, chudoba a ztráta perspektivy, jež vedly židovské obyvatelstvo k emigraci. Svou roli sehrála také touha po vzdělání a svobodnějším způsobu života. Pogromy byly pomyslnou poslední kapkou, která o odchodu rozhodla.

O situaci židů v Rusku během pogromů informoval německý *Der Israelit* či *Allgemeine Zeitung des Judentums*, které dokonce vyhlásily ve prospěch postižených sbírku. Zájem ale brzy opadl a zprávy z Ruska se zase vrátily do podoby krátkých notic v rubrice „ze

⁶⁵² Zaměstnání většinou našli v židovských továrnách, které byly buď vůbec nebo jen málo mechanizované. Tyto podniky byly sice v průměru větší než továrny vlastněné Němci, ale také byly oproti nim méně mechanizované, tedy zastaralejší a méně produktivní. Problémem byly i přísné náboženské předpisy, jež museli židovští dělníci dodržovat. Podnikatelé nechťeli v sobotu zastavovat stroje. Haumann, Heiko: *Dějiny východních Židů*, s. 105.

⁶⁵³ Ať už to byla *Zemlja i Volja* (Půda a svoboda, 1876-1879), později *Narodnaja Volja* (Svoboda lidu) či *Čornyj pereděl* (Černé znovurozdělení) a od devadesátých let marxistická polsko-litevská (1893), resp. ruská sociálně demokratická strana (1898) či Bund (1897). V prvních letech 20. století se pak židovští socialisté vyskytovali ve všech marxistických stranách (menševici, bolševici, Bund, Poale Sion) i v řadách eserů. V roce 1905 navíc vznikla strana Sionistů-socialistů (SS) a Židovská socialistická dělnická strana (SERP). Srv. Wistrich, Robert: *Socialism and the Jews*, p. 142. Podrobněji např. Frankel, Jonathan: *Prophecy and Politics*. Mendelssohn, Ezra: *Class Struggle in the Pale*. O židovských imigrantech a socialistech ve Velké Británii například Fishman, William L.: *East End Jewish Radicals, 1875-1914*. Nottingham 2004.

⁶⁵⁴ Mám na mysli spis Lea Pinskera (1821-1891) nazvaný *Autoemancipace* (1882), který poprvé přišel s myšlenkou na soustředění židů v jednom národním státě.

světa“.⁶⁵⁵ Ani vstřícný postoj neměl dlouhého trvání. Rozplynul se, jakmile vyvstala možnost, že by utečenci zamířili i do Německa. Židovské obce byly ještě ochotny pomáhat emigrantům na jejich cestě dále na západ, rozhodně se však stavěly proti tomu, aby zůstali v říši, obávaly se, že jejich negativní obraz by se přenesl i na ně a ohrozil tak jejich společenské postavení. Ostatně podobný postoj zastávaly téměř všechny západoevropské a americké obce a organizace, včetně pařížské *Alliance Israélite Universelle*. Žádná z evropských obcí uprchlíky nechtěla přijmout a americké zase požadovaly finanční kompenzaci, jinak hrozily, že ty, co už do Států dorazili, pošlou zase zpátky na Starý kontinent. V roce 1882 se konalo několik konferencí, kde se nakonec dohodlo, že cílem nebude emigrace, ale naopak repatriace utečenců, kteří se mezitím shromáždili v haličském městečku Brody na rakousko-ruské hranici, zpátky tam, odkud přišli, tj. do Ruska.⁶⁵⁶

Ve zkoumaných pamětech tematika pogromů překvapivě vůbec nefiguruje, až na jedinou výjimku, kterou byla krátká zmínka Bertholda Auerbacha. Na rozdíl od mnoha svých současníků, kteří pogromy považovali za „osamocený výkřik“, událost, jež se mohla stát jen na zaostalém „Východě“, je Auerbach chápal jako součást nebezpečného jevu, který se šířil světem a byl přítomný i v Německu. Taková epidemie protižidovských výtržností a názorů, tak antisemitská atmosféra prý „(...) na světě ještě nikdy nebyla (...)“.⁶⁵⁷ Teď aby byl člověk rád, že ho kolemjdoucí kvůli jeho původu fyzicky ani slovně nenapadne, psal rozčarovaný Auerbach.⁶⁵⁸

Vystěhovalci směřovali především do Spojených států, ale také Latinské Ameriky, nezanedbatelná část zůstala v západní Evropě, a tak jako každá imigrantská vlna vyvolávali staronová klišé a xenofobní nálady.⁶⁵⁹ Do roku 1914 jich emigrovalo asi přes milion, většina do Nového světa. Cesta vedla přes Německo, ale opatření byla přísná a prakticky vylučovala jakýkoli styk emigrantů s domácím obyvatelstvem – *Ostjuden* museli mít lodní lístek, cestovali v uzavřených vlacích a v přístavech mohli přespát jen ve speciálních, pouze pro ně

⁶⁵⁵ Srv. *Der Israelit* 23 (1882), Nr. 18, 3. 5. 1882, S. 429-430. *AZJ* 45 (1881), Nr. 23, 7. 6. 1881, S. 367. *Rußland*, in: *Der Israelit* 22 (1881), Nr. 20, 18. 5. 1881, S. 474. Srv. *Der Israelit und Jeschurun* 30 (1889), Nr. 1, 2. 1. 1889, S. 2.

⁶⁵⁶ Szajkowski, Zosa: *The European Attitude to East European Jewish Immigration (1881-1893)*, in: *American Jewish history* (Publications of the American Jewish Historical Society) 41 (1951/1952), p. 127-162. Klier, John; Lambroza, Shlomo (ed.): *Pogroms*. Adler-Rudel, Shalom: *Ostjuden in Deutschland 1880-1940*. Tübingen 1959. O situaci v Brodech od očitých svědků, viz např. Friedländer, M.: *Fünf Wochen in Brody unter jüdisch-russischen Emigranten*. Wien 1886.

⁶⁵⁷ Auerbach, Berthold: *Briefe an seinen Freund Jacob Auerbach*, dopis ze dne 19. 5. 1881, S. 458.

⁶⁵⁸ Auerbach, Berthold: *Briefe an seinen Freund Jacob Auerbach*, S. 458.

⁶⁵⁹ Pod vlivem velkého množství socialistických časopisů, novin a hnutí, jež nově přichází ve Velké Británii a USA zakládali, byli prakticky všichni *Ostjuden* považováni za socialisty. O židovských socialistech v Británii viz např. Fishman, William L.: *East End Jewish Radicalism 1875-1914*.

určených, noclehárnách.⁶⁶⁰ Přesto se cílem některých stalo samotné německé císařství. Jenže jejich údajný masový příliv, proti němuž brojil například Heinrich von Treitschke koncem 70. let, byl s největší pravděpodobností naprostou chimérou – ještě v osmdesátých letech byl jejich počet zanedbatelný a stoupat začal až počátkem 20. století a ani tehdy se nepohyboval v žádných závratných číslech; nejvíce jich navíc pocházelo nikoli z Ruska, ale Rakouska-Uherska.⁶⁶¹ To by potvrzovaly i údaje z *Meyers-Lexikonu*.⁶⁶² Je však třeba si uvědomit, že tyto statistiky nezahrnovaly obyvatele východních oblastí říše, dále, že židé cizí státní příslušnosti v ní byli nejprve vedeni buď jako Rakušané nebo Rusové, později když byla pro ně vyčleněna speciální „kolonka“, zase nerozlišovaly, kolik z údajných „cizinců“ bylo v Německu usazeno už několik generací a jen kvůli imigrační politice nedosáhlo na naturalizaci, a kolik bylo skutečně nově příchozích. V prvně uvedeném případě to znamenalo následující: je doloženo několik případů jakési „imigrace na etapy“, kdy se židé z osad blízko rusko-pruské hranice přesunuli více či méně legálním způsobem na pruskou stranu, v druhé generaci se usídlili například v Královci a generace jejich zcela německých vnuků zamířila do Berlína. Východopruský Královec neuvádím náhodou, jak naznačují poslední výzkumy, tímto způsobem vznikla zřejmě celá jeho židovská komunita. Přesto nelze význam této „přeshraniční a přesgenerační“ migrace přeceňovat, byla spíše jevem 18. a počátku 19. století – v jeho druhé polovině bylo rozhodně rychlejší a bezpečnější zamířit rovnou do Berlína a

⁶⁶⁰ Jen z Hamburku odjelo do USA v roce 1880 – 8 000 židů, v roce 1882 – 31 000, 1887 – 62 000, 1892 – 136 000, 1892-1904 cca 70 000, v letech 1904-1914 ročně asi 100 000 *Ostjuden*. Srv. Adler-Rudel, Shalom: *Ostjuden in Deutschland 1880-1940*, S. 5. Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland*, S. 18.

⁶⁶¹ V roce 1880 dosahoval asi 15 000, tj. 2,7 % židovské populace, v roce 1890 3,9 % celkové židovské populace říše (Wistrich uvádí 22 000 zahraničních židů, z toho 8 803 ze samotného Rakouska, 1 688 z Uher a 9 897 z Ruska), šlo tedy o 3-4 % německé populace, v roce 1913 už dokonce jen zhruba 1 %, přes jejich stoupající počet; i kdyby jich ve skutečnosti v Německu bylo, dejme tomu, dvakrát tolik ještě ilegálně, stále by se jednalo o naprosto zanedbatelný počet. V Prusku bylo v roce 1890 3 % pruských židů cizí státní příslušnosti (Neubach uvádí 11 390), v roce 1910 to už bylo 12 % a po 1. světové válce kolem 20 %. Výjimečná byla situace v židovských obcích v Lipsku a Drážďanech, kde nově příchozí do roku 1910 početně zcela převýšili domácí židovské obyvatelstvo. Z 9 000 Židů v Lipsku tvořili 6 000, z 3 700 v Drážďanech tvořili 2 000 imigranti. Srv. Reinke, Andreas: *Geschichte der Juden in Deutschland 1781 – 1933*, S. 73. Gay, Ruth: *The Jews of Germany*, p. 230. Adler-Rudel, Salomon: *Ostjuden in Deutschland*. S. 164. Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland*, S. 18. Neubach, Helmut: *Die Ausweisungen von Polen und Juden aus Preussen 1885/1886*. Schmelz, Uriel O.: *Die demographische Entwicklung der Juden in Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis 1933*. Wertheimer, Jack: *Unwelcome Strangers*, Tabulka IIb. Eschelbacher, Klara: *Die ostjüdische Einwanderung der Stadt Berlin*, ZDSJ 16 (1920), Nr. 1-6, S. 1-24, zde S. 7 (online). Compact Memory (cit. k 12. 6. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.compactmemory.de/>> Srv. AZJ 58 (1894), Nr. 4, 26. 1. 1894.

⁶⁶² Podle sčítání lidu z 1. prosince 1880 se v celém císařství vyskytovalo 276 057 cizích státních příslušníků, z čehož bylo 117 997 občanů Rakouska-Uherska, druhou pozici obsadili Švýcaři s 28 241, následovali Dánové, Rusové byli až šestí (15 097). Viz heslo *Deutschland (nichtdeutsche Bevölkerung)*, in: *Meyers Konversations-Lexikon. Eine Encyclopädie des allgemeinen Wissens*. Leipzig 1885-1892, 4. Auflage, 16 Bde, zde Bd. 4, S. 809-817, zde S. 817 (online). Retrobibliothek (cit. k 19. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.retrobibliothek.de/retrobib/stoebn.html?werkid=100149>> Teze o masové imigraci odmítaly i AZJ. Viz AZJ 43 (1879), Nr. 50, 9. 12. 1879, S. 785-787, 787-789. Srv. Regneri, Günter: *Salomon Neumann's Statistical Challenge to Treitschke: The Forgotten Episode that Marked the End of the "Berliner Antisemitismusstreit"*, in: LBIYB 43 (1998), p. 129-153. Aschheim, Steven E.: *Brothers and Strangers*, p. 34.

ještě lépe do Hamburku a odtud do Spojených států, než se potulovat kdesi v agrárních oblastech Východního Pruska v zemi, kde šance na případné udělení občanství byla více než mizivá.

Volání antisemitů po omezení masové imigrace nebyla podle všeho reakcí na reálnou hrozbu.⁶⁶³ Vůbec nejsilněji na tomto „Drang nach Westen“ byli totiž zastoupeni němečtí židé z východopruských provincií, ty ovšem většina protizidovských agitátorů nezaznamenala, nebo je považovala za *Ostjuden*. Jak vidno, šlo ve své podstatě o nesmyslný nebo přinejmenším velmi relativní pojem, který mohl zahrnovat v závislosti na postoji (a původu mluvčího) všechny židy východně od Rýna, Labe, či Odry. Slovy haličského rodáka a spisovatele Josepha Rotha (1894-1939): „Čím západnější místo původu žida, tím více je židů, na něž může shlížet. Frankfurtský žid opovrhuje berlínským židem, berlínský žid opovrhuje vídeňským židem; vídeňský žid opovrhuje varšavským židem. Pak přijdou ještě židé úplně zezadu z Haliče, kterými opovrhují všichni (...)“⁶⁶⁴ Je to asi totéž, co označení východní Evropa – kde končí Západ a začíná Východ? Stejně tak bychom se totiž mohli ptát, ne kdo je *Ostjude*, ale naopak: „Kdo je ‚západní žid‘ (*Westjude*)? Je to ten, který může prokázat, že jeho předci měli to štěstí, že ve středověku a později nikdy nemuseli prchat před západoevropskými, resp. německými pogromy? Je žid z Breslau, které se dlouhý čas jmenovalo Wrocław a bylo polským městem, více *Westjude* než někdo z Krakova, který je ještě dnes polský? Je *Westjude* už ten, jehož otec si už nemůže vzpomenout, jak to vypadá v Poznani nebo ve Lvově? Téměř všichni byli kdysi *Westjuden*, dřív než přišli do Polska a Ruska. A všichni židé byli kdysi ‚*Ostjuden*‘, dříve než se jich část stala západožidovskými (*westjüdisch*). A polovina všech židů, kteří dnes opovržlivě nebo pohrdlivě hovoří o *Ostjuden*, měla dědečky, kteří pocházeli z Tarnopolu. A i kdyby jejich dědové nepocházeli z Tarnopolu, je jen náhoda, že jejich předci nemuseli do Tarnopolu uprchnout.“⁶⁶⁵ Řečeno s Rothem, protože to byl znovu on, kdo byl autorem výše uvedeného citátu, byli všichni němečtí židé kdysi židy východními, oněmi *Ostjuden*, na něž dnes hledí skrz prsty. Byli jimi buď sami nebo díky svým rodičům či prarodičům. Podle této logiky tak byl *Ostjude* i slavný konvertita Eduard Simson (1810-1899), ten Simson, který předsedal frankfurtskému parlamentu a vedl delegaci nabízející pruskému králi Fridrichu Vilémovi IV. císařskou korunu, stejný Simson, jenž se od

⁶⁶³ Aschheim, Steven E.: *Brothers and Strangers*, p. 34. Srv. Regneri, Günter: *Salomon Neumann's Statistical Challenge to Treitschke*. Naopak Neubach se přiklání, že příliv Poláků a židů byl skutečně významný. Srv. Neubach, Helmut: *Die Ausweisungen von Polen und Juden aus Preussen 1885/1886*.

⁶⁶⁴ Bronsen, David: *Joseph Roth. Eine Biographie*. München 1981, S. 42. Židé z východu skutečně přicházeli do Německa již dříve, od 17. století po kozáckém povstání Chmelnického a švédské „Potopě“, během nichž došlo k obrovskému množství pogromů. Srv. Gay, Ruth: *The Jews of Germany*, p. 229. Kaplan, Marion: *Konsolidierung eines bürgerlichen Lebens im kaiserlichen Deutschland 1871-1918*, S. 227.

⁶⁶⁵ Roth, Joseph: *Juden auf Wanderschaft*. Köln 1985, S. 20.

roku 1888 honosil šlechtickým přízviskem „von“, a to jen díky svému místu narození – východopruskému Královci.⁶⁶⁶

Pokud ale zůstaneme u „tradičního“ vymezení tohoto pojmu, a sice, že šlo o židovské přistěhovalce především z Rakouska-Uherska či Ruska, pak je nutno zmínit ještě jednu, velmi důležitou skutečnost. Německu totiž chyběla jednotná imigrační politika. Podle říšské ústavy spadala jurisdikce nad občany do pravomocí jednotlivých spolkových zemí, což mělo ovšem za následek, že každý případ byl posuzován odlišně, neexistovala žádná pevně stanovená pravidla, která by definovala práva a povinnosti obou stran. Cizinci tak byli vystaveni na milost a nemilost úředníků, mohli být kdykoli označeni za *personae non gratae* a vyhoštěni, jak se to ostatně stalo v roce 1881-1882 v Berlíně a v roce 1886-1887 v celém Prusku, kdy bylo vystěhováno kolem 2 000, respektive 10 000 židovských obyvatel a 20 000 Poláků neněmecké národnosti.⁶⁶⁷ *Ostjuden* tak žili v Německu desítky let, vychovávali své děti jako Němce, a neměli žádnou jistotu, že obdrží občanství nebo aspoň ochranu před vyhoštěním. O libovůli byrokratů vypovídá ostatně i následující příklad: Joseph Lange (1855-1935), rodák z Kozminku (pol. Koźminek, dnes Velkopolské vojvodství) u Kališe, v tehdejší Kongresovce, nastoupil v roce 1880 jako kantor a učitel do obce Lippehne v Braniborsku (pol. Lipiany v Západopomořanském vojvodství), brzy byl však pozván k místnímu starostovi, jenž ho upozornil, že všichni zaměstnanci obce musejí být německými státními příslušníky. Bohužel pro Langeho součástí žádosti o udělení občanství bylo i potvrzení, že byl řádně zproštěn ze své původní, tj. ruské, státní příslušnosti. To ovšem jako poddaný, který se útekem vyhnul vojenské povinnosti, nemohl v žádném případě dostat. K toužebnému občanství mu nepomohl ani hrdinský čin ani medaile, jež mu měla být udělena, ale rada nižšího úředníka radnice. Ten mu poradil, že má žádost poslat bez požadovaného potvrzení a jeho absenci zdůvodnit korupcí ruských úřadů, kteří vyžadují za každý úkon úplatek, na což on ze svého malého platu nemá finanční prostředky. Krátce na to se Lange stal skutečně německým občanem.⁶⁶⁸ Obtížná naturalizace byla bezpochyby jedním z důvodů, proč se v Německu *Ostjuden* příliš

⁶⁶⁶ Simson, Bernhard von (Hrsg.): *Eduard von Simson. Erinnerungen aus seinem Leben*. Leipzig 1900, S. 1.

⁶⁶⁷ Mimořádně proti vystěhování němečtí židé nijak hlasitě neprotestovali, ohlas začínal a končil na stranách tisku, který se snažil vše podávat jako akci namířenou proti Polákům, resp. ruským občanům, v níž židé nemohou představovat výjimku. Vyhlášená sbírka na pomoc dotčeným se nesetkala s velkým zájmem. Akce ukončena v lednu 1886 na základě nesouhlasu Říšského sněmu. Liberálové, katolické Centrum měli podezření, zda se nejedná o další „Kulturkampf“. Podrobněji viz Neubach, Helmut: *Die Ausweisungen von Polen und Juden aus Preussen 1885/1886*. Schüler-Springorum, Stefanie: *Die jüdische Gemeinde Königsberg 1871-1945*, in: Brocke, Michael; Heitmann, Margret; Lordick, Harald (Hrsg.): *Zur Geschichte und Kultur der Juden in Ost- und Westpreußen*. Hildesheim, Zürich, New York 2000, S. 165-186. Wertheimer, Jack: *Unwelcome Strangers*. Srv. AZJ 49 (1885), Nr. 39, 22. 9. 1885, S. 619-620. AZJ 49 (1885), Nr. 45, 3. 11. 1885, S. 723 an. AZJ 50 (1886), Nr. 1, 1. 1. 1886, S. 5-6.

⁶⁶⁸ Později působil v Kulmsee v Západním Prusku (pol. Chełmża, Kujavsko-pomořské vojvodství), odkud po jeho připadnutí Polsku v roce 1921, odešel do Berlína, kde mu jeho tři synové zřídili obchod. LBIA, Joseph Lange: *Mein Leben, 1855-1935*. ME 380.

neusazovali a proč nevytvářeli žádná větší společenstva, nechtěli totiž na sebe přitáhnout nežádoucí pozornost úřadů, z téhož důvodu se snažili co nejrychleji akulturovat.⁶⁶⁹

Co se sociálního postavení týče, ve většině případů se jednalo o obchodníky, řemeslníky, případně dělníky, již našli obživu v továrnách na cigarety. Významnou roli sehráli židovští přistěhovalci také v rozvoji kožešnického průmyslu v Lipsku.⁶⁷⁰ Odlišnou skupinu tvořili studenti, v akademickém roce 1886-1887 představovali sice necelé 1 % studujících na všech pruských univerzitách, zároveň však šlo o 9,8 % všech židovských studentů a 16,8 % všech zahraničních studentů tamtéž.⁶⁷¹ V kontaktu s „domácími“ německými židy byli jen málo a jejich počet mohl jen stěží změnit jejich stávající, převážně měšťanskou a středostavovskou, společenskou strukturu. Často se píše, že pro německé židy představovali jakéhosi oživlého ducha ghetta – připomínali jim všechno, co, jak doufali, nechali už dávno za sebou. Podle mého názoru je to až příliš zjednodušující tvrzení. Svou roli zde musely sehrát i další faktory jako sociální postavení, potřeby sebedefinice apod., které byly podrobněji zmíněny už v předchozích kapitolách. Zatímco pohled německých židů lze bez přílišných obtíží zjistit, dozvědět se, jaký postoj zaujímal *Ostjuden* je mnohem složitější, zejména pro oblast Německa se pramenů nedostává.⁶⁷² Každopádně se museli vyrovnat s obrazem a způsobem, jakým je chápali a jak k nim přistupovali němečtí židé.

Je celkem logické, že vytvoří-li se negativní obraz nějaké skupiny, málokdo se k ní bude dobrovolně a otevřeně hlásit, aspoň do doby, než se z příslušnosti k ní zase neudělá klad, „proti všem“. Nebylo náhodou, že změna k vlastnímu židovství a *Ostjuden* se odehrála přibližně v téže době. Filozof Martin Buber sice chtěl, aby němečtí židé našli inspiraci v chasidismu, ale vlastně svým „vylepšováním“ chasidských legend, kdy zcela vědomě a záměrně vynechával všechny příběhy s tematikou duchů a démonů, stvořil jen další německo-židovskou kulturu.⁶⁷³ *Ostjuden* tak sice byli katalyzátorem, jenž spolu s antisemitismem donutil některé německé židy přehodnotit vlastní přístup k židovství, ale i tehdy stáli v centru pozornosti němečtí židé a ne oni. Byli trpěni, byli oslavováni, byli zatracováni – vždy však vystupovali jako pasivní objekt, k němuž němečtí židé zaujímalí stanovisko, ale nikdo se nezeptal na jeho názor. Možná by ho ale ze vší úcty k Německu jako vzoru civilizace a kultury nevyjevili. Navíc ti, kteří by adoraci německé kultury mohli odporovat, totiž tzv.

⁶⁶⁹ Wertheimer, Jack: *Unwelcome Strangers*.

⁶⁷⁰ Harmelin, Wilhelm: *Jews in the Fur Industry in Leipzig*, in: LBIYB 9 (1964), p. 239-266.

⁶⁷¹ Adler-Rudel, Shalom: *Ostjuden in Deutschland 1880-1940*.

⁶⁷² Pro Rusko a USA viz např. Antin, Mary: *The Promised Land*. Wengeroff, Paulina: *Memoiren einer Grossmutter. Bilder aus der Kulturgeschichte der Juden Russlands im 19. Jahrhundert*. Bd. 1. Berlin 1908. Bd. 2. Berlin 1910. Kalisz, Ita: *Cadykowy dwór niegdyś w Polsce*. Warszawa 2009. Kalisz, Ita: *Life in a Hassidic Court in Russian Poland Toward the End of the 19th and the Early 20th Centuries*, in: YIVO Annual of Jewish Social Science, Vol. XIII. New York 1965, pp. 264-278.

⁶⁷³ Sadeh, Pinhas: *König Salomos Honigurteil. Märchen und Legenden der Juden*. München 1989.

jidišisté (zastánci a propagátoři jidiš jako literárního, plnohodnotného jazyka), neměli tehdy (a možná ani později) sílu na nějaké ideové přesvědčování, ještě v samém „srdci vzdělaného židovstva“. Boj na několika frontách najednou, proti vnějším a vnitřním odpůrcům i mezi jednotlivými vlastními skupinami, je plně zaměstnával.⁶⁷⁴ Mimo to, mnoho imigrantů mělo úplně jiné než intelektuální starosti, do Německa šli za obživou, za prací, ne hlásat ideje a kritizovat.

Na otázku po jejich reakcích a způsobu života odpovídají badatelé většinou dvěma způsoby: někteří udávají, že jako všichni imigranti se i *Ostjuden* drželi zpočátku pospolu a pokračovali ve stylu života, jaký vedli ve své původní domovině – jejich přítomnost ve velkoměstech, v nichž se navíc koncentrovali do určitých čtvrtí jako byla například berlínská Scheunenviertel, existence vlastních synagog (v Mnichově byly seskupeny kolem Gärtner-Platz a rozděleny ne podle ritu, ale podle národnosti – Haličané, Rusové a Litevci tak měli každý svou vlastní modlitebnu) – to vše by hovořilo pro tuto tezi.⁶⁷⁵ Domnívám se však, že opak byl pravdou a východoevropští židovští imigranti se velmi rychle začlenili do německé společnosti. Jak dalece přijali její hodnoty i v soukromém životě, je věc jiná (stejně jako jak dalece se akulturovali němečtí židé). Skutečnost, že se jako by rozplynuli, absence jidiš kultury a spolkové činnosti, jakou známe třeba z Velké Británie a USA, by teorii o rychlé asimilaci podporovala.⁶⁷⁶ Nejblíže skutečnosti však zřejmě bude souhrn těchto dvou názorů, což nemusí být tak nereálné jak to zní. *Ostjuden* se skutečně stýkali převážně mezi sebou, usazovali se v určitých čtvrtích, kde už žili jejich příbuzní a známí, ale jejich socializace proběhla poměrně rychle.

Vzpomínky již zmíněného Josepha Langeho až udivují jednoduchostí, s níž se přesun do cizího státu odbýval. Tento syn polského sklenáře navštěvoval *Talmudschule* v Kališi, v sedmnácti letech se stal učitelem, v roce 1876 uprchl před odvodem do Ostrowa v Poznaňsku (dnes Ostrów Wielkopolski) a odtud zamířil do Berlína. Tam se vydal poté, co v Ostrowu potkal svého rodáka a uslyšel, že v Berlíně je velká poptávka po sklenářích. Od

⁶⁷⁴ Srv. Goldsmith, Emanuel S.: *Modern Yiddish Culture*. Fishman, David E.: *The Rise of Modern Yiddish Culture*. Heid, Ludger: „*Dem Ostjuden ist Deutschland des Land Goethes und Schillers*.“ *Kultur und Politik von ostjüdischen Arbeitern in der Weimarer Republik*, in: Archiv für Sozialgeschichte, Bd. 37 (1997), S. 179-207. Hroch, Miroslav: *V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha 1999.

⁶⁷⁵ Nevraživost panovala nejen v rámci názorových skupin, ale také geografických. Židé z Haliče se považovali za honoraci, poněvadž byli přece Rakušané, za což (tuto nadřazenost) je židé z Varšavy, tj. ruské Kongresovky, nemohli vystát. Kalisz, Ita: *Cadykowy dwór niegdyś w Polsce*, S. 17. Srv. Roth, Joseph: *Juden auf Wanderschaft*. Srv. Lowenstein, Steven M.: *Das religiöse Leben*, in Lowenstein, Steven M.; Mendes-Flohr, Paul; Pulzer, Peter; Richarz, Monika: *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit*. Bd. III., S. 101-122, zde S. 108.

⁶⁷⁶ Srv. Gay, Ruth: *The Jews of Germany*. Volkov, Shulamit: *Die Dynamik der Dissimilation: Deutsche Juden und die ostjüdischen Einwanderer*, in: tatáž: *Jüdisches Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*. München 1990, S. 166-180. Wertheimer, Jack: *Unwelcome Strangers*.

známé, jejíž sestra bydlela v metropoli, dostali její adresu, aby se měli kde ubytovat a jeli. Po příjezdu se Lange dlouho živil příležitostnými pracemi, zkoušel podnikat, aby se nakonec uchytil jako předzpěvák a kantor. Až neuvěřitelně v jeho podání působí především popisy a vyprávění, jak ke svým zaměstnáním přišel. Prakticky výlučně spoléhal na krajany, buď přímo z Kozminku nebo jeho okolí. Jednoho polského žida dokonce oslovil přímo na ulici, s prostým vysvětlením, že v něm zkrátka ihned poznal souvěrce.⁶⁷⁷

V roce 1878 se bez obtíží přičlenil do ortodoxní rodiny z Poznańska, která mu zaplatila vzdělání na kantora. Hranice mezi německo-židovskou buržoazií a východožidovskými imigranty tedy nemusela být ani v první generaci imigrantů nepřekročitelná. Po dosažení určité sociální pozice, ovládnutí jazyka, bariéra padala. Na druhou stranu, ve sledovaných pamětech jsem narazila výlučně na případy sňatků mezi imigranty a židy z východopruských provincií, kteří navíc pocházeli z ortodoxní rodiny.⁶⁷⁸ Určitou výjimku představoval Carl Fürstenberg, ale i on pocházel z východopruského Gdaňsku (Danzig). V druhé generaci se už takováto speciální forma endogamie nevyskytovala, byla již zřejmě dostatečně „německá“ i pro zbývající německo-židovské obyvatele. Pokud se smíšená manželství mezi „domácími“ židy a křesťanskými Němci vyskytovala jen zřídka, v případě Ostjuden o nich nelze hovořit vůbec. Očividně byly nežádoucím jevem pro obě strany a ani jedna je nevyhledávala, naopak.

Mimochodem, jazyk. Na Langeho vzpomínkách je jasně patrné, že mu i po tolika letech v Německu činil zřejmě jisté obtíže – text je občas stylisticky těžkopádný, vyskytují se v něm (jako v jediných ze všech sledovaných pamětí!) slova z jidiš apod. Je však otázkou, zda to byl důsledek jeho „cizího“ původu nebo prostého faktu, že šlo o nestudovaného člověka nižších vrstev. Ostatně memoáry některých venkovských německých židů se vyznačovaly podobnou nekomplikovanou „jadrností“, která nakonec pamětem propůjčuje neopakovatelné kouzlo.⁶⁷⁹

⁶⁷⁷ LBIA, Joseph Lange.

⁶⁷⁸ Matka Rahel Strausové, Ida, již zmíněný Joseph Lange. Srv. Straus, Rahel: *Wir lebten in Deutschland*. LBIA, Joseph Lange. Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg*.

⁶⁷⁹ LBIA, Joseph Lange.

Závěr

Německo-židovská menšina dosáhla sjednocením říše úplného právního zrovnoprávnění, na politickém a veřejném životě se však podílela už zhruba dvacet let, stejně tak počátek jejího socio-ekonomického vzestupu spadl do doby před vznikem císařství. Emancipační proces byl v Německu pomalý a postupný, židovská menšina měla nejprve dokázat, že si své zrovnoprávnění zaslouží. Patrný byl i rozpor v požadovaném výsledku emancipace. Většinová společnost předpokládala úplnou asimilaci a doufala, že židé, nebude-li na ně vyvíjen nátlak, nakonec sami přejdou ke křesťanství. Židovská minorita byla naopak přesvědčena, že se od ní žádá akulturace, přijetí hodnot majority se současným zachováním svých vlastních zvyklostí, případně jejich adaptací. Byla ochotná se těch zvyků a tradic, jež by se ukázaly pro moderní dobu nevhodné nebo jí dokonce odporující, vzdát, ale myšlenku konverze odmítala. Žádná ze stran si však očividně nebyla vědoma rozdílnosti svých představ. To, že tyto požadavky nebyly takto výslovně nikde artikulovány, však vedlo pro obě strany k frustrující situaci, pocitům deziluze a zrady.

Ve svých očích židovská minorita svou část pomyslné smlouvy splnila, úspěšně vstoupila do řad měšťanstva (*Verbürgerlichung*), vyznávala jeho hodnoty a ideály. Důraz kladla na rodinu, cílem každého jedince byl sňatek. Zatímco však mužovo společenské postavení případným staromládenectvím neutrpělo, žena v případě, že zůstala neprovdána, na společenském žebříčku klesla, poněvadž vlastně selhala – nesplnila úkol ženy-matky. Německo-židovská rodina kombinovala elementy „své“ kulturní tradice s elementy moderní kultury většinové společnosti. Ve své podstatě šlo o měšťanskou rodinu, která se svou velikostí, uspořádáním, hodnotami nijak zásadně nelišila od středostavovských rodin majority. Pokles porodnosti ve srovnání s majoritou, jak jej známe z přelomu století, nebyl ve sledovaném období patrný, zvláště v porovnání s odpovídajícími společenskými vrstvami (protestantské měšťanstvo). Porodnost v 70. a 80. letech byla dokonce naopak relativně vysoká. Ve sledovaných pamětech se pak pokles neprojevil téměř vůbec – v drtivé většině převládaly rodiny s vícečetným potomstvem.

Zdá se, že jediným výrazně specifickým znakem byl tedy kromě nízké kojenecké úmrtnosti, sklon k endogamii a vyšší přeshraniční mobilita. Sňatky v rámci židovské menšiny, někdy dokonce i mezi příbuznými, se přitom neomezovaly na ortodoxní či praktikující, ale byly přítomné i u zcela „asimilovaných“ rodin. Na druhou stranu silnou příbuzenskou provázaností se vyznačovaly i rodiny pražského měšťanstva. To by ukazovalo, že důvody

židovské endogamie nelze omezit pouze na historicko-etnické souvislosti, ale je třeba zohlednit i jejich sociální postavení, jinak řečeno, jejich příslušnost k měšťanstvu je předurčovala ke společenským stykům opět s jinými měšťany, respektive mezi jedinci podobných zájmů, zvyků a zkušeností, což ale znamenalo zase příslušníky německo-židovské střední třídy. Naopak styky s nežidovskou veřejností se omezovaly na setkání povrchního charakteru – v rámci obchodních jednání, plnění společenských povinností a podobně. To částečně vyplývalo ze sociálního postavení minority, roli sehrál jistě antisemitismus většinové společnosti, která bližší styky s židy vnímala jako nežádoucí a „pod úroveň“ řádné rodiny, ale nelze se zbavit dojmu, že tento jev do jisté míry vyhovoval i vlastní německo-židovské menšině. Koneckonců i ona se stavěla proti smíšeným sňatkům silně negativně. Snad z oprávněné obavy, že děti z nich vzešlé, které byly bez výjimky vychovávány v křesťanství, by neodvolatelně ztratily i to poslední pouto k židovství, které měly. Že šlo o vazbu kulturní, tzv. *milieu*, ve významu, jak ji definoval M. Rainer Lepsius, respektive Shulamit Volkovová, dokládá skutečnost, že proti sňatkům s křesťany se stavěly i nepraktikující rodiny, jejichž postoj k víře byl velmi vlažný až lhostejný. Navíc židovský partner vstupoval do manželství vždy jako méněcenný, jeho křesťanský partner mu sňatkem *de facto* prokazoval milost a dobrodiní, když jej a jeho děti pomohl zbavit se „cejchu židovství“. Židovský původ byl očividně považován za jakousi formu „postižení“, v tom případě však smíšený sňatek nebyl důkazem postupující „normality“ a zvyšující se tolerance okolí, jak se dosud často uvádělo. Rozhodně je však třeba odmítnout domněnku o jejich vysokém počtu a vlivu na klesající populační křivku židovské menšiny. Ani smíšené sňatky ani konverze nedosahovaly během Bismarckovy éry nijak závratných hodnot, pokud hodně nadsadíme, mohlo se jednat maximálně o 15-20 %, stále to ale znamenalo, že čtyři pětiny židů, co vstoupili do manželství, tak učinili s židovským partnerem.

Ve sledovaných pamětech se v drtivé většině sňatků jednalo o dohodnuté či jinak zprostředkované svazky, kdy rozhodujícím kritériem byla výše věna na straně ženy a finanční zajištěnost a perspektivnost na straně muže. Věk vstupu do manželství a věkový rozdíl mezi manželi v zásadě odpovídal údajům, jež máme pro celkové obyvatelstvo. Hlavou rodiny byl muž, reprezentoval rodinu navenek, zajišťoval ji po finanční stránce. Na vlastním chodu rodiny se nepodílel, v pamětech byl obvykle líčen jako vzdálená, trochu nepřítomná postava, jíž však náleželo poslední, rozhodující slovo ve všech rodinných záležitostech. Vztah dětí k němu byl spíše zdvořile uctivý. Péče o domácnost a každodenní záležitosti rodiny byly svěřeny do péče ženě, jež se však musela řídit jeho příkazy a přáními. Mýtus o neomezené vládce domácnosti či ženě-strážkyni a modernizátorce židovských tradic, jak jej

vyslovila Marion Kaplanová, je nutno odmítnout. Nevyskytuje se totiž pouze u židovské menšiny, ale například i u českých obrozenců. Navíc teze o zbožné ženě a ve věcech víry indiferentního muže, jehož je třeba nenápadně přivést zpátky do lůna církve, byla rozšířeným měšťanským stereotypem, jenž se vyskytoval u židovských i křesťanských autorů bez výjimky. Označovat postavení ženy v židovské rodině za zvláštní, ve smyslu významnější, či považovat pojetí ženy-ochránkyně tradic za znak charakteristický výlučně pro židovskou menšinu a její prostředí, považuji za nesprávný. Podle mého názoru se jednalo především o hodnoty měšťanské společnosti, jejíž představy o roli a povinnostech ženy stoupenci národního obrození, respektive představitelé židovské menšiny používali jako argumentu ve prospěch své věci. Nejednalo se o skutečnost, ale spíše ideál.

Měšťanskému ideálu odpovídala i výchova dětí. V souladu s tehdejší genderovou představou se od chlapců očekávaly studijní úspěchy, případně obchodnická zdatnost, od dívek především mírnost, povolnost, zručnost v provádění domácích prací a schopnost postarat se v případě potřeby o mladší sourozence. Obě pohlaví bez rozdílu byla vedena k pracovitosti, poslušnosti, sebeovládání, smyslu pro povinnost, skromnosti a dobrým způsobům. Neoddělitelnou součástí výchovy byl i patriotismus. Paradoxně to byla právě rodina, kdo dětem zprostředkovával a vedl je k německé kultuře, zatímco škola, která by tuto úlohu měla plnit, v drtivé většině selhávala a posílala je „zpátky k židovství“. Děti z židovských rodin dosahovaly obecně vyššího vzdělání než průměrná populace, a to se týkalo i žen a dívek. Židovská menšina vůbec, nezávisle na času a místě, vykazovala menší počet analfabetů, byla v průměru vzdělanější, více jedinců dosahovalo vyššího vzdělání – maturity či univerzitního diplomu, bismarckovské období nebylo výjimkou. Její příslušníci byli nadproporcionálně zastoupeni na středních i vysokých školách, obzvláště to bylo patrné na univerzitách v Berlíně a Vratislavi (Breslau) a na lékařských, právnických, částečně přírodovědných oborech.

Vysvětlení se hledá v sociálním postavení menšiny (především městské obyvatelstvo) a tradici (povinnost studia mužů, trochu číst a psát měly umět i ženy). Jenže ta se vůbec nevztahovala ke světskému vzdělání, naopak studium „gójských“ nauk a jazyků bylo ve většině oblastí a období považováno dokonce za hříšné a zbytečné. Volkovová hovoří o tzv. „intimní kultuře“, kdy došlo k „modernizaci tradice“, jiní se domnívají, že věda jen nahradila tradiční judaismus, který většině už nevyhovoval, ale která nechtěla přijmout křesťanství. Osobně bych to formulovala ještě jinak: Doubravka Olšáková přišla s teorií, určenou původně pro české prostředí, že jedinci, jejichž další existence závisí na míře integrace do okolní společnosti, přebírají vzorce jejího chování a mají tendenci je v jistém

ohledu zesílit, aby tak demonstrovali svou připravenost a ochotu k „akulturaci“. Nemohl právě tohle být případ německo-židovské menšiny? Německá měšťanská společnost přece až vzývala vzdělání, zakládala si na akademických titulech a své kulturnosti. Navíc společenský vzestup prostřednictvím vzdělání se těšil rozhodně větší úctě a uznání než za pomoci majetku, na který se naopak shlíželo svrchu. Tím, že to byl tak jasně „měšťanský“ jev, hodnota, však také mohlo sloužit a sloužilo jako demonstrace příslušnosti, přináležitosti do jeho řad. Nad to bylo velmi dobře a lehce kompatibilní s původní židovskou tradicí – stačilo vlastně jen pozměnit, adaptovat obsah, ve své podstatě nic složitého. Vzdělání tak představovalo hodnotu, sociální mobilitu a tradici zároveň – fungovalo jako signál společnosti, důkaz připravenosti k akulturaci a identifikace s hodnotovým systémem a v neposlední řadě sloužilo k zlepšení nebo upevnění sociálního statusu.

Na druhou stranu, ač to zní v souvislosti s předchozími řádky paradoxně, ani příslušnost k židovské menšině neznamenal automaticky vyšší vzdělání a nezaručovala to ani příslušnost k střední a vyšší vrstvě. Jak se ukázalo ve sledovaných pamětech, mnoho nadaných dětí muselo studia předčasně zanechat a začít co nejrychleji vydělávat, respektive školním výsledkům dětí bohatého bankéře nebyla věnována náležitá péče a pozornost. Snad se více „chudších“ rodin snažilo poskytnout svým potomkům vzdělání, důvodem však podle mne opět byla právě možnost společenského vzestupu a s ním spjaté prestiže, které se rodičům jako drobným obchodníkům (a židům) nedostávalo. Přitom potřeba společenského uznání patří k základním lidským potřebám. Výše uvedené se však nevztahovalo na vzdělání žen. V německém měšťanském ženském hnutí se sice angažovaly i představitelky z řad židovské menšiny, ale většina německo-židovských žen stejně jako jejich křesťanských protějšků zůstávala u „tradičního“ pojetí ženy-manželky a matky. Sebemenší náznak přemoudřelosti se považoval za muže-odpuzející, a tím vysoce nežádoucí, ba zdraví škodlivý.

V císařském Německu náležela většina německo-židovských rodin ke střední třídě, čímž se naráží na otázku ne nepodobnou staré hádance o tom, co bylo dříve, zda vejce či slepice – totiž, byla to příslušnost ke střední třídě a z ní vyplývající důraz na vzdělání nebo naopak úcta a touha po vzdělání, co židovskou menšinu vyneslo do řad měšťanstva? Domnívám se, že pro bismarckovské období se jednalo spíše o další vzestup, tj. ze střední třídy obchodníků do společensky uznávanější (také) vyšší střední třídy svobodných povolání. Tedy nejprve střední třída, dosažené „poměšťanství“ (*Verbürgerlichung*), pak vzdělání. Židé byli téměř výlučně zastoupeni v obchodu a průmyslu, kam spadalo i pohostinství, závoznictví a doprava vůbec. Převažovali u nich živnostníci nebo dnešní terminologií osoby samostatně výdělečně činné a ženy byly oproti majoritě méně zaměstnané, to ovšem vyplývalo z toho, že statistiky vesměs

nezachycovaly rodinné příslušníky, kteří vypomáhali v obchodě nebo firmě. Zvyšoval se také jejich podíl na svobodných povoláních, ale vyšších čísel dosáhl až koncem století, a nikdy se mu nevěnovalo více jak 10 % německo-židovské výdělečně činné populace. V zemědělství a mezi dělnictvem se židé prakticky nevyskytovali – důvody byly historické a společenské – jako obyvatelé měst a příslušníci střední třídy, v době, kdy i majoritní zemědělská populace směřovala do měst, nebyl důvod na struktuře povolání či sídelních zvyklostech nic měnit, byl by to ostatně anachronismus. Kromě pokračující a zrychlující se urbanizace zažívaly obě skupiny silný proces migrace ve směru východ-západ, v případě židovské menšiny největší úbytek zaznamenalo Poznaňsko a největší nárůst Berlín. Přes populační růst podíl německých židů nikdy nepřekročil 1,25 % celkového počtu obyvatelstva, naopak od 80. let stále klesal.

Pro německo-židovskou minoritu typické byly i již zmíněné častější pobyty v zahraničí. Ty se rozhodně neomezovaly jen na definitivní emigraci. Do ciziny se jezdilo do učení, na praxi či za prací a získáním zkušeností nebo potřebné hotovosti k rozjezdu „byznysu“ v rodném kraji. Vyplývaly opět z užších příbuzenských a společenských styků. Německo-židovská menšina byla početně menší a poměrně homogenní, takže pokud dotyční mezi sebou nebyli dosud spřízněni, ani se nepotkali u společných známých, zcela jistě se setkali buď na studiích nebo v zaměstnání. Mobilita a zahraniční kontakty představovaly v některých ohledech plus, rozhodně ale nemohly vyvážit negativní dopady a překážky, jež jim do cesty kladl společenský antisemitismus – v Německu nebo jinde. Kvůli teoreticky popírané, ale všude praktikované diskriminaci byli židé vyloučeni, podobně jako „vnitřní nepřátelé říše“ (mj. socialisté, Poláci, částečně katolíci), ze státní sféry. Dráha úředníka jim zůstala zapovězena stejně jako kariéra v armádě a *de facto* i školství, kam směřovalo velké množství absolventů z řad majority, a akademické sféře, odkud byli zase vytlačováni do „méně“ prestižních oblastí a museli se spokojit s titulem soukromého docenta. Důsledkem byla jejich akumulace mezi samostatnými právníky a advokáty, respektive lékaři-specialisty s vlastní praxí. Přesto se, celkem vzato, mohli řadit v rámci modernizačního procesu k těm úspěšnějším a o jejich socio-ekonomickém vzestupu nemůže být pochyb, totéž nelze samozřejmě říci o všech jejich příslušnících. V rozporu s přesvědčením většinové společnosti ne každý německý žid byl Rothschild či Rathenau, a měla to být právě tato úzká vrstva bohatých a ne ona většina drobných obchodníků a živnostníků, kterou měla majorita považovat za výjimku. Stejně jako v případě vzdělání neplatilo, co žid to maturant, ani zde nelze souhlasit s další představou majority, že co žid, to dobrý obchodník a inovátor. I mezi německými židy existovali zkrachovalci, zarytí konzervativci, co v době vznikajícího

„marketingu“ a rozmáhajících se pevných cen považovali reklamu za zbytečnost a smlouvání za základ správného obchodu. Dějiny ani paměti však nepíše poražení.

Němečtí židé se vnímali především jako „Němci židovského vyznání“ (*Deutsche jüdischen Glaubens*). Na první pohled se tematika židovství, slova žid, judaismus v pamětech prakticky nevyskytují, teprve při pečlivějším čtení se tu a tam objeví nějaká malá zmínka. Je však třeba mít na vědomí, že svým způsobem jsou už samotné paměti onou postrádanou a hledanou tematikou a snahou vyrovnat se se svým původem a důsledky z něho vyplývajícími. Zdá se, že i zdánlivě sekularizované rodiny vnímaly svůj původ prostřednictvím náboženství, rozdíl mezi „my“ a „oni“ byl tak zřetelný nejen z pohledu majority a jí vnuceným, často antisemitským, náhledem. Skutečnost, že se německá společnost nikdy úplně nesekularizovala a kultura zůstávala plná protestantských hodnot, nepochybně takové etnicko-náboženské pojetí ovlivnila. O to více zarazí fakt, že ve zpracovaných ego-dokumentech chybí popisy nebo sebemenší záznam o přechodových rituálech jako byla obřízka a bar micva. Je jasné, že pisatel nemohl referovat o obřízce vlastní, ale mohl její průběh znát třeba z vyprávění, nebo byl přítomen obřezání svého syna či ji naopak odmítal a mohl se vůči ní vymezit, nic takového však nenajdeme. Jen dvě krátké noticky, víc nic. Ukazuje to tedy na jejich všednost a běžnost, o níž pisatelé neměli potřebu psát, nebo tomu bylo naopak? Nechtěli snad zdůrazňovat nic, co by čtenář mohl chápat jako odlišnost od „německých“, rozuměj majoritních, zvyklostí? Jenže většina pamětí byla určena úzkému kruhu rodiny, což případnou autocenzuru dosti zpochybňuje. S ohledem na stupeň akulturace německých židů by se chtělo usuzovat na druhou možnost, tedy že obřízka se nepraktikovala, osobně bych však před takovouto dedukcí „naslepo“ varovala. Vždyť o rituálních lázních (mikve) paměti také mlčí, a přitom téměř polovina obcí mikve vlastnila – to ležely ladem, byly opuštěné, nebo pisatelky pociťovaly za nevhodné o jejich návštěvě psát? Bez dalšího výzkumu je to skutečně obtížné rozhodnout. Postoj k judaismu jinak odpovídal spíše dnešní době – slavení Vánoc jako svátků měšťanských, určených hlavně pro děti (kvůli dárkům), bez jakékoli náboženské náplně, dodržování sederu, případně šabatu jako výrazu rodinné pospolitosti, symbolické dodržování košer stravy (pokud vůbec) a návštěvy synagogy během Vysokých svátků jako úlitba tradici. Podle mne tento přístup skutečně nejlépe postihuje již zmíněný termín „kulturně-židovské milieu“ – jinak vlastně toto „židovství nežidovství – judaismus nejudaismus“ lze jen těžko zachytit a vysvětlit.

V sebepojetí německých židů sehráli také významnou roli *Ostjuden*. Ti byli druhou stranou německo-židovské menšiny, jako pozitiv potřebuje svůj negativ, jako nelze rozeznat světlo od tmy, trochu pateticky řečeno, pak *Deutschjuden* nebo obecně *Westjuden* museli a

potřebovali mít své *Ostjuden*, vůči nimž by se mohli vymezit, definovat a zvýraznit svou příslušnost k majoritní společnosti té dané země, a tím i přináležet k západoevropskému civilizačnímu prostoru. V očích německých židů byli *Ostjuden* primitivní, poloasijské, nepořádní, špinaví, hašteřiví, hovořili „nesrozumitelnou“, odpornou směsicí zkomolené hebrejštiny a němčiny, byli necivilizovaným, barbarským etnikem, které jakýmsi záhadným způsobem náleželo ke stejné rase jako oni. Jejich reakce na ně nebyla pouze reakcí na připomínku „temného, zpátečnického“ ghetta, jak ho vnímalo už židovské osvícenství (*haskala*), bylo podle mého názoru také nebo zejména reakcí „Západoevropana“ na jinakost, postojem „civilizovaného gentlemana“ k přírodním „barbarským“ etnikům, pohledem „bílého muže-misionáře“ se vši jeho arogantní nadřazeností a pyšnou tupostí. Jsem však přesvědčena, že vzhledem ke svému sociálnímu postavení, příslušnosti k „západnímu civilizovanému světu“ by němečtí židé reagovali odmítavě vždy, i kdyby se nejednalo o *Ostjuden*, ale třeba *Ostslawen*, jak ostatně potvrzují téměř bez výjimky vysloveně protipolské názory a přesvědčení autorů žijících v polskojazyčných pruských provinciích. *Kaisertreu*, *Bismarcktreu*, *Deutschtreu*, *Liberalismus-treu* (věrný císaři, Bismarckovi, německému a liberalismu) platilo bezvýhradně i tam.

Pokud by již zmíněná teorie Olšákové vysvětlovala, proč se německo-židovská menšina ve výsledku jevila „němečtější a modernější“ než společnost, nevysvětluje už její přetrvávající liberální orientaci v době, kdy většina jejího okolí vyznávala konzervatismus. Kdyby se jednalo jen o něj, možná by jej část minority akceptovala, ale antisemitismus, který si tento směr zvolil za svůj diferencující znak akceptovat nemohli a ani nechtěli, a nemohla tak učinit ani druhá strana, aniž by popřela svou zvolenou „identitu“. U německo-židovské menšiny ale stále „udivuje“ více jejich odlišnost, na níž měli už z titulu minority přinejmenším nárok, než jejich „totožnost“, znaky, které sdíleli s majoritou. Nejde ani tak o fakt, zda a proč mezi německými židy panoval tak protipolský postoj, to je podle mě celkem logické – vysvětluje to znovu teorie Olšákové stejně jako jejich pozice menšiny, která si zkrátka nemohla dovolit postavit se na polskou stranu, aniž by zpochybnila celé své akulturační snažení a stala se „trojitým nepřítelem říše“. Otázka zní poněkud kontroverzněji, a sice: Jestli si němečtí židé, jak naznačily sledované prameny, nebyli vědomi a nechápali, jaký je, respektive není rozdíl mezi hanlivým pokřikem určeným Polákům a tím namířeným proti nim, kromě toho, že jednou se jedná o druhé a podruhé o ně samotné, nemohla podobně nežidovská majorita „nevidět“ chybnost svých antisemitských posměšků? Lépe řečeno, nepovažovala je náhodou za zcela normální, zač se není třeba stydět? Stejně jako se nemuselo stydět za protipolskou politiku a pohrdání polskou kulturou, protože přece každý věděl, že německá kultura je lepší a

polské nadřazená. Jako je bílý Evropan nadřazen „barevným“ přírodním národům? Ještě ostřeji formulováno – jestli se německá společnost rozhodně vymezovala proti židovské menšině, pak v mnoha ohledech dělala německo-židovská minorita totéž vůči *Ostjuden*. A ještě jinak, protipolské názory, nacionalismus, přijetí a užívání pojmu rasa příslušníky židovské menšiny přece nebylo výjimkou, přechodnou zmateností, omylem několika jedinců, jak se často naznačuje, ale šlo naopak o vědomé používání, zařazení se do tehdejšího diskurzu. Je to podle mého názoru důkaz, že němečtí židé nijak „nevybočovali“, vlastně se jednalo jen o další znak akulturace.

V Německu 19. století, ale také ve Velké Británii či USA a dalších zemích, sice existovala státem deklarovaná občanská rovnoprávnost, v praxi však byl často stát první, kdo ji porušoval. V německé rodině se uctíval Bismarck a ke všemu cizímu se choval odpor. Ve škole se nectila odlišnost vyznání, kladl se důraz na autoritu a výchovu k nekritickému patriotismu. Ve společnosti udával tón imperialismus a pocit etnické nadřazenosti. Člověk se nemusel pít po pofidérních antisemitských tiskovinách, stereotypní vtipy a vyobrazení našel ve všeobecně dostupných novinách i humoristických časopisech, které měly početnou čtenářskou základnu, a tím i vliv. Antisemitismus byl buď bontonem nebo patřil do takové skupiny jednání, kterou sociologie umisťuje mezi zločin a deviaci, tedy případ, kdy se sice jedná o formální přestupek či trestní čin, ale společnost jej neodsuzuje. Je naprosto zjevné, že naši předci antisemitské názory považovali bohužel za zcela normální, běžnou a navíc jednoduchou teorii, která jim dala pro ně pohodlnou odpověď na jejich otázky. To, co považujeme za normální dnes, očividně nemuselo být považováno za normální včera. Trochu postmodernistická, ale pro historika obzvláště nutná připomínka. Hbité a bezmyšlenkovité odsouzení tady totiž nic nevysvětlí ani nám nic nepřinese – snad kromě chvilkového falešného pocitu nadřazenosti a bezpečí.

V žádném případě přitom nejde o zlehčování antisemitismu nebo snahu ho nebo jeho stoupence jakkoli omlouvat „okolnostmi doby“. Stejně tak to neznámá morální relativismus. Naopak chci poukázat na mylný a nebezpečný názor, že normalita je bezpečná. Koneckonců, jak velmi přesně ukázal Christopher Browning, na vyhlazování židů během 2. světové války se v drtivé většině nepodíleli žádní duševně choří sadisté, ale „obyčejní muži“.⁶⁸⁰ Tento fakt přece nijak nezlehčuje hrůznost a odsouzeníhodnost jejich činů, naopak nás má varovat, že nikdo a nikdy nemáme jistotu, že bychom se nezachovali stejně, jak pro

⁶⁸⁰ Browning, Christopher: *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. London 2001.

změnu ukázaly Milgramovy a Aschovy pokusy.⁶⁸¹ Naše sklony k stádovitosti jsou větší, než bychom si rádi přiznali. A právě tyto tři faktory – nebezpečí normality, obyčejnosti a sociální vliv – by nás měli nutit kriticky hodnotit všechno, co „je přece jasné“ a „každý to ví“ a potvrzuje to „selský rozum“, ostražitě zbystřit před vším, co hlásá jakýkoli, byť sebemenší náznak potencionální diskriminace, ať už na základě rasy, pohlaví, vyznání nebo přesvědčení. Nebylo to totiž tak dávno, co selský rozum hlásal, že árijská rasa je všem nadřazená, respektive že země je placatá.

V Německu stejně jako v USA panovaly tytéž předsudky, totiž že si „židovský parvenu“ chce koupit vstup do dobré společnosti, proti čemuž se tyto kruhy důrazně ohrazovaly, antisemitští demagogové zneužívali faktů, jako bylo nadproporční zastoupení židovské menšiny na gymnáziích a univerzitách nebo mezi lékaři, a tyto ve své podstatě kladné nebo aspoň neškodné a neutrální skutečnosti podali tak, jak se jim hodilo, totiž silně negativně. Je však třeba důrazně odmítnout představu, že se antisemitismus zakládal na realitě v tom smyslu, že by zanikl, zmizel, kdyby došlo k odstranění toho, proti čemu „bojoval“ a co „tepal“. Antisemitismus je v tomto ohledu jako každá xenofobie, respektive rasová, etnická nesnášenlivost, naprosto „iracionální“. Již jsem zmínila, že společenský antisemitismus se neomezoval pouze na Německo, neexistovala zde však ani žádná jeho virulentnější nebo čímkoli specifická odnož, jak se snažil tvrdit Daniel Jonah Goldhagen.⁶⁸² Od antisemitismu 19. století také rozhodně nevedla žádná nevyhnutelná a jednosměrná cesta do plynových komor 20. století. Názor, že dějiny německých židů byly „rozhovorem, který nebyl“, asimilace omylem a jejich situace celkově prohrou s tragickým koncem, případně pojetí, která dokonce naznačují, že za svůj osud během 2. světové války si němečtí židé mohou vlastně sami svou akulturací, je třeba se vši důrazností odmítnout.

Německo-židovská menšina se během 19. století úspěšně akulturovala, ovšem do stále silně křesťanské společnosti, což se v mnoha ohledech ukázalo být silně problematické. Během bismarckovské éry pokračoval její socio-ekonomický vzestup, zachovala si odlišnost v rámci struktury povolání a rostlo také její nadproporcionální zastoupení mezi studenty středních a vysokých škol. Zesílila i migrace, zejména z východopruských provincií na západ a urbanizace. Menšina se vyznačovala nižší kojeneckou úmrtností, vyšším věkem dožití. Pro ni tak typická nižší porodnost se projevila až od 80. spíše až od 90. let. V prvních desetiletích po sjednocení byla dokonce v průměru mladší, měla vyšší počet dětí do patnácti let než

⁶⁸¹ Milgram, Stanley: *Behavioral Study of Obedience*, in: *Journal of Abnormal and Social Psychology* 67 (1963), No. 4, p. 371–378 (online). Radford University (cit. k 12. 2. 2011). Dostupné z WWW: <http://www.radford.edu/~jaspelme/_private/gradsoc_articles/obedience/Migram_Obedience.pdf>

⁶⁸² Goldhagen, Daniel Jonah: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. London 2003.

majorita. Rodina byla plně měšťanská, strukturou, hodnotami i výchovou dětí, s endogamií jako jedinou specifičností. Díky adaptaci hodnot většinové společnosti a jejich zesílením došlo postupem času k tomu, že se jevila jako by předběhla dobu, byla „modernější“ než společnost, které se přizpůsobovala a vypadalo to, jako by se naopak teď společnost akulturovala židovské menšině. To ovšem platilo až pro období přelomu století. Tím vším se však německo-židovská menšina nijak zvlášť neodlišovala od jiných minorit v západní a střední Evropě (Francie, Velká Británie, zejména Rakousko – české a rakouské země, bez Haliče a Uher), stejně tak jako se německá majorita se svým společenským antisemitismem neodlišovala od majorit tamtéž.

Panuje na poli židovských dějin stejná otevřenost a volnost diskuze jako v ostatních odvětvích? Je možné psát o židovských zločincích, když antisemitismus nejenže nemizí, ale v některých oblastech naopak sílí, a popírači šoa se vyskytují i v poloakademických kruzích? Může nežidovský vědec psát o těchto tématech s touž nenuceností jako jeho židovský kolega, ptá se německý historik Michael Brenner.⁶⁸³ Osobně se domnívám, že přese všechny vyjmenované obtíže zní odpověď ano. Pokud židovská, obzvláště německo-židovská, historiografie něco potřebuje, pak je to komparativní a internacionální přístup, ať už na poli dalšího výzkumu antisemitismu, akulturace či vztahů a styků mezi polským a židovským obyvatelstvem ve východních provinciích země, především Poznaňsku. Pozornost by si také rozhodně zasloužila problematika percepce jidiš, zvláště mezi „pruskými Ostjuden“ a případně i otázka kriminality a (ne)existence podsvětí, jež byla tak silně zprofanována antisemitskými ideologiemi.

⁶⁸³ Brenner, Michael: *Von einer jüdischen Geschichte zu vielen jüdischen Geschichten*, in: Brenner, Michael; Myers, David N. (Hrsg.): *Jüdische Geschichtsschreibung heute. Themen, Positionen, Kontroversen*. München 2002, S. 17-35, zde S. 27-28. Srv. Volkov, Shulamit: *Antisemitismus und Anti-Zionismus: Unterschiede und Paralele*, in: *Jüdisches Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*. München 1990, S. 76-87.

Seznam použité literatury a pramenů

1. Prameny

1.1 Nevydané prameny

Leo Baeck Institute Archives, New York:

- Aron Benario: *Denn das Sterben des Menschen hört nie auf, 1830-1885*. ME 1042.
- Arthur Cohen: *Geschichte der Familie Cohen mit Beruecksichtigung Marx and Pflaum 1558-1940*. ME 90.
- Rudolph Conitzer: *Mein Leben. Selbstbiographie von Rudolph Conitzer, 1851-1930*. ME 96.
- Martin Drucker: *Memoiren, 1850-1880*. ME 230.
- Jacob Epstein: *Erinnerungen*. ME 125.
- Tilly Epstein: *Einige Erinnerungen ans Philanthropin in Frankfurt am Main, 1888-1941*. ME 127.
- Helene Eyck: *Tagebuch, 1876-1898*. ME 1213.
- Anna Flato: *Tagebuch (1868-1872)*. ME 892.
- Adolf Frank: *Lebenslauf*. ME 138.
- Lucia Franz: *Schoene Aussicht 16. Familie Wertheimber, 1856-1865*. ME 148.
- Clara Geißmar: *Erinnerungen, 1844-1867*. ME 181.
- Flora Goldschmidt: *Jugenderinnerungen, 1853-1913*. ME 191.
- Johanna Harris-Brandes: *Fröhliche Kindheit im Dorf. Erlebnisse aus den Jahren 1880-1890*. MB 154.
- Heinrich Heymann: *Mein Lebensweg*. ME 234.
- Henriette Hirsch: *Erinnerungen an meine Jugend*. ME 304.
- Robert Hirsch: *Erinnerungen*. ME 312.
- Isidor Hirschfeld: *Tagebuch (Memoirs), 1868-1921*. ME 320.
- Moritz Jacobsohn: *Mein Lebenslauf, 1831-1927*. ME 1003.
- Joseph Lange: *Mein Leben, 1855-1935*. ME 380.

- *Mosse Family Collection*, AR 25184, Series 2: Mosse, Marcus, 1828-1976. Subseries B: Correspondence. Box 2, Folder 12.
- Hermann Robinow: *Aus dem Leben eines Hamburger Kaufmanns, 1837-1920*. Nach seinen Tagebüchern geordnet von [seiner Tochter] Adele Jaffe. ME 518.
- Friedrich Solon: *Mein Leben in Deutschland vor und nach dem 30. Januar 1933*. ME 607.

1.2 Vydané prameny

Adler, L.: *Das Märtyrertum unseres Kaisers oder: die Erziehung der Jugend Predigt beim Dank- u. Bitt-Gottesdienst wegen des Attentats auf S. M. dem Kaiser Wilhelm I vom 2. Juni 1878 gehalten von 7. Juni in der Synagoge zu Cassel*. Cassel 1878.

Adler, L.: *Der Jubel des deutschen Volkes. Eine Festpredigt zur Feier der Erretung Sr. Majestät des Kaisers und Königs Wilehm I. am 11. Mai 1878 in der Synagoge Cassel am 18. Mai*. Cassel 1878.

Adler, Lazarus: *Das Weib hat einen eben so wichtigen und heiligen Beruf im Leben, als der Mann*, in: *Die Synagoge. Eine jüdisch-religiöse Zeitschrift zur Belehrung und Erbauung für Israeliten*, Bd. 1 (1837), S. 283-304, zde S. 288 (online). Bayerische Staatsbibliothek digital. (cit. 8. 3. 2011). Přístupné z WWW: <<http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10570864-9>>

Antin, Mary: *The Promised Land*. New York 1912.

Auerbach, Berthold: *Briefe an seinen Freund Jakob Auerbach. Ein Biographisches Denkmal*. Bd. 2. Frankfurt a. M. 1884.

Baumgart, Winfried (Hrsg.): *Quellenkunde zur deutschen Geschichte des Neuzeit von 1500 bis zur Gegenwart. Bd. 5. Das Zeitalter des Imperialismus und des Ersten Weltkrieges (1871-1918). Teil 1. Akten und Urkunden*. 2. Auflage. Darmstadt 1991.

Bauwerker, C.: *Das rituelle Schächten der Israeliten im Lichte der Wissenschaft. Ein Vortrag, gehalten im Wissenschaftlich-Literarischen Verein zu Kaiserslautern am 5. Dezember 1881*. Kaiserslautern 1882. (online). Sächsische Landesbibliothek, Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (cit. k 25 .3. 2011). Dostupné z WWW < <http://digital.slub-dresden.de/id312776659>>

Bauwerker, C.: *Das rituelle Schächten der Israeliten im Lichte der Wissenschaft und der Wahrheit. Ein Wort der Abwehr, Erwiderung auf Dr. Landsbergs Gegenschrift*. Kaiserslautern 1882.

Berger, Julius: *Meine Lebenserinnerungen*. Berlin 1933.

Boehlich, Walter (Hrsg.): *Der Berliner Antisemitismusstreit*. Frankfurt a. M. 1965.

Börne, Ludwig: *Sämtliche Schriften*. Bd. 3. Inge und Peter Rippmann (Hrsg.). Darmstadt 1964.

- Bunsen, Marie von: *Die Welt in der ich lebte. Erinnerungen aus glücklichen Jahren 1860-1912*. Leipzig 1929.
- N. N. (Busch, Moritz): *Israel und die Gojim. Beiträge zur Beurtheilung der Judenfrage*. Leipzig 1880.
- Busch, Wilhelm: *Die fromme Helene*. 13. Auflage. München 1882.
- Davidis, Henriette: *Die Hausfrau. Praktische Anleitung zur selbständigen und sparsamen Führung des Haushaltes*. Regensburg 1911.
- Dohm, Christian Konrad Wilhelm von: *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*. Berlin, Stettin 1781 (online). Universitätsbibliothek Bielefeld, Digitale Sammlungen (cit. k 2. 2. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/dohm/ueber/>>
- Dokumente der Deutschen Politik und Geschichte. Ein Quellenwerk für die politische Bildung und staatsbürgerliche Erziehung. Bd. I.: Die Reichsgründung und das Zeitalter Bismarcks, 1848-1890*. Berlin 1951.
- Ehrmann, H.: *Thier-Schutz und Menschen-Trutz. Sämmtliche für und gegen das Schächten*. Frankfurt a. M. 1885.
- Engelbert, Hermann: *Das Schächten und die Bouterole*. St. Gallen 1867.
- Feder, Ernst (Hrsg.): *Bismarcks großes Spiel. Die geheimen Tagebücher Ludwig Bambergers*. Frankfurt a. M. 1932.
- Feuerbach, Anselm: *Ein Vermächtnis*. Henriette Feuerbach (Hrsg.). Berlin 1913 (online). Internet Archive (cit. 12. 3. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.archive.org/details/einvermchtnish00feueuoft>>
- Franz-Schneider, Lucia: *Erinnerungen an das Schopenhauerhaus Schöne Aussicht Nr. 16 in Frankfurt am Main*. 2. Auflage. Frankfurt a. M. 1987.
- Friedländer, M.: *Fünf Wochen in Brody unter jüdisch-russischen Emigranten*. 3. Auflage. Wien 1882.
- Fritsch, Thomas (pseud. Frey, Thomas): *Antisemiten-Katechismus. Eine Zusammenstellung des wichtigsten Materials zum Verständniss der Judenfrage*. 5. Auflage. Leipzig 1888.
- Fürstenberg, Hans (Hrsg.): *Carl Fürstenberg. Die Lebensgeschichte eines deutschen Bankiers, 1870-1914*. Berlin 1931.
- Goldstein, Moritz: *Berliner Jahre. Erinnerungen 1880-1933*. München 1977.
- Grimme, Karin H.: *Aus Widersprüchen zusammengesetzt. Das Tagebuch der Gertrud Bleichröder aus dem Jahr 1888*. Köln 2002.
- Gronemann, Sammy (1875-1952): *Erinnerungen an meine Jahre in Berlin*. Berlin 2004.
- Heman, Friedrich: *Die historische Weltstellung der Juden und die moderne Judenfrage*. 2. Auflage. Leipzig 1882.

Herzig, Arno (bearbeitet): *Jüdische Quellen zur Reform und Akkulturation der Juden in Westfalen*. Paderborn 2005.

Juden in Berlin, 1671-1945. Ein Lesebuch. Berlin 1988.

Kalisz, Ita: *Cadykowy dwór niegdyś w Polsce*. Warszawa 2009.

Kalisz, Ita: *Life in a Hassidic Court in Russian Poland Toward the End of the 19th and the Early 20th Centuries*, in: YIVO Annual of Jewish Social Science, Vol. XIII. New York 1965, pp. 264-278.

Krieger, Karsten: *Der "Berliner Antisemitismusstreit" 1879-1881: Eine Kontroverse um die Zugehörigkeit der deutschen Juden zur Nation. Eine kommentierte Quellenedition im Auftrag des Zentrums für Antisemitismusforschung*. München 2003.

Kukatzki, Bernhard (Hrsg.): *Pfälzisch-Jüdischer Alltag im Kaiserreich. Eine Quellensammlung*. Landau i. d. Pfalz 1997.

Kübler, Maria-Susanne: *Das Buch der Mütter. Eine Einleitung zur naturgemäßer leiblicher und geistiger Erziehung der Kinder und zur allgemeinen Krankenpflege*. Zürich 1867.

Landau-Mühsam, Charlotte: *Meine Erinnerungen*. Peter Guttkuhn (Hrsg.). Lübeck 2010.

Landsberg, Wilhelm: *Das rituelle Schächten der Israeliten im Lichte der Wahrheit*. Kaiserlautern 1882.

Lessing, Theodor: *Einmal und nie wieder*. Gütersloh 1969.

Lewald, Fanny: *Meine Lebensgeschichte. Bd. 1.2: Im Vaterhause*. Berlin 1861.

Lichtheim, Richard: *Rückkehr. Lebenserinnerungen aus der Frühzeit des deutschen Zionismus*. Stuttgart 1970.

Lövinson, Martin: *Geschichte meines Lebens, Teil 1: Die goldene Jugendzeit*. Berlin 1924.

Löwenfeld, Samuel: *Die Wahrheit über der Juden Antheil an Verbrechen*. Berlin 1881.

Marr, Wilhelm: *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum vom nicht confessionellen Standpunkt aus betrachtet*. Bern 1879 (online). Gerhard Hoffmann Verlag (cit. k 15. 1. 2011). Dostupné z WWW: <http://www.gehove.de/antisem/texte/marr_sieg.pdf>

Marx, Karl; Engels, Bedřich: *Spisy, sv. 32. Dopisy, sv. 6*. Praha 1970.

Mommsen, Theodor: *Auch ein Wort über unser Judentum*. 5. Aufl. Berlin 1881.

Monatshefte zur Statistik des Deutschen Reichs (1885, 1890). Berlin 1885, 1890.

Mühsam, Paul: *Ich bin ein Mensch gewesen. Lebenserinnerungen*. Berlin 1989.

Mühsam, Siegfried Seligmann: *Geschichte des Namens Mühsam*. Lübeck 1912.

Nussbaum, Israel: *„Gut Schabbes!“ Jüdisches Leben auf dem Lande. Aufzeichnungen eines Lehrers (1869-1942)*. Berlin 2002.

- Oppenheimer, Franz: *Erlebtes, Erstrebtes, Erreichtes. Lebenserinnerungen*. 2. Auflage. Düsseldorf 1964.
- Ritter, Gerhard A.: *Das Deutsche Kaiserreich, 1871-1914. Ein historisches Lesebuch*. 5. Auflage. Göttingen 1992.
- Roth, Joseph: *Juden auf Wanderschaft*. Köln 1985.
- Ruppin, Arthur: *Briefe, Tagebücher, Erinnerungen*. Schlomo Krolik (Hrsg.). Königstein 1985.
- Salomon, Gotthold: *Familienleben* (1821), in: *Bibliothek jüdischer Kanzelredner. Eine chronologische Sammlung der Predigten, Biographien und Charakteristika der vorzüglichen jüdischer Prediger*. Bd. 1. Berlin 1870.
- Seligsohn, Hermann: *Tragische und humoristische Geschehnisse aus Samotschin*. Berlin 1903.
- Scherr, Marie-Susanne: *Das Hauswesen nach seinem ganzen Umfange dargestellt in Briefen an eine Freundin von Marie Susanne Kübler*. 4. Auflage. Stuttgart 1862.
- Silbermann, Eduard: *Erinnerungen 1871-1917*. München 1916.
- Simson, Bernhard von (Hrsg.): *Eduard von Simson. Erinnerungen aus seinem Leben*. Leipzig 1900.
- Statistik der Juden. Eine Sammelschrift*. Berlin 1918.
- Stoecker, Adolf: *Unsere Forderungen an das moderne Judenthum*. 4. Auflage. Berlin 1880 (online). Wikisource (cit. k 15. 1. 2011). Dostupné z WWW: <http://de.wikisource.org/wiki/Unsere_Forderungen_an_das_moderne_Judenthum>
- Straus, Rahel: *Wir lebten in Deutschland. Erinnerungen einer deutschen Jüdin, 1880-1933*. Max Kreutzberger (Hrsg.). Stuttgart 1961.
- Tietz, Georg: *Hermann Tietz. Geschichte einer Familie und ihrer Warenhäuser*. Stuttgart 1965.
- Toller, Ernst: *Eine Jugend in Deutschland*. Leipzig 1990.
- Treitschke, Heinrich von: *Ein Wort über unser Judentum*. 4. Aufl. Berlin 1881.
- Wallich, Hermann: *Aus meinem Leben*; Wallich, in *Zwei Generationen im deutschen Bankwesen 1833-1914*, Schriftenreihe des Instituts für bankhistorische Forschung e.V., Bd. 2., Frankfurt a. Main 1978.
- Wallich, Paul: *Lehr- und Wanderjahre eines Bankiers*; in *Zwei Generationen im deutschen Bankwesen 1833-1914*, Schriftenreihe des Instituts für bankhistorische Forschung e.V., Bd. 2., Frankfurt a. Main 1978.
- Wengeroff, Paulina: *Memoiren einer Grossmutter. Bilder aus der Kulturgeschichte der Juden Russlands im 19. Jahrhundert*. Bd. 1. Berlin 1908. Bd. 2. Berlin 1910.

Windelband, Wolfgang; Frauendienst, Werner (Hrsg.): *Bismarck. Die gesammelten Werke. Bd. 14. Briefe. Bd. 2: 1862-1898.* Berlin 1933.

Zondek, Hermann: *Auf festem Fuße. Erinnerungen eines jüdischen Klinikers.* Stuttgart 1973.

2. Periodika

Allgemeine Zeitung des Judenthums 36 (1872), 40 (1876), 43 (1879), 44 (1880), 45 (1881), 49 (1885), 50 (1886), 51 (1887), 54 (1890), 56 (1892), 58 (1894), 59 (1895), 71 (1907), vše (online). Compact Memory (cit. 12. 6. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.compactmemory.de/>>

Der Israelit 12 (1871), 22 (1881), 23 (1882), 28 (1887), vše (online). Compact Memory (cit. 12. 6. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.compactmemory.de/>>

Der Israelit und Jeschurun 30 (1889, online). Compact Memory (cit. 12. 6. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.compactmemory.de/>>

Der Israelitische Volkslehrer, 1866.

Der Morgen 3 (1927), Heft 1 (April 1927, online). Compact Memory (cit. 23. 3. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.compactmemory.de/>>

Jeschurun, 1883 (online). Compact Memory (cit. 12. 6. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.compactmemory.de/>>

Jüdische Familienforschung 7 (1931), Heft 25 (März 1931), Heft 26 (Juni 1931), Heft 27 (September 1931).

Die Synagoge. Eine jüdisch-religiöse Zeitschrift für Belehrung und Erbauung für Israeliten, Bd. 1 (1837).

3. Pomůcky

Allgemeine deutsche Real-Encyklopädie für die gebildeten Stände (Conversations-Lexicon). 9. Auflage, 15 Bd. Leipzig 1843-1848. Bd. 4 (1844).

Alte Deutsche Biographie (online, cit. 8. 6. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.deutsche-biographie.de>>

Bluntschli, Johann Caspar; Brater, Karl Ludwig Theodor (Hrsg.): *Deutsches Staats-Wörterbuch*. 11 Bde. Stuttgart, Leipzig 1857-1870. Bd. 5 (1860), (online). Internet Archive (cit. 19. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.archive.org/details/deutschesstaats17goog>>

Brockhaus' Konversations-Lexikon. 14. Auflage, 16 Bde. Leipzig, Berlin und Wien 1892-1896. Zde Bd. 2 (1892), S. 928 (online). Retrobibliothek (cit. k 19. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.retrobibliothek.de/retrobib/stoebern.html?werkid=100150>>

- Brockhaus' Konversations-Lexikon*. 14. Auflage, 16 Bde. Leipzig, Berlin und Wien 1892-1896. Zde Bd. 9 (1896, online). Retrobibliothek (cit. k 19. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.retrobibliothek.de/retrobib/stoebern.html?werkid=100150>>
- Cassel, David: *Lehrbuch der jüdischen Geschichte und Literatur*. Leipzig 1879.
- Conversations-Lexikon der neuesten Zeit und Literatur in vier Bänden*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1832-1834. Bd. 1 (1832).
- Fricke, Dieter (Hrsg.): *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945*. 2 Bde. Leipzig 1968, 1970.
- Gilbert, Martin: *The Routledge Atlas of Jewish History*, 6th edition. London, New York 2003.
- Hecht, E.: *Lehrbuch der jüdischen Geschichte und Literatur*. 9. Auflage. Leipzig 1914.
- Hohorst, Gerd; Kocka, Jürgen; Ritter, Gerhard A.: *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch. Materialien zur Statistik des Kaiserreichs 1870-1914*. München 1975.
- Jewish Encyclopedia* (online, cit. k 9. 9. 2010). Dostupné z WWW: <<http://www.jewishencyclopedia.com>>
- Kayserling, M.: *Die jüdische Frauen in der Geschichte, Literatur und Kunst*. Leipzig 1879.
- Levin, Moritz: *Lehrbuch der jüdischen Geschichte und Literatur*. 2. Auflage. Nürnberg 1889.
- Meyers Konversations-Lexikon. Eine Encyklopädie des allgemeinen Wissens*. Leipzig 1885-1892, 4. Auflage, 16 Bde, zde Bd. 4 (online). Retrobibliothek (cit. k 19. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.retrobibliothek.de/retrobib/stoebern.html?werkid=100149>>
- Meyers Konversations-Lexikon. Eine Encyklopädie des allgemeinen Wissens. Leipzig 1885-1892*. 4. Auflage, 16 Bde. Bd. 9 (online). Retrobibliothek (cit. 18. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.retrobibliothek.de/retrobib/stoebern.html?werkid=100149>>
- Meyers Konversations-Lexikon*. Bd. 20. Jahres-Supplement 1882-1883. Leipzig 1883.
- Meyers Konversations-Lexikon*. Bd. 19. Jahres-Supplement 1891-1892. Leipzig 1892.
- Müller, David: *Die Leitfaden zur Geschichte des deutschen Volkes*. 8. Auflage. Berlin 1893.
- Neue Deutsche Biographie* (online, cit. 8. 6. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.deutsche-biographie.de> >
- Rotteck, Carl von; Welcker, Karl Theodor: *Staats-lexikon oder Encyklopädie der Staatswissenschaften*. 1. Auflage, 15 Bde. Altona 1834-1843. Zde Bd. 5 (1837), (online). Internet Archive (cit. 7. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.archive.org/details/staatslexikonod07welcgoog>>
- Rotteck, Carl von; Welcker, Karl Theodor: *Staats-lexikon oder Encyklopädie der Staatswissenschaften*. 3. Auflage, 14 Bde. Leipzig 1856-1866. Bd. 8 (1863), (online). Universitätsbibliothek Freiburg i. Breisgau (cit. 7. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://digilib.ub.uni-freiburg.de/document/255555350/>>

S. Orgelbranda *Encyklopedia Powszechna*. 16 tomów, Warszawa 1898-1904. T.1 (1898), (online). Biblioteka Cyfrowa Politechniki Łódzkiej (cit. 19. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://ebipol.p.lodz.pl/dlibra/doccontent?id=1188&dirids=1>>

The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe (cit. 19. 1. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.yivoencyclopedia.org>>

4. Odborná literatura

Abusch-Magder, Ruth: *Kulinarische Bildung. Jüdische Kochbücher als Medien der Verbürgerlichung*, in: Heinsohn, Kirsten; Schüler-Springorum, Stefanie (Hrsg.): *Deutsch-jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen 2006, S. 159-176.

Adler-Rudel, Shalom: *Ostjuden in Deutschland 1880-1940*. Tübingen 1959.

Altgeld, Wolfgang: *Religion, Denomination and Nationalism in Nineteenth-century Germany*, in: Smith, Helmut Walser (ed.): *Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1800-1914*. Oxford 2001, p. 49-65.

Andree, Richard: *Zur Volkskunde der Juden*. Bielefeld, Leipzig 1881.

Aschheim, Steven E.: *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German Jewish Consciousness, 1800-1923*. Madison (Wis.) 1982.

Assmann, Aleida: *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München 2006.

Assmann, Aleida: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen der kulturellen Gedächtnisses*. 4. Auflage. München 2009.

Assmann, Jan; Hölscher, Tonio (Hrsg.): *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt a. M. 1988.

Backhaus, Jürgen G. (ed.): *Werner Sombart (1863-1941) - Social Scientist. Vol. I: His Life and Work*. Marburg 1996.

Bagel-Bohlan, Anja; Salewski, Michael (Hrsg.): *Sexualmoral und Zeitgeist im 19. und 20. Jahrhundert*. Opladen 1990.

Bahenská, Marie: *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze 19. století*. Praha 2005.

Bajohr, Frank: *„Unser Hotel ist judenfrei“ Bäder-Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt a. M. 2003.

Barkai, Avraham: *Aus dem Dorf nach Amerika: Jüdische Auswanderung 1820-1914*, in: Richarz, Monika; Rürup, Reinhard (Hrsg.): *Jüdisches Leben auf dem Lande*. Tübingen 1997, S. 109-120.

Barkai, Avraham: *Jüdische Minderheit und Industrialisierung. Demographie, Berufe und Einkommen der Juden in Westdeutschland 1850-1914*. Tübingen 1988.

- Baron, Salo W.: *The Russian Jew Under Tsars and Soviets*, 2nd edition. New York 1987.
- Barth, Susanne: ‚*Buch und Leben (müssen) immer neben einander Seyn – das Eine erläutern und bestätigend das andere*‘. Zur Leseerziehung in Mädchenratgebern des 19. Jahrhunderts, in Grenz, Dagmar; Wilkending, Gisela (Hrsg.): *Geschichte der Mädchenlektüre. Mädchenliteratur und die gesellschaftliche Situation der Frauen*. München 1997, S. 51-72.
- Barth, Susanne: *Mädchenlektüren. Lesediskurse im 18. und 19. Jahrhundert*. Frankfurt a. M. 2002.
- Baumann, Ulrich: *The Development and Destruction of a Social Institution: How Jews, Catholics and Protestants Lived Together in Rural Baden, 1862-1940*, in: Smith, Helmut Walser (ed.): *Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1800-1914*. Oxford 2001, p. 297-315.
- Beck-Gernsheim, Elisabeth: *Auf dem Weg in die postfamiliale Familie – Von der Notgemeinschaft zur Wahlverwandtschaft*, in: Beck Ulrich; Beck-Gernsheim, Elisabeth (Hrsg.): *Riskante Freiheiten. Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Frankfurt a. Main 1994, S. 115-138.
- Behr, Stefan: *Der Bevölkerungsrückgang der deutschen Juden*. Frankfurt a. M. 1932.
- Berding, Helmut: *Moderner Antisemitismus in Deutschland*. Frankfurt a. M. 1988.
- Bering, Dietz: *Der Name als Stigma: Antisemitismus im deutschen Alltag, 1812-1933*. Stuttgart 1987.
- Bertaux, Daniel; Bertaux-Wiame, Isabelle: *Autobiographische Erinnerungen und kollektives Gedächtnis*, in: Niethammer, Lutz (Hrsg.): *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der ‚Oral History‘*. Frankfurt a. M. 1980, S. 146-165.
- Billroth, Theodor: *Über das Lehren und Lernen der medizinischen Wissenschaften an den Universitäten der deutschen Nation, nebst allgemeinen Bemerkungen über Universitäten: Eine culturhistorische Studie*. Wien 1876.
- Binion, Rudolph: *Fiction as Social Fantasy: Europe’s Domestic Crisis of 1879-1914*, in: *Journal of Social History* 27, Summer 1994, p. 679-699.
- Blackbourn, David: *History of Germany, 1780-1918: The long nineteenth century*. 2nd edition Malden 2003.
- Blaschke, Olaf: *Katholizismus und Antisemitismus im deutschen Kaiserreich*. Göttingen 1997.
- Blau, Bruno: *Die Entwicklung der jüdischen Bevölkerung in Deutschland*. Manuskript. New York 1950 (online). LBI Archive New York (cit. k 1. 3. 2011). Dostupné z WWW: <<http://digital.cjh.org/R?RN=372727975>>
- Blosser, Ursi; Gerster, Franziska (Hrsg.): *Töchter der guten Gesellschaft. Frauenrolle und Mädchenerziehung im schweizerischen Großbürgertum um 1900*. Zürich 1985.
- Blömer, Ursula; Garz, Detlef (Hrsg.): *‚Wir Kinder hatten ein herrliches Leben...‘ Jüdische Kindheit und Kugend im Kaiserreich 1871-1918*. Oldenburg 2000.

- Bourdieu, Pierre: *Die biographische Illusion*, in: BIOS 3 (1990), Heft 1, S. 75-81.
- Bourdieu, Pierre: *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. 8. Auflage. Frankfurt a. M. 1996.
- Bourdieu, Pierre: *Teorie jednání*. Praha, 1998.
- Böhme, Helmut (Hrsg.): *Probleme der Reichsgründungszeit 1848-1879*. Köln 1969.
- Brämer, Andreas: *Kein Beruf für Israels Töchter? Jüdische Frauen im niederen preußischen Schulwesen (1800-1914)*, in: Kaplan, Marion; Meyer, Beate (Hrsg.): *Jüdische Welten. Juden in Deutschland vom 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart*. Göttingen 2005, S. 108-135.
- Brenner, Michael; Jersch-Wenzel, Stefi; Meyer, Michael A. (Hrsg.): *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit* (Hrsg. von Michael A. Meyer, Michael Brenner). Bd. II. *Emanzipation und Akkulturation 1780-1871*. München 1996.
- Brenner, Michael: *A Tale of Two Families: Franz Rosenzweig, Gershom Scholem and the Generational Conflict around Judaism*, in: *Judaism* 42 (1993), p. 349-361.
- Brenner, Michael: *The Renaissance of Jewish Culture in Weimar Germany*. New Haven 1996.
- Brenner, Michael: *Von einer jüdischen Geschichte zu vielen jüdischen Geschichten*, in: Brenner, Michael; Myers, David N. (Hrsg.): *Jüdische Geschichtsschreibung heute. Themen, Positionen, Kontroversen*. München 2002, S. 17-35.
- Breuer, Mordechai: *Modernity within Tradition. The Social History of Orthodox Jewry in Imperial Germany*. New York 1992.
- Brinkmann, Tobias: *Exceptionalism and Normality: ‚German Jews‘ in the United States 1840-1880*, in: Liedtke, Rainer; Rechter, David (Hrsg.): *Towards Normality? Acculturation and Modern German Jewry*. Tübingen 2003, p. 309-328.
- Bronsen, David: *Joseph Roth. Eine Biographie*. München 1981.
- Browning, Christopher: *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. London 2001.
- Bruner, Jerome: *The Autobiographical Process*, in: *Current Sociology* 43 (1995), no. 2/3, p. 161-177.
- Butler, Samuel: *Life and Habit*. B. m. 1910 (online). Project Gutenberg (cit. 9. 3. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.gutenberg.org/ebooks/6138>>
- Carlebach, Julius: *The Forgotten Connection. Women and Jews in the Conflict between Enlightenment and Romanticism*, in: *LBIYB* 24 (1979), p. 107-138.
- Cassis, Youssef: *Jewish Entrepreneurs in England, c. 1850 – c. 1950*, in Mosse, Werner E.; Pohl, Hans (Hrsg.): *Jüdische Unternehmer in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart 1992, p. 24-35.
- Cohen, Richard I.: *Jewish Icons. Art and Society in Modern Europe*. Berkeley 1998.

Conrad, Sebastian; Osterhammel, Jürgen (Hrsg.): *Das Kaiserreich transnational. Deutschland in der Welt 1871-1914*. Göttingen 2004.

Conrad, Sebastian: *Globalisierung und Nation im Deutschen Kaiserreich*. München 2006.

Cooley, Charles H.: *Human Nature and the Social Order*. New York 1964, reprint 2009.

Cresti, Silvia: *Kultur and Civilisation after the Franco-Prussian War: A Debate between German and French Jews*, in: Brenner, Michael; Caron, Vicki; Kaufmann, Uri R. (ed): *Jewish Emancipation Reconsidered: the French and German Models*. Tübingen 2003, p. 93-103.

Cuin, Charles-Henry; Gresle, Francois: *Dějiny sociologie*. Praha 2004.

Dembo, Isaak A.: *Das Schächten im Vergleich mit anderen Schlachtmethode*n. Leipzig 1894 (online). Archive.org (cit. 2. 2. 2011). Dostupný z WWW: <<http://www.archive.org/details/dasschchtenimv00dembuoft>>

Dubnow, Simon: *Die Weltgeschichte der jüdischen Volkes*. 10 Bde, Berlin 1925-1929. Bd. 10 (1929) *.Das Zeitalter der zweiten Reaktion (1880-1914)*.

Dubnow, Simon: *History of the Jews in Russia and Poland: from the Earliest Times until the Present Day*. Vol. 1-3. Philadelphia 1916, 1918-1919.

Eco, Umberto: *Skeptikové a těšitelé*. Praha 1995.

Efron, John M.: *Medicine and the German Jews*. New Haven, London 2001.

Efron, John M.: *Defenders of the Race: Jewish Doctors and Race Science in Fin-de Siècle Europe*. New Haven 1994.

Ehrenfreund, Jacques: *Citizenship and Acculturation: Some Reflections on German Jews during the Second Empire and French Jews during the Third Republic*, in: Brenner, Michael; Caron, Vicki; Kaufmann, Uri R. (ed.): *Jewish Emancipation Reconsidered: the French and German Models*. Tübingen 2003, p. 155-168.

Eisenbach, Artur: *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX wieku: studia i szkice*. Warszawa 1983.

Endelmann, Tod M.: *The Jews of Britain, 1656-2000*. Los Angeles 2002.

Engel, Michael: *Die Pringsheims. Zur Geschichte einer schlesischen Familie (18. - 20. Jahrhundert)*, in: Kant, Horst; Vogt, Annette (Hrsg.): *Aus Wissenschaftsgeschichte und – theorie. Hubert Laitko zum 70. Geburtstag überreicht von Freunden, Kollegen und Schülern*. Berlin 2005, S. 189-219.

Erb, Rainer; Bergmann, Werner: *Die Nachtseite der Judenemanzipation. Der Widerstand gegen die Integration der Juden in Deutschland 1780-1860*. Berlin 1989.

Eschelbacher, Klara: *Die ostjüdische Einwanderung der Stadt Berlin*, ZDSJ 16 (1920), Nr. 1-6, S. 1-24, zde S. 7 (online). Compact Memory (cit. k 12. 6. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.compactmemory.de/>>

Ferguson, Niall: *The House of Rothschild*. New York 1999.

- Field, Geoffrey G.: *Religion in the German Volksschule, 1890-1928*, in: LBIYB 25 (1980), p. 41-71.
- Fishman, David E.: *The Rise of Modern Yiddish Culture*. Pittsburg 2005.
- Fishman, William L.: *East End Jewish Radicals, 1875-1914*. Nottingham 2004.
- Fischer, Erica; Ladwig-Winters, Simone: *Die Wertheims. Geschichte einer Familie*. Berlin 2004.
- Fleck, Ludwik: *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache. Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv*. Frankfurt a. M. 1980.
- Frankel, Jonathan: *Prophecy and Politics. Socialism, Nationalism and the Russian Jews, 1862-1917*. Cambridge 2003.
- Frankl, Michal: *„Emancipace od Židů“ Český antisemitismus na konci 19. století*. Praha, Litomyšl 2007.
- Frevert, Ute: *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert*. Göttingen 1988.
- Frie, Ewald: *Das Deutsche Kaiserreich*. Darmstadt 2004.
- Fried, Johannes: *Der Schleier der Erinnerung. Grundzüge einer historischen Memorik*. München 2004.
- Fuld, Ludwig: *Das jüdische Verbercherthum. Eine Studie über den Zusammenhang zwischen Religion und Kriminalität*. Leipzig 1885.
- Gay, Peter: *Erziehung der Sinne. Sexualität im bürgerlichen Zeitalter*. München 1986.
- Gay, Peter: *Die zarte Leidenschaft. Liebe im bürgerlichen Zeitalter*. München 1987.
- Gay, Ruth: *The Jews of Germany. A Historical Portrait*. New Haven 1992.
- Gebhardt, Miriam: *Das Familiengedächtnis. Erinnerung im deutsch-jüdischen Bürgertum 1890 bis 1932*. Stuttgart 1999.
- Gebhardt, Miriam: *Der Fall Clara Geißmar, oder von der Verführungskunst weiblicher Autobiographik*, in: Heinsohn, Kirsten; Schüler-Springorum, Stefanie (Hrsg.): *Deutsch-jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen 2006, S. 233-249.
- Gerhard, Ute: *Verhältnisse und Verhinderungen. Frauenarbeit, Familie und Rechte der Frauen im 19. Jahrhundert. Mit Dokumenten*. Frankfurt a. M. 1978.
- Giddens, Anthony: *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge 1991.
- Gilman, Sander L.: *The Jew's Body*. New York, London 1991.
- Glanz, Rudolf: *Geschichte des niederen jüdischen Volkes in Deutschland. Eine Studie über historisches Gaunertum, Bettelwesen und Vagantentum*. New York 1968.

- Goffman, Erving: *Wir alle spielen Theater. Die Selbstdarstellung im Alltag*. 7. Auflage. München 1991.
- Goldhagen, Daniel Jonah: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. London 2003.
- Goldsmith, Emanuel S.: *Modern Yiddish Culture*. New York 1987.
- Göpel, Marie Lise: *Frauenalltag durch die Jahrhunderte*. München 1986.
- Graetz, Heinrich: *Geschichte der Juden. Von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Aus den Quellen neu bearbeitet*. 11 Bde, 1853-1875.
- Graetz, Michael; Aram, Mattioli (Hrsg.): *Krisenwahrnehmung im Fin de siècle. Jüdische und katholische Bildungseliten in Deutschland und der Schweiz*. Zürich 1997.
- Gräfe, Thomas: *Antisemitismus in Gesellschaft und Karikatur des Kaiserreichs. Glöß' Politische Bilderbogen 1892-1901*. Norderstedt 2005.
- Greenberg, Louis: *The Jews in Russia. The Struggle for Emancipation*. Vol. 1, 3rd printing. New Haven 1953.
- Greenberg, Louis: *The Jews in Russia. The Struggle for Emancipation, 1881- 1917*. Vol. 2, Mark Wischnitzer (ed.). New Haven 1951.
- Grenz, Dagmar: ‚Der Trotzkopf‘ – ein Bestseller damals und heute, in Grenz, Dagmar; Wilkending, Gisela (Hrsg.): *Geschichte der Mädchenlektüre. Mädchenliteratur und die gesellschaftliche Situation der Frauen*. München 1997, S. 115-122.
- Gross, Nachum T.: *Entrepreneurship of Religious and Ethnic Minorities*, in Mosse, Werner E.; Pohl, Hans (Hrsg.): *Jüdische Unternehmer in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart 1992, p. 11-23.
- Guesnet, François: *Polnische Juden im 19. Jahrhundert. Lebensbedingungen, Rechtsnormen und Organisation im Wandel*. Köln, Weimar, Wien 1998.
- Guesnet, François (Hrsg.): *Zwischen Graetz und Dubnow: Jüdische Historiographie in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. b.m. 2009.
- Günther, Dagmar: ‚And now for something completely different‘. *Prolegomena zur Autobiographie als Quelle der Geschichtswissenschaft*, in: *Historische Zeitschrift* 272 (2001), Heft 1 (Februar 2001), S. 25-61.
- Habermas, Rebekka: *Weibliche Religiosität oder: Von der Fragilität bürgerlicher Identitäten*, in: Tenfelde, Klaus; Wehler, Hans Ulrich (Hrsg.): *Wege zur Bürgertumsforschung*. Göttingen 1994, S. 125-148.
- Halbwachs, Maurice: *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Berlin 1966.
- Hamannová, Brigitte: *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta*. Praha 1996.
- Hamar, Eleonóra: *Vyprávěná židovství. O narativní konstrukci druhogeneračních židovských identit*. Praha 2008.

Hamburger, Ernest: *Juden im öffentlichen Leben Deutschlands. Regierungsmitglieder, Beamte und Parlamentarier in der monarchischen Zeit 1848-1918*. Tübingen 1968.

Hämmerle, Christa: *Nebenpfade? Populäre Selbstzeugnisse des 19. und 20. Jahrhunderts in geschlechtervergleichender Perspektive*, in: Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Vom Lebenslauf zur Biographie. Geschichte, Quellen und Probleme der historischen Biographik und Autobiographik*. Waidhofen/Thaya 2000, S. 135-165.

Harmelin, Wilhelm: *Jews in the Fur Industry in Leipzig*, in: LBIYB 9 (1964), p. 239-266.

Haumann, Heiko: *Dějiny východních Židů*. Olomouc 1997.

Havelka, Miloš: *Paměť a dějiny, soužití a vyhnání*, in: DTK 1 (2004), č. 1, s. 85-93.

Heid, Ludger: *„Dem Ostjuden ist Deutschland des Land Goethes und Schillers.“ Kultur und Politik von ostjüdischen Arbeitern in der Weimarer Republik*, in: Archiv für Sozialgeschichte, Bd. 37 (1997), S. 179-207.

Heid, Ludger: *Maloche – nicht Mildtätigkeit. Ostjüdische Arbeiter in Deutschland 1914-1923*. Hildesheim, Zürich, New York 1995.

Herf, Jeffrey: *Reactionary Modernism. Technology, culture, and politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge 1984.

Herzig, Arno (Hrsg.): *Die Juden in Hamburg 1590-1990*. Hamburg 1991.

Herzig, Arno: *Landjuden – Stadtjuden. Die Entwicklung in den preußischen Provinzen Westfalen und Schlesien im 18. und 19. Jahrhundert*, in: Richarz, Monika; Rürup, Reinhard (Hrsg.): *Jüdisches Leben auf dem Lande*. Tübingen 1997, S. 91-107

Hoffmann-Ocon, Andreas: *Pionierinnen – Mitstreiterinnen – Ausgegrenzte: Jüdische Lehrerinnen und Studentinnen in Deutschland*, in: Maurer, Trude (Hrsg.): *Der Weg an die Universität. Höhere Frauenstudien vom Mittelalter bis zum 20. Jahrhundert*. Göttingen 2010, S. 211-235.

Hońdo, Leszek: *Das Verhältnis der Juden in Westgalizien zur polnischen und deutschen Kultur an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert*, in: Hecker, Hans; Engel, Walter (Hrsg.): *Symbiose und Traditionsbruch. Deutsch-jüdische Wechselbeziehungen in Ostmittel- und Südeuropa (19. und 20. Jahrhundert)*. Essen 2003, S. 81-94.

Hopp, Andrea: *Jüdisches Bürgertum in Frankfurt a. Main im 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1997.

Hopp, Andrea: *Otto von Bismarck aus der Sicht des jüdischen Bürgertums*. Friedrichsruh 1999.

Hödl, Klaus: *Jüdische Ärzte im Spannungsfeld zwischen antionaler Identität und wissenschaftlicher Akkulturation*, in: Scholz, Albrecht; Heidel, Caris-Petra (Hrsg.): *Medizinische Bildung und Judentum*. Dresden 1998, S. 88-96.

Hroch, Miroslav: *V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha 1999.

Huser Bugmann, Karin: *Schtetl an der Sihl: Einwanderung, Leben und Alltag der Ostjuden in Zürich 1880-1939*. Zürich 1998.

Hyman, Paula E.: *Gender and Assimilation in Modern Jewish History. The Roles and Representation of Women*. London 1995.

Hyman, Paula: *The Jews of Modern France*. Berkeley 1998.

Chernow, Ron: *The Warburgs. The Twentieth-Century Odyssey of a Remarkable Jewish Family*. New York 1993.

Chwalba, Andrzej: *Historia Polski 1795-1918*. Kraków 2005.

Izrael, Jonathan I.: *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550-1750*. Oxford 1985.

Jandourek, Jan: *Úvod do sociologie*. Praha 2003.

Jeggle, Utz: *Judendörfer in Württemberg*. 2. Auflage. Tübingen 1999.

Jersch-Wenzel, Stefi (Hrsg.): *Deutsche-Polen-Juden. Ihre Beziehungen von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert*. Berlin 1987.

Jersch-Wenzel, Stefi: *Das Leinenhaus Grünfeld. Erinnerung und Dokumente von Fritz V. Grünefeld*. Berlin 1967.

Jersch-Wenzel, Stefi: *Rechtslage und Emanzipation*, in: Brenner, Michael; Jersch-Wenzel, Stefi; Meyer, Michael A.: *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit* (Hrsg. von Michael A. Meyer, Michael Brenner). Bd. II. *Emanzipation und Akkulturation 1780-1871*. München 1996, S. 15-57.

Jersch-Wenzel, Stefi: *Zur Geschichte der jüdischen Bevölkerung in der Provinz Posen im 19. Jahrhundert*, in: Rhode, G. (Hrsg.): *Juden in Ostmitteleuropa. Von Emanzipation bis zum Ersten Weltkrieg*. Marburg 1989, S. 73-84.

Jochmann, Werner: *Gesellschaftskrise und Judenfeindschaft in Deutschland 1870-1945*. Hamburg 1991.

Jost, Isaak Markus: *Geschichte der Israeliten seit der Zeit der Makkabäer bis auf unsere Tage*. 9 Bde, 1820-1829.

Jureit, Ulrike; Schneider, Christian: *Gefühlte Opfer. Illusionen der Vergangenheitsbewältigung*. Stuttgart 2010.

Jütte, Daniel; Feinberg, Anat: *‘Un des meilleurs violons d’Allemagne’ Der Violinvirtuose Edmund Singer – ein Beitrag zur deutsch-jüdischen Musikgeschichte des 19. Jahrhunderts*, in: Kaplan, Marion; Meyer, Beate (Hrsg.): *Jüdische Welten. Juden in Deutschland vom 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart*. Göttingen 2005, S. 177-206.

Kaiser, Céline; Wünsche, Marie-Luise (Hrsg.): *Die „Nervosität der Juden“ und andere Leiden an der Zivilisation. Konstruktion des Kollektiven und Konzepte individueller Krankheit im psychiatrischen Diskurs um 1900*. München 2003.

- Kamminga, Harmke; Cunningham, Andrew: *The Science and Culture of Nutrition, 1840-1940*. Amsterdam, Atlanta 1995.
- Kampe, Norbert: *Jews and Antisemites at Universities in Imperial Germany (I): Jewish Students, Social History and Social Conflict*, in: LBIYB 30 (1985), p. 357-394.
- Kampe, Norbert: *Studenten und ‚Judenfrage‘ im Deutschen Kaiserreich. Die Entstehung einer akademischen Trägerschicht des Antisemitismus*. Göttingen 1988.
- Kaplan, Marion A.: *Die jüdische Frauenbewegung in Deutschland. Organisation und Ziele des jüdischen Frauenbundes 1904-1938*. Hamburg 1981.
- Kaplan, Marion A.: *Jüdisches Bürgertum. Frau, Familie und Identität im Kaiserreich*. Hamburg 1997.
- Kaplan, Marion: *Konsolidierung eines bürgerlichen Lebens im kaiserlichen Deutschland 1871-1918*, in: Kaplan, Marion (Hrsg.): *Geschichte des jüdischen Alltags in Deutschland. Vom 17. Jahrhundert bis 1945*. München 2003, S. 225-344.
- Kaplan, Marion: *Weaving Women's Worlds. Zur Bedeutung von Memoiren*. In Heinsohn, Kirsten; Schüler-Springorum, Stefanie (Hrsg.): *Deutsch-jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen 2006, S. 250-275.
- Kästner, Ingrid: *Aufstieg durch Bildung? Das Schicksal der Jüdinnen unter den ersten russischen Ärztinnen*, in: Scholz, Albrecht; Heidel, Caris-Petra (Hrsg.): *Medizinische Bildung und Judentum*. Dresden 1998, S. 76-83.
- Katz, Jacob: *Die Hep-Hep-Verfolgungen des Jahres 1819*. Berlin 1994.
- Katz, Jacob: *From Prejudice to Destruction: Anti-Semitism, 1700-1933*. Cambridge (Mass.) 1980.
- Katz, Jacob: *Aus dem Ghetto in die bürgerliche Gesellschaft. Jüdische Emanzipation 1770-1870*. Frankfurt a Main 1986.
- Katz, Jacob: *Tradition and Crisis. Jewish Society at the End of the Middle Ages*. New York 1971.
- Kisch, Guido: *Judentaufen. Eine historisch-biographisch-psychologisch-soziologische Studie besonders für Berlin und Königsberg*. Berlin 1973.
- Kłańska, Maria: *Aus dem Shtetl in die Welt 1772-1938. Ostjüdische Autobiographien in deutscher Sprache*. Wien 1994.
- Klier, John: *Imperial Russia's Jewish question, 1855-1881*. Cambridge, New York 1995.
- Klier, John; Orbach, Alexander: *Perspectives on the 1881-1882 Pogroms in Russia*. Pittsburgh 1984.
- Klier, John; Lambroza, Shlomo (ed.): *Pogroms: anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Cambridge 1992.

- Klier, John: *Russia Gathers Her Jews. The Origins of the „Jewish Question“ in Russia 1772 – 1825*. Dekalb (Illin.) 1986.
- Kluth, Heinz: *Sozialprestige und sozialer Status*. Stuttgart 1957.
- Kobrin, Frances E.; Goldscheider, Calvin: *The Ethnic Factor in Family Structure and Mobility*. Cambridge (Mass.) 1978.
- Kochan, Lionel: *The Making of Western Jewry, 1600-1819*. New York 2004.
- Kovář, Martin: *Londýn Jacka Rozparovače. Whitechapské zločiny po 120 letech*, in: DaS 21 (2008), č. 12, s. 21-23.
- Kraus, Elisabeth: *Die Familie Mosse. Deutsch-jüdisches Bürgertum im 19. und 20. Jahrhundert*. München 1999.
- Krohn, Helga: *Die Juden in Hamburg. Die politische, soziale und kulturelle Entwicklung einer jüdischen Großstadtgemeinde nach der Emanzipation 1848-1918*. Hamburg 1970.
- Kury, Patrick: *„Man akzeptierte uns nicht, man tolerierte uns!“ Ostjudenemigration nach Basel 1890-1930*. Basel 1998.
- Kuznets, Simon: *Economic Structure and Life of the Jews*, in: Finkelstein, Louis (ed.): *The Jews. Their History, Culture and Religion*. 3. ed. Vol. 2. New York 1960, p. 1597-1666.
- Lamar, Cecil: *Albert Ballin. Business and Politics in Imperial Germany, 1888-1918*. Princeton 1967.
- Lamberty, Christiane: *Reklame in Deutschland 1890-1914*. Berlin 2000.
- Landsberg, Ernst: *Die Juden in der Textilindustrie*, in: Der Morgen 3 (1927), Heft 1 (April 1927) S. 99-113 (online). Compact Memory (cit. 23. 3. 2011). Dostupné z WWW: <<http://www.compactmemory.de/>>
- Lässig, Simone: *Jüdische Wege ins Bürgertum. Kulturelles Kapital und sozialer Aufstieg im 19. Jahrhundert*. Göttingen 2004.
- Lässig, Simone: *Religiöse Modernisierung, Geschlechterdiskurs und kulturelle Verbürgerlichung. Das deutsche Judentum im 19. Jahrhundert*, in: Heinsohn, Kirsten; Schüler-Springorum, Stefanie: *Deutsch-jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen 2006, S. 46-86.
- Le Roi, Johannes de: *Judentaufen im 19. Jahrhundert. Ein statistischer Versuch*. Leipzig 1899.
- Lejeune, Philippe: *French Girl's Diaries in the 19th century: Constitution and Transgression of a Genre*, in: Hämmerle, Christa (ed.): *Plurality and Individuality, Autobiographical Cultures in Europe*. Wien 1995, p. 42-50.
- Lenderová, Milena: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Praha 1999.
- Lenderová, Milena; Jiránek, Tomáš; Macková, Marie: *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*. Praha 2009.

- Lenger, Friedrich: *Sozialwissenschaft um 1900. Studien zur Werner Sombart und einigen seiner Zeitgenossen*. Frankfurt a. Main 2009.
- Lepsius, Mario Reiner: *Demokratie in Deutschland. Soziologisch-historische Konstellationsanalysen. Ausgewählte Aufsätze*. Göttingen 1993.
- Lepsius, Maria Rainer: *Parteiensystem und Sozialstruktur. Zum Problem der Demokratisierung der deutschen Gesellschaft*, in: Abel, Wilhelm (Hrsg.): *Wirtschaft, Geschichte und Wirtschaftsgeschichte. Festschrift zum 65. Geburtstag von Friedrich Lüdke*. Stuttgart 1966, S. 371-393.
- Lestschinsky, Jakob: *Das wirtschaftliche Schicksal des deutschen Judentums. Aufstieg. Wandlung. Krise. Ausblick*. Berlin 1932.
- Liere, C.G. van: *Georg Hermann. Materialien zur Kenntnis seines Lebens und seines Werkes*. Amsterdam 1974.
- Lowenstein, Steven M.; Mendes-Flohr, Paul; Pulzer, Peter; Richarz, Monika: *Deutsch-jüdische Geschichte in der Neuzeit* (Hrsg. von Michael A. Meyer, Michael Brenner). Bd. III. *Umstrittene Integration 1871-1918*. München 1997.
- Lowenstein, Steven M.: *Jüdisches religiöses Leben in deutschen Dörfern. Regionale Unterschiede im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, in: Richarz, Monika; Rürup, Reinhard (Hrsg.): *Jüdisches Leben auf dem Lande*. Tübingen 1997, S. 219-229.
- Lowenstein, Steven: *The Pace of Modernization of German Jewry in the Nineteenth Century*, in: LBIYB 21 (1976), p. 41-56.
- Lundgreen, Peter: *Schulsystem, Bildungschancen und städtische Gesellschaft*. In Berg, Christa (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*. Bd. 4. München 1991; S. 304-313.
- Malíř, Jiří: *Sekularizace a politika v „dlouhém“ 19. století*, in Fasora, Lukáš; Hanuš, Jiří; Malíř, Jiří (ed.): *Sekularizace v českých zemích v letech 1848 – 1914*. Brno 2007, s. 11 – 24.
- Maurer, Trude: *Die Entwicklung der jüdischen Minderheit in Deutschland (1780-1933). Neuere Forschungen und offene Fragen*. Tübingen 1992.
- Mendelssohn, Ezra: *Class Struggle in the Pale. The Formative Years of the Jewish Workers' Movement in Tsarist Russia*. Cambridge 1970.
- Meyer, Michael: *Response to Modernity. A History of the Reform Movement in Judaism*. Oxford/New York 1988.
- Milgram, Stanley: *Behavioral Study of Obedience*, in: Journal of Abnormal and Social Psychology 67 (1963), No. 4, p. 371–378 (online). Radford University (cit. k 12. 2. 2011). Dostupné z WWW:
<http://www.radford.edu/~jaspelme/_private/gradsoc_articles/obedience/Milgram_Obedience.pdf>
- Mommsen, Wolfgang J.: *War der Kaiser an allem schuld? Wilhelm II. und die preußisch-deutschen Machteliten*. Berlin 2002.

- Mosse, George L.: *Jüdische Intellektuelle in Deutschland. Zwischen Religion und Nationalismus*. Frankfurt a. M. 1992.
- Mosse, George L.: *Nationalism and Sexuality. Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*. New York 1985.
- Mosse, Werner E.: *Integration and Identity in Imperial Germany: Towards a Typology*, in: LBIYB 37 (1992), p. 83-93.
- Mosse, Werner E.: *Integration through Apartheid: The Hirschs of Halberstadt 1780-1930*, in: LBIYB 35 (1990), p. 133-150.
- Mosse, Werner E.: *Jews in the German Economy. The German-Jewish Economic Élite 1820-1935*. Oxford 1987.
- Mosse, Werner E.: *The German-Jewish Economic Élite 1820-1935: A Socio-Cultural Profile*. Oxford 1989.
- Mosse, Werner E.: *Problems and Limits of Assimilation: Hermann and Paul Wallich 1833-1938*, in LBIYB 33 (1988), p. 43-65.
- Mosse, Werner E.: *Terms of Successful Integration: The Tietz Family, 1858-1923*, in: LBIYB 34 (1989), p. 131-161.
- Müller, Sven Oliver; Torp, Cornelius (Hrsg.): *Das Deutsche Kaiserreich in der Kontroverse*. Göttingen 2009.
- Müller, Sven Oliver: *Die Nation als Waffe und die Vorstellung. Nationalismus in Deutschland und Großbritannien im Ersten Weltkrieg*. Göttingen 2002.
- Nathans, Eli: *The Politics of Citizenship in Germany. Ethnicity, Utility and Nationalism*. Oxford 2004.
- Neubach, Helmut: *Die Ausweisungen von Polen und Juden aus Preussen 1885/1886. Ein Beitrag zu Bismarcks Polenpolitik und zur Geschichte des deutsch-polnischen Verhältnisses*. Wiesbaden 1967.
- Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1866–1918. Bd. I: Arbeitswelt und Bürgergeist*. München 1998.
- Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1866-1918. Bd. II: Machtstaat vor der Demokratie*. München 1998.
- N. N.: *Die Juden in Oesterreich*. Berlin 1908.
- Norra, Pierre: *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Berlin 1990.
- Nossig, Alfred: *Materialen zur Statistik des jüdischen Stammes*. Wien 1887 (online). Judaica Sammlung, Universitätsbibliothek Frankfurt a. Main (cit. 9. 2. 2011). Dostupné z WWW: <<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:hebis:30-180013203003>>
- Olšáková, Doubravka: *K diskuzi o paměti v českém kontextu ,druhého života‘*, in: DTK 1 (2004), č. 2, s. 269-280.

- Peters, Dietlinde: *Mütterlichkeit im Kaiserreich. Die bürgerliche Frauenbewegung und der soziale Beruf der Frau*. Bielefeld 1984.
- Petrusek, Miroslav: *Sociologické školy, směry, paradigmata*. Praha 2000.
- Peukert, Detlev J. K.: *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der Klassischen Moderne*. Frankfurt a. M. 1987.
- Pflanze, Otto: *Bismarck. Der Reichskanzler*. München 1998.
- Planert, Ute: *Antifeminismus im Kaiserreich. Diskurs, soziale Formation und politische Mentalität*. Göttingen 1998.
- Preston, David: *Science, Society and the German Jews, 1870-1933*. PhD. diss. University of Illinois at Urbana-Champaign 1971.
- Prinz, Arthur: *Juden im Deutschen Wirtschaftsleben. Soziale und wirtschaftliche Struktur im Wandel 1850-1914*. Avraham Barkai (Hrsg.). Tübingen 1984.
- Pulzer, Peter: *The Rise of Political Anti-semitism in Germany and Austria*. Cambridge (Mass.) 1988.
- Radkau, Joachim: *Das Zeitalter der Nervosität. Deutschland zwischen Bismarck und Hitler*. München 1998.
- Rahden, Til van: *Unity, Diversity, and Difference: Jews, Protestants, and Catholics in Breslau Schools During the Kulturkampf*, in: Smith, Helmut Walser (ed.): *Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1800-1914*. Oxford 2001, p. 217-242.
- Regneri, Günter: *Salomon Neumann's Statistical Challenge to Treitschke: The Forgotten Episode that Marked the End of the "Berliner Antisemitismusstreit"*, in: LBIYB 43 (1998), p. 129-153.
- Rehberg, Karl-Siegfried: *Das Bild des Judentums in der frühen deutschen Soziologie. 'Fremdheit' und 'Rationalität' als Typusmerkmale bei Werner Sombart, Max Weber und Georg Simmel*, in: Klingemann, Carsten (Hrsg.): *Rassenmythos und Sozialwissenschaften in Deutschland. Ein verdrängtes Kapitel sozialwissenschaftlicher Wirkungsgeschichte*. Opladen 1987, S. 80-127.
- Reich-Ranicki, Marcel: *Über Ruhestörer. Juden in der deutschen Literatur*. München 1973.
- Reinke, Andreas: *Geschichte der Juden in Deutschland 1781-1933*. Darmstadt 2007.
- Ricoer, Paul: *Čas a vyprávění, díl I. Zápletka a historické vyprávění*. Praha 2000.
- Richarz, Monika (Hrsg.): *Bürger auf Widerruf: Lebenszeugnisse deutscher Juden 1780-1945*. München 1989.
- Richarz, Monika: *Der Eintritt der Juden in die akademischen Berufe. Jüdische Studenten und Akademiker in Deutschland 1678-1848*. Tübingen 1974.
- Richarz, Monika (Hrsg.): *Jüdisches Leben in Deutschland. Bd. II. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte im Kaiserreich*. Stuttgart 1979.

- Richarz, Monika: *Soziale Voraussetzungen des Medizinstudiums von Juden im 18. und 19. Jahrhundert*, in: Scholz, Albrecht; Heidel, Caris-Petra (Hrsg.): *Medizinische Bildung und Judentum*. Dresden 1998, S. 6-14.
- Rieker, Yvonne: *Kindheiten. Identitätsmuster im deutsch-jüdischen Bürgertum und unter ostjüdischen Einwanderern 1871-1933*. Hildesheim 1997.
- Rogger, Franziska; Bankowski, Monika: *Ganz Europa blickt auf uns! Das schweizerische Frauenstudium und seine russischen Pionierinnen*. Baden 2010.
- Rosenberg, Hans: *Grosse Depression und Bismarckzeit*. Berlin 1967.
- Ruppin, Arthur: *Die Juden der Gegenwart. Eine sozialwirtschaftliche Studie*. 2. Auflage. Leipzig 1911.
- Ruppin, Arthur: *Die Juden im Grossherzogtum Hessen*. Berlin 1909.
- Rusinek, Bernd A.; Ackermann, Volker; Engelbrecht, Jörg (Hrsg.): *Einführung in die Interpretations historischer Quellen. Schwerpunkt: Neuzeit*. Paderborn 1992.
- Rürup, Reinhard: *Emanzipation und Antisemitismus. Studien zur „Judenfrage“ der bürgerlichen Gesellschaft*. Göttingen 1975.
- Rürup, Reinhard: *The European Revolution of 1848 and Jewish Emancipation*, in: Mosse, Werner E.; Paucker, Arnold; Rürup, Reinhard (ed.): *Revolution and Evolution 1848 in German-Jewish History*. Tübingen 1981, p. 1-54.
- Rüthers, Monica: *Tewjes Töchter. Lebensentwürfe ostjüdischer Frauen im 19. Jahrhundert*. Köln, Weimar, Wien 1996.
- Sadek, Vladimír: *Salomon Hugo Lieben: Founder of the Prague Jewish Museum*, in: *Judaica bohemiae* 22, (1986), č. 1, s. 3-8.
- Segall, Jakob: *Die beruflichen und sozialen Verhältnisse der Juden in Deutschland*. Berlin 1912.
- Segall, Jacob: *Die wirtschaftliche und soziale Lage der Juden in Deutschland*, in: ZDSJ 7 (1911), Heft 7/8, S. 102 (online). Compact Memory (cit. 28.2.2011). Dostupné z WWW: <<http://www.compactmemory.de/>>
- Schaser, Angelika: *Frauenbewegung in Deutschland 1848-1933*. Darmstadt 2006.
- Schatzker, Chaim: *Jüdische Jugend im zweiten Kaiserreich. Sozialisations- und Erziehungsprozesse der jüdischen Jugend in Deutschland, 1870-1917*. Frankfurt a. M. 1988.
- Schleicher, Regina: *Antisemitismus in der Karikatur. Zur Bildpublizistik in der französischen Dritten Republik und im deutschen Kaiserreich (1871-1914)*. Frankfurt a. Main 2009.
- Schmauß, Beatrix: *Blaustrumpf und Kurtisane. Bilder der Frau im 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1991.

Schmelz, Uriel O.: *Die demographische Entwicklung der Juden in Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis 1933*, in: Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft 8, Heft 1 (1982), S. 31-72.

Schneck, Peter: *August Hirsch und die medizinische Geographie: Seine Reise von 1879 in das Wolgagebiet im Spiegel von Tagebuchnotizen und Briefen*, in: Kant, Horst; Vogt, Annette (Hrsg.): *Aus Wissenschaftsgeschichte und –theorie. Hubert Laitko zum 70. Geburtstag überreicht von Freunden, Kollegen und Schülern*. Berlin 2005, S. 33-49.

Scholem, Gershom: *Juden und Deutsche*, in: Judaica 2 (1970), Frankfurt a. Main 1970, S. 20-46.

Scholem, Gershom: *Offener Brief an Manfred Schlösser*, in: Judaica 2 (1970), Frankfurt a. Main 1970, S. 7-12.

Scholem, Gershom: *Wider den Mythos vom deutsch-jüdischen Gespräch*, in: Bulletin des Leo Baeck Instituts, Nr. 27 (1964), S. 278-281.

Scholz, Albrecht; Heidel, Caris-Petra (Hrsg.): *Medizinische Bildung und Judentum*. Dresden 1998.

Schölzel, Christian: *Albert Ballin*. Teetz 2004.

Schüler-Springorum, Stefanie: *Die jüdische Gemeinde Königsberg 1871-1945*, in: Brocke, Michael; Heitmann, Margret; Lordick, Harald (Hrsg.): *Zur Geschichte und Kultur der Juden in Ost- und Westpreußen*. Hildesheim, Zürich, New York 2000, S. 165-186.

Schüler-Springorum, Stefanie: *Die jüdische Minderheit in Königsberg, Preußen 1871–1945*. Göttingen 1996.

Schwara, Desanka: *„Ojfn weg schtejt a bojm“ Jüdische Kindheit und Jugend in Galizien, Kongreßpolen, Litauen und Rußland 1881-1939*. Köln, Weimar, Wien 1999.

Schwendter, Rolf: *Arme Essen. Reiche Speisen. Neuere Sozialgeschichte der zentraleuropäischen Gastronomie*. Wien 1995.

Silbergleit, Heinrich: *Die Bevölkerungs- und Berufsverhältnisse der Juden im Deutschen Reich. Bd. 1. Freistaat Preussen*. Berlin 1930.

Slezkine, Yuri: *The Jewish Century*. Princeton 2004.

Smith, Helmut Walser: *Die Geschichte des Schlachters. Mord und Antisemitismus in einer deutschen Kleinstadt*. Göttingen 2002.

Sombart, Werner: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Leipzig 1911.

Stellner, František: *Na německém císařském dvoře (1871–1918)*, in: HO 10 (1999), č. 7/8, s. 146-152.

Stellner, František: *„Nový kurs“ a „světová politika“*. *Zahraniční politika Německa v 90. letech 19. století*, in: HO 1, 1990, č. 7/8, s. 180-185.

Stellner, František: *Poslední německý císař. Z německých dějin v epoše Viléma II*. Praha 1995.

- Stern, Fritz: *Einstein's German World*. Princeton 1999.
- Stern, Fritz: *Gold und Eisen. Bismarck und sein Bankier Bleichröder*. Hamburg 2000.
- Straub, Eberhard: *Albert Ballin. Der Reeder des Kaisers*. Berlin 2001.
- Strenge, Barbara: *Juden im preussischen Justizdienst 1812-1918. Der Zugang zu den juristischen Berufen als Indikator der gesellschaftlichen Emanzipation*. München 1996.
- Stürzbecher, Manfred: *Die Arztfamilie Straßmann in Berlin*, in: Scholz, Albrecht; Heidel, Caris-Petra (Hrsg.): *Medizinische Bildung und Judentum*. Dresden 1998, S. 57-67.
- Swartout, Lisa: *Segregation or Integration? Honour and Manliness in Jewish Duelling Fraternities*, in: Liedtke, Rainer; Rechter, David (Hrsg.): *Towards Normality? Acculturation and Modern German Jewry*. Tübingen 2003, p. 185-200.
- Szajkowski, Zosa: *The European Attitude to East European Jewish Immigration (1881-1893)*, in: *American Jewish history* (Publications of the American Jewish Historical Society) 41 (1951/1952), p. 127-162.
- Štaif, Jiří: *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830 – 1851*. Praha 2005.
- Tal, Uriel: *German-Jewish Social Thought in the Mid-Nineteenth Century*, in: Mosse, Werner. E., Paucker A., Rürup, J. (ed.): *Revolution and Evolution: 1848 in German-Jewish History*. Tübingen 1981.
- Tal, Uriel: *Christians and Jews in Germany: Religions, Politics and Ideology in the Second Reich, 1870-1914*. Ithaca 1975.
- Tänzer, A.: *Die Mischehe in Religion, Geschichte und Statistik der Juden*. Berlin 1913.
- Tendlau, Abraham: *Sprichwörter und Redensarten der deutsch-jüdischen Vorzeit*. Frankfurt a. M. 1860.
- Thaler, Richard H.; Sunstein, Cass R.: *Nudge (šťouch). Jak postrčit lidi k lepšimu rozhodování o zdraví, majetku a štěstí*. Zlín 2010.
- Theilhaber, Felix A.: *Der Untergang der deutschen Juden*. München 1911.
- Thompson, Paul: *Women, Men, and Transgenerational Family Influences in Social Mobility*, in: Bertaux, Daniel; Thompson, Paul: *Pathways to Social Class. A Qualitative Approach to Social Mobility*. Oxford 1997, p. 32-61.
- Thon, Jakob; Drey, Paul: *Die jüdischen Gemeinden und Vereine in Deutschland*. Berlin 1906.
- Tiggemann, Daniela: *Familiensolidarität, Leistung und Luxus. Familien der Hamburger jüdischen Oberschicht im 19. Jahrhundert*, in: Herzig, Arno (Hrsg.): *Die Juden in Hamburg 1590-1990*. Hamburg 1991, S. 419-430.
- Toury, Jacob: *Die politischen Orientierungen der Juden in Deutschland: von Jena bis Weimar*. Tübingen 1966.
- Toury, Jacob: *Deutschlands Stiefkinder. Ausgewählte Aufsätze zur deutschen und deutsch-jüdischen Geschichte*. Gerlinger 1997.

Urban, Otto: *Česká společnost 1848-1918*. Praha 1982.

Třeštík, Dušan: *O dějinách a paměti*, in: DTK 1 (2004), č. 1, s. 107-113.

Třeštík, Dušan: *Odpověď: Malý seminář pro začátečníky a trocha komentářů*, in: DTK 1 (2004), č. 2, s. 300-314.

Volker, Ullrich: *Die nervöse Großmacht. Aufstieg und Untergang des deutschen Kaiserreichs 1871-1918*. 2. Auflage. Frankfurt a. M. 2007.

Veselská, Dana: *Mazal Tov – hodně štěstí – good luck: Židovské svatební obřady: Historie a současnost*. Praha 2006.

Volkov, Shulamit: *Antisemitismus als kultureller Code*, in: tatáž: *Jüdisches Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*, S. 13-36.

Volkov, Shulamit: *Assimilation und Eigenart*, in: tatáž: *Jüdisches Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*. München 1990, S. 131-146.

Volkov, Shulamit: *Die Dynamik der Dissimilation: Deutsche Juden und die ostjüdischen Einwanderer*, in: tatáž: *Jüdisches Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*. München 1990, S. 166-180.

Volkov, Shulamit: *Erfolgreiche Assimilation oder Erfolg und Assimilation: Die deutsch-jüdische Familie im Kaiserreich*, in: Wissenschaftskolleg zu Berlin, Jahrbuch 1982/1983, S. 373-387.

Volkov, Shulamit: *Jüdisches Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*. München 1990.

Volkov, Shulamit: *Antisemitismus und Anti-Zionismus: Unterschiede und Paralele*, in: tatáž: *Jüdisches Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*. München 1990, S. 76-87.

Volkov, Shulamit: *Jüdische Assimilation und jüdische Eigenart im Deutschen Kaiserreich. Ein Versuch*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 9 (1983), S. 331-348.

Volkov, Shulamit: *Die Juden in Deutschland 1780-1918*. 2. Auflage. München 2000.

Volkov, Shulamit: *Die Erfindung einer Tradition. Zur Entstehung des modernen Judentums in Deutschland* (online), in: *Historische Zeitschrift*, Bd. 253 (1991), S. 603-628 (cit. k 18. 1. 2011). Dostupné z WWW:<http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN331411849_0253>

Volkov, Shulamit: *Die Verbürgerlichung der Juden in Deutschland. Eigenart und Paradigma*, in: Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Bd. III: Verbürgerlichung, Recht und Politik*. Göttingen 1995, S. 105-132.

Volkov, Shulamit: *Juden als wissenschaftliche ‚Mandarine‘ im Kaiserreich und in der Weimarer Republik. Neue Überlegungen zu sozialen Ursachen des Erfolgs jüdischer Naturwissenschaftler*, in: *Archiv für Sozialgeschichte*, Bd. 37 (1997), S. 1-18.

Vydra, Zbyněk: *Židovská otázka v carském Rusku 1881-1906. Vláda, Židé a antisemitismus*. Pardubice 2006.

- Vydra, Zbyněk (ed.): *Protižidovské stereotypy a křesťanská společnost na přelomu 19. a 20. století*. Pardubice 2007.
- Walter, Rolf: *Jüdische Bankiers in Deutschland bis 1932*, in Mosse, Werner E.; Pohl, Hans (Hrsg.): *Jüdische Unternehmer in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart 1992, S. 78-99.
- Weber-Kellermann, Ingeborg: *Frauenleben im 19. Jahrhundert. Empire und Romantik, Biedermeier, Gründerzeit*. München 1991.
- Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bd. 3: Von der „Deutschen Doppelrevolution“ bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges, 1849-1914*. München 1995.
- Weiner-Odenheimer, Paula: *Die Berufe der Juden in Bayern*. Berlin 1918.
- Welzer, Harald; Moller, Sabine; Tschuggnall, Karoline: *„Opa war kein Nazi“. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. 2. Aufl. Frankfurt a. M. 2002.
- Wertheimer, Jack L.: *The „Ausländerfrage“ at Institutions of Higher Learning: A Controversy over Russian Jewish Students in Imperial Germany*, in: LBIYB 27 (1982), p. 187-215.
- Wertheimer, Jack: *Unwelcome Strangers. East European Jews in Imperial Germany*. Oxford 1987.
- Welzer, Harald: *Das soziale Gedächtnis*, in: Welzer, Harald (Hrsg.): *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*. Hamburg 2001, S. 9-24.
- White, Hayden: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore 1973.
- Wiese, Christian: *Modern Antisemitism and Jewish Responses in Germany and France, 1880-1914*, in: Brenner, Michael; Caron, Vicki; Kaufmann, Uri R. (ed.): *Jewish Emancipation Reconsidered: the French and German Models*. Tübingen 2003, p. 129-147.
- Wilkending, Gisela (Hrsg.): *Mädchenliteratur der Kaiserzeit. Zwischen weiblicher Identifizierung und Grenzüberschreitung*. Stuttgart 2003.
- Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Vom Lebenslauf zur Biographie. Geschichte, Quellen und Probleme der historischen Biographik und Autobiographik*. Waidhofen, Thaya 2000.
- Wistrich, Robert: *Antisemitism: The Longest Hatred*. New York 1991.
- Wistrich, Robert: *Socialism and the Jews: The Dilemmas of Assimilation in Germany and Austria-Hungary*. New York 1982.
- Zimmermann, Moshe: *Mythen der Verfolgung im israelischen Alltag*, in Welzer, Harald (Hrsg.): *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*. Hamburg 2001, S. 296-320.
- Zimmermann, Moshe: *Deutsch-jüdische Vergangenheit. Judenhaß als Herausforderung*. München, Zürich ad. 2005.

5. Populárně naučná literatura a beletrie

Hoffman, Eva: *Shtetl: The Life and Death of a Small Town and the World of Polish Jews*. London 1998.

Landmann, Salcia: *Jüdische Witze*. München 2007.

Miłosz, Czesław: *Rodná Evropa*. Praha 1997.

Poláček, Karel: *Bylo nás pět*. Praha 1958.

Sadeh, Pinhas: *König Salomos Honigurteil. Märchen und Legenden der Juden*. München 1989.